

УДК 330.101.5
ББК 65.290.2
Г 55

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» **Марченко О. С.;**

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки Харківського національного автомобільно-дорожнього університету **Бабич Д. В.**

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 3 від 24 лютого 2012 р.)*

Глушченко О. В.

Г 55 Розвиток економічної свободи у фінансовому секторі : монографія /
О. В. Глушченко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 220 с.

ISBN 978-966-623-729-6

У монографії досліджено теоретико-методологічні та практично прикладні проблеми розкриття змісту економічної свободи та форм її прояву в фінансовій сфері. Виявлено фактори, що обмежують відносини економічної свободи, та аргументовано необхідність обмеження віртуальної складової фінансової свободи.

**УДК 330.101.5
ББК 65.290.2**

ISBN 978-966-623-729-6

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2012
© Глушченко О. В., 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Методологічні основи дослідження економічної свободи	9
1.1. Економічна свобода як категорія.....	9
1.2. Економічна свобода у системі економічних відносин.....	34
1.3. Особливості виявів економічної свободи в умовах ставлення фінансовики.....	54
Висновки до першого розділу.....	75
РОЗДІЛ 2. Форми реалізації економічної свободи у фінансовому секторі	78
2.1. Реалізація економічної свободи в бюджетно-податковій сфері.....	78
2.2. Економічна свобода в банківському секторі економіки.....	128
2.3. Особливості реалізації економічної свободи у страховій сфері.....	147
Висновки до другого розділу.....	167
ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	173
ДОДАТКИ	198
Додаток А. Рейтинг країн світу за рівнем економічної свободи	198

Додаток Б. Обсяги торгів в ПФТС у 1997–2008 рр. (млн грн)	203
Додаток В. Державні фінанси України у 2002–2008 роках	204
Додаток Д. Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2008 (за ознакою умовності).....	205
Додаток Е. Державний та гарантований державою борг України за 2003–2008 роки.....	208
Додаток Ж. Доходи та витрати населення України у 2007 році	211
Додаток З. Розподіл померлих за окремими причинами смерті у січні-березні 2007–2008 років	214
Додаток И. Динаміка дотримання банками України економічних нормативів у 2008 році.....	216

ВСТУП

Свобода є найголовнішою цінністю, розвитком, творчим актом людини та суспільства. Уся історія суспільних відносин – це історія боротьби за свободу, її надбання та визначення нових цілей, які потрібно досягти.

Економічна свобода є одним з основних факторів, на яких можлива побудова ринкової економіки. Самостійна економічна діяльність економічних агентів передбачає наявність у них певної міри економічної свободи, без якої неможливе саморегулювання будь-якої економічної моделі суспільства.

Рух до ліберальних загальносвітових цінностей, інтеграція України в європейське і світове економічне співтовариство визначили необхідність дослідження економічної свободи в межах економічної теорії.

Вирішення проблем сучасного українського суспільства можливе шляхом реалізації економічної свободи і форми її виявів. Зміни в суспільній системі загострили питання про те, що таке економічна свобода взагалі, яка її внутрішня структура, форми зовнішнього вияву та основні механізми її реалізації в сучасних умовах, у фінансовій сфері.

Двоїтий характер економічної свободи реалізується в негативному і позитивному моментах. Позитивний аспект передбачає побудову системи інституціональних передумов для розвитку системи суспільних відносин, необхідність і суспільне усвідомлення яких є вищою формою реалізації економічної свободи. У негативному аспекті глибинні деформації економічної системи спричиняють формування тіньової економіки, корупцію, бюрократизацію, всесилля олігархічних кланів.

Сучасному стану глобального і державного рівня економічних систем притаманний диктат фінансових відносин. Фінансова домінанта змінює всю структуру економіки, перетворюючи її на фінансову економіку – фінансоміку. Створення вартості та подальший її перерозподіл здійснюється шляхом реалізації фінансової свободи як конкретного вияву економічної свободи.

Форми вияву фінансової свободи в умовах сучасної економіки різноманітні. Найбільш значущими для економічної та соціальної системи суспільства є її вияви в бюджетній, банківській і страховій сферах.

Водночас проблема внутрішньої структури економічної свободи, форм її вияву, особливостей та механізмів реалізації в умовах фінансово-економічної кризи залишається недостатньо вивченою.

Необхідність формування механізмів реалізації економічної свободи в умовах трансформації, розкриття внутрішніх та зовнішніх форм вияву економічної свободи в умовах домінанти фінансового сектора зумовила актуальність, відповідний науковий інтерес і вибір теми монографії.

Основи філософського розуміння свободи закладено М. Гайдеггером, Г. Гегелем, Ж. П. Сартром, Б. Спінозою, К. Ясперсом та іншими вченими [58].

Проблему ж економічної свободи розглядають у своїх працях З. Бауман [23], Дж. Б'юкенен [46], Т. Еггертссон [294], М. Кастельс [278], Я. Корнаї [124], Д. Кортен [126], А. Ослунд [206], А. Сен [238], М. Фрідмен [173], Ф. А. Хайєк [275], Дж. Ходжсон [279] та інші.

Значний внесок у розробку економічної свободи як категорії сучасної економічної теорії здійснили такі вчені пострадянських країн, як О. Аузан [108], В. Белоліпецький [26], О. Бодров [37], О. Бузгалін [43], І. Єфимчук [100], А. Ілларіонов [106], А. Колганов [119], В. Коллонтай [120], О. Неклеса [184], Р. Нуреев [190], А. Олейник [194], Ю. Осіпов [201], В. Радаєв [221], Л. Тутов [266], А. Шастітко [290], Г. Явлінський [303].

У вітчизняній соціально-економічній літературі теорію економічної свободи у контексті становлення ринкової економічної системи тією чи іншою мірою розробляли сучасні українські вчені С. Архієреєв [10], В. Базилевич [15], Д. Богиня [35], В. Броницька [41], В. Геєць [60], А. Гриценко [80], Б. Данилишин [89], Г. Задорожний [103], М. Кім [115], Г. Коломієць [123], О. Мамалуй [158], В. Мандибура [160], Є. Нестеренко [186], С. Тютюнникова [268], А. Філіпенко [273], А. Чухно [284], О. Яременко [306].

Основною метою монографії є розкриття змісту економічної свободи і форм її виявів у фінансовій сфері. Для досягнення поставленої мети в монографії були вирішені наступні завдання:

- визначено теоретичні й методологічні аспекти та засади аналізу «економічної свободи» й особливості її розвитку в трансформаційному суспільстві;
- досліджено еволюційні етапи наукових поглядів на економічну свободу;
- розкрито форми реалізації економічної свободи в умовах фінансовіки через перетворення її у фінансову свободу;
- з'ясовано значення бюджетного та фіскального процесів як інститутів реалізації економічної та фінансової свободи в сучасних умовах;
- виявлено особливості реалізації економічної свободи у податковій системі;
- проаналізовано вплив державного боргу на економічну та фінансову свободу;
- виявлено особливості фінансової свободи у фінансово-кредитній сфері та проаналізовано методи регулювання банківського сектора;
- показано шляхи вдосконалення регулювання банківської системи в аспекті економічної свободи;
- обґрунтовано необхідність обмеження віртуальної складової фінансової свободи у страховій сфері.

Об'єктом дослідження є система економічних відносин транзитивного суспільства, яке формує відносини економічної свободи.

Предмет дослідження – відносини економічної свободи, форми їхнього вияву в сучасних умовах.

Методологічну базу наукової праці становить діалектичний метод, який дає можливість шляхом аналізу суперечностей, визначення кількісних і якісних змін та заперечення накреслити перспективи розвитку суспільних систем в умовах транзитивного переходу. Зокрема, було використано такі методи, як:

- сходження від абстрактного до конкретного – при категоріальному визначенні фінансової свободи, що є більш конкретною формою економічної свободи, та визначенні її відмінностей від вихідної форми – економічної свободи;
- аналізу і синтезу (для характеристики внутрішніх та зовнішніх форм економічної свободи й обґрунтування співвідношення дохідності та ризику в умовах фінансовіки);

- єдності історичного і логічного (для обґрунтування необхідності обмеження віртуальної складової фінансової свободи, а також дослідження її виявів у фінансовій сфері; характеристики чинників, що обмежують економічну свободу);
- інституційний підхід (використовувався з метою доведення ролі інституціоналізованих відносин для сприйняття міри свободи та обмежень, а також для обґрунтування зростання ролі свободи в умовах фінансової економіки).

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять фундаментальні дослідження вітчизняних, російських і закордонних вчених, монографії, публікації в наукових, а також науково-практичних періодичних виданнях, матеріали конференцій та наукові збірники.

Основою фактичної бази монографії слугували статистичні збірники, законодавчі й нормативні акти, дані аналітичних досліджень, матеріали і документи Національного банку України, звіти Першої фондової торговельної системи.

Одержані результати реально відображають стан економічної свободи в Україні, розкривають механізми її реалізації у фінансовій сфері, дають можливість подальшого теоретичного розвитку проблеми, мають теоретико-методологічне та прикладне значення.

РОЗДІЛ 1

Методологічні основи дослідження економічної свободи

1.1. Економічна свобода як категорія

Питання про свободу повстало перед науковою думкою практично з моменту зародження самої науки.

В античній філософії не було розділення свободи на соціальні аспекти: свободу економічну, політичну тощо. Свобода розглядалася за об'єктивно-функціональними ознаками: свобода волі, вибору. Але фактично з часів давньої філософії у Сократа, Платона роздуми про позитивний момент свободи поступово витісняють поняття свободи в суто негативному моменті як свободи від перешкод та свободи від політичного деспотизму. В Арістотеля й Епікура об'єктом дослідження поняття стає людина. Арістотель уважав, що не є вільною особа, яка перебуває під владою насильства та необізнаності.

Думки Арістотеля багато в чому визначили погляди Хоми Аквінського як релігійного мислителя. Він мав на увазі свободу від гріха, вносячи у дослідження свободи моральну компоненту.

Із настанням епохи Ренесансу відбувається переосмислення античного розуміння свободи та становлення поглядів на неї з боку безперешкодного й усебічного розвитку людської особистості.

Одним із перших дослідників економічної свободи є Дедлі Норс [6], який ще в 1691 році розумів економічну свободу як свободу торгівлі, звільненої від надмірної опіки держави. Д. Норс був провісником ідей вільної торгівлі, фритредерства, які в подальшому набули поширення.

Сам термін «економічна свобода» пов'язаний із висловом «laisser passer», що означає «не перешкоджати». Він виник у Франції в XVII–XVIII ст. і вживався у роботах фізіократів, зокрема П'єра Буагільбера, маркіза Р. Л. Д'Аржансона, який увів термін «laisser faire», («дозвольте зробити»), і часто його вживав, характеризуючи публічну владу [6; 21].

Термін «laisser faire» став відомою формулою фритредерства. Його використовували фізіократи – А. Тюрго, Ф. Кене та інші, коли вимагали свободи для індивіда, свободи приватної власності, вільного змагання індивідів. Фізіократи називали економічну свободу «природним правом» чи «природним порядком» [267].

Новий етап дослідження економічної свободи пов'язаний з класичною політичною економією – іменами А. Сміта та Д. Рікардо. Спираючись на гасло «laisser faire», А. Сміт сформулював поняття «homo eonomicus», що поклало початок розумінню економічної свободи як економічного індивідуалізму. На його думку, головним стимулом економічної активності є саме приватний інтерес [244]. Д. Рікардо поділяв ідеї А. Сміта та обстоював індивідуалістично-раціоналістичне розуміння економічної свободи. Слід зазначити, що цей підхід класиків на багато років став методологічною основою розуміння як економічної свободи, так і економічного лібералізму, який вона втілює [223; 224].

Наріжним каменем доктрини є концепція «невидимої руки» Адама Сміта. Вона настільки увійшла в арсенал ліберальної думки, що стала сприйматися як аксіома, як універсальний економічний закон. Однак більш ретельне дослідження доводить, що це не зовсім так. Насправді ніякої розробленої універсальної концепції «невидимої руки» в А. Сміта немає. У працях існує дві згадки про те, що потурання людей своїм егоїстичним інтересам краще відповідає добробуту суспільства, ніж свідоме прагнення до мети загального блага.

Перше згадування стосується переваг розподілу праці «...людина постійно потребує допомоги своїх близьких, але марно було б очікувати її лише від їх прихильності. Вона скоріше досягне мети, якщо звернеться до їхнього егоїзму й зможе показати їм, що в їх власних інтересах зробити для неї

те, що вона потребує від них. Усякий, хто пропонує іншому будь-яку угоду, пропонує зробити саме це. Дай мені те, що мені потрібно, і ти отримаєш те, що потрібно тобі, – таке значення всякої подібної пропозиції. Саме таким шляхом ми отримуємо значно більшу частину послуг, яких ми потребуємо. Не від доброзичливості м'ясника, броваря або булочника очікуємо ми отримати обід, а від дотримання ними своїх власних інтересів. Ми звертаємося не до гуманності, а до їх егоїзму і ніколи не кажемо їм про наші потреби, а лише про їхні вигоди» [244, с. 27–28]. Трактувати наведений уривок можна таким чином: розподіл праці припускає, що кожен з учасників не просто віддає продукт своєї праці, а у відповідь на отримання продукту праці іншого учасника. Питання про те, як тисячі таких актів обміну інтегруються у єдиний економічний механізм, а тим більше у механізм, що оптимізує суспільний добробут, тут не розглядається, а тим паче не виникає образ «невидимої руки».

Питання про інтегруючий механізм, розглядається в іншому уривку книги IV «Про системи політичної економії», розділ 2. Про обмеження ввозу з-за кордону таких продуктів, що не можуть бути вироблені в країні. Він (А. Сміт) наголошує: «Та оскільки кожна окрема людина прагне по можливості вживати свій капітал на підтримку вітчизняної промисловості й так спрямовувати цю промисловість, щоб продукт мав найбільшу вартість, оскільки вона сприяє тому, щоб річний прибуток суспільства був максимально великим. Зрозуміло, звичайно вона не має на увазі сприяти суспільній користі та не усвідомлює, наскільки вона сприяє їй. Вважаючи за краще надати підтримку вітчизняній промисловості, а не іноземній, вона лише має свій власний інтерес, а спрямовуючи цю промисловість таким чином, щоб її продукт мав максимальну вартість, вона переслідує лише власну вигоду, причому у цьому випадку. Як і в багатьох інших, вона невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила в її наміри. Переслідуючи свої власні інтереси, вона часто дійсно більше слугує інтересам суспільства, ніж коли свідомо прагне зробити це. Мені ще жодного разу не доводилося чути, що багато доброго було зроблено тими, котрі вдавали вигляд, що вони ведуть

торгівлю заради блага суспільства. Утім, подібні претензії не дуже звичайні серед купців, і небагато потрібно слів, щоб умовити їх відмовитися від них» [244, с. 332].

Проблема «невидимої руки» А. Сміта ґрунтується на гіпотезі, що раціональна людина буде використовувати свій капітал на підтримку вітчизняної промисловості, але це не завжди так. Далі під час дослідження обґрунтування цієї тези обростає декількома припущеннями, але стрижневим моментом теперішнього розуміння праць А. Сміта сучасними ліберальними економістами стає саме концепція «невидимої руки», що зведена ними до беззаперечної догми.

Слід зазначити, що А. Сміт жив в умовах сильної політичної влади та розвиненої системи інститутів колишньої Великої Британії, тому багато питань стосовно необхідності державного втручання в економіку для нього не виникали. Співвідношення держави та ринку вирішувалося зовсім іншим чином, ніж це тлумачать прихильники неоліберальної думки. А. Сміт не зменшував ролі держави на користь ринку. Побудова розвиненого ринку можлива за умов сильної держави.

Французький економіст Ж. Б. Сей, якого вважають одним із перших представників економічного лібералізму, розвинув учення А. Сміта про економічну людину. На його думку, функцією економічної людини як економічно вільної істоти повинно бути комбінування в її діяльності трьох факторів виробництва: праці, землі та капіталу. Економічна свобода людини, з точки зору Ж. Б. Сея, буде тим більшою, чим більший прибуток буде давати комбінація вищезазначених факторів [304].

Деяко відмінними від розвитку теоретичного відображення економічної свободи в економічній літературі є погляди Алексіса де Токвілля. Його вплив на розвиток гуманістичного суспільства та побудова власної, саме суспільної, теорії свободи унеможливило подальший розгляд поглядів на економічну свободу без дослідження його світогляду.

Алексіс де Токвіль був одним із нащадків Монтеск'є, тобто був одночасно філософом і суспільствознавцем. Його роздуми щодо політичних урядів, законів, звичаїв, що були зроблені ним на прикладі молодого на той час американської демократії, покладені в основу сучасної ліберальної думки.

Спочатку Токвіль виступає проти політичної тиранії. Потім його погляди доповнюються розглядом рівності між людьми. Він вбачає обґрунтовану необхідність у суспільній рівності. Після цього дослідження поширюється на розгляд і побудову власної концепції суспільної свободи.

Проблема, досліджена Токвіллем шляхом співставлення суспільств Франції та Сполучених Штатів Америки, формулюється таким чином: чи збережеться свобода в суспільстві, у якому умови все більше стають рівними, ніж стає свобода в суспільстві, що зосереджується на економічному зростанні та технічному прогресі?

Одне з найбільш зрозумілих визначень свободи міститься в есе «Про соціальне та політичне становище Франції до та після 1789 р.»: «Згідно з сучасним, демократичним та, наважуся сказати, правильним розумінням свободи, в принципі, кожна людина отримала від природи розум, необхідний їй для устрою свого життя, і від народження має невід'ємне право жити незалежно від подібних до себе у всьому, що стосується тільки її, та вирішувати свою долю за власним розсудом» [9, с. 16].

Визначена у такий спосіб свобода одночасно негативна та невизначена. Негативна, оскільки вона виражається через незалежність. Невизначена – адже необхідно ще з'ясувати, яких меж сягає для кожного те, «що стосується тільки його».

Досягнення Токвілля у пізнанні свободи полягає в тому, що він побудував концепцію «безстанового¹ суспільства», одним із перших став розглядати єдину суспільну свободу, пов'язав свободу суспільства з його економічним становищем.

Демократія в розумінні Токвілля ґрунтується на запереченні аристократії, стиранні розбіжностей між станами та на наростаючій тенденції економічної рівності й спільного способу життя. Разом з аристократією зникають відносини «хазяїн – слуга», керівництво, пов'язане з підкоренням, з одного боку, та обов'язком надавати заступництво – з іншого. Багатство та влада поступово розмежовуються. Праця поступово стає почесною звичайною діяльністю всіх і кожного.

¹ Рос. «бессловного» (О. Г.)

За Токвіллем, праця, торгівля, промисловість, жадоба прибутку та багатства, прагнення добробуту більше не суперечать принципам демократії. «Американці не є доброчесним народом, але вони – вільний народ» [9, с. 20].

Методичною тезою Токвілля, що надалі отримала подальший розвиток в теоріях відкритого суспільства, стало наступне: «Потяг до матеріального добробуту – пристрасть, характерна головним чином для середнього класу; вона підсилюється і розповсюджується зі зростанням цього класу та разом із середнім класом стає панівною. Саме звідси вона проникає як у вищі верстви суспільства, так і в саму гущу народних низів» [9, с. 21]. Теоретичне підґрунтя сучасного суспільства споживання базується на спотворенні поданої вище тези, наче потяг до безвідповідального споживання є класовою ознакою середнього класу. Щодо моральних чеснот прийдешнього суспільства наведемо наступне: «Особливий потяг до фізичних насолод, що виявляється у людях демократичних епох, за своєю природою не є протилежним суспільному ладу; навпаки, він часто може бути задоволеним тільки за умови збереження цього порядку» [9, с. 21]. Французький аристократ висловився досить м'яко, але він бачив у прийдешньому суспільстві катастрофічне моральне зубожіння, наявне в сучасних постекономічних суспільствах споживання.

У західній економічній думці XIX ст. виділяються представники маржиналізму. Не полемізуючи з класиками, маржиналісти трактують проблему, спираючись на суб'єктивну економічну природу людини. Згідно з їхніми думками, економічна свобода є також виявом суб'єктивної природи людини. Суб'єктивна модель людини робить усіх суб'єктів абсолютно однаковими і рівноправними. Кожен суб'єкт вільно діє у своїх власних інтересах. Свобода всіх індивідів стикається тільки в боротьбі за особисту вигоду на ринку. Так, австрійська школа граничної корисності (К. Менгер [166; 167], Ф. Візер, Є. Бем-Баверк [30]) розглядає автономного, вільного індивіда, до того ж абсолютно незалежного від зовнішнього світу, як вихідний пункт економічної науки. Основне завдання в досягненні економічної свободи для нього – це задоволення суб'єктивних потреб в умовах обмеженості ресурсів і на основі індивідуальних переваг [29; 30].

Маржиналістська модель економічної свободи стала підґрунтям багатьох сучасних напрямів зарубіжної теорії, зокрема таких, як теорія раціональних очікувань, теорія суспільного вибору тощо. Принципи індивідуалізму, суб'єктивізму в розумінні економічної свободи відстоюють такі видатні представники економічної думки XX ст., як Л. фон Мізес, Ф. фон Хайєк, М. Фрідмен, М. Розбар, І. Кіршнер та ін. [171; 172; 45].

Л. фон Мізес виступив із критикою соціалізму як економічної та соціальної теорії, продемонструвавши його утопічність у всіх формах, пророкуючи практичну неефективність та безперспективність теорій централізованого управління господарством у стратегічному сенсі.

Учень Л. Мізеса – Ф. Хайєк теж – був активним борцем із державним втручанням у стихійні економічні та соціальні процеси. Але корінь зла він убачав у надмірній довірі до розуму та його здатності за допомогою макроекономічних проектів вирішувати соціальні проблеми. Ф. Хайєк піддавав критиці претензії розуму на створення ідеальних соціальних проектів.

Методика дослідження економічних процесів у представників австрійської школи має певні особливості, вони надавали перевагу індуктивним методам, піддаючи критиці абстрактно-дедукційні. З точки зору подальшого дослідження економічної свободи, необхідно зазначити, що суб'єктивізм є відмінною рисою характеристики австрійської школи. Для неї суб'єктивізм – більш ніж просто економічна методологія. Це весь підхід до вивчення людської діяльності. Гуманітарні науки вивчають відносини між людьми, а також прагнуть пояснити результати, що з'являються як наслідок людських взаємодій. У межах економіки це призводить до наголошування на спонтанному порядку, виникнення інститутів та моделей поведінки, які пояснюються як непередбачуваний результат дій, мотивованих суб'єктивним сприйняттям індивідумів. Тому при теоретичному обґрунтуванні людських взаємин слід починати із суб'єктивного визначення цих взаємин для індивіда.

Фундаментальна теза представників австрійської школи полягає у тому, що соціальні наукові пояснення мають починатися зі з'ясування суб'єктивних ментальних станів

досліджуваних осіб. Тобто для початку дослідження економічної свободи у руслі австрійської школи, необхідно звернутися до суб'єктивного боку свободи індивіда. Таким чином, теоретико-методологічний підхід австрійської школи робить її практично поняттям, що не може бути вивченим, у термінах Е. Канта – іманентним, «річчю в собі», незважаючи на введення у обіг терміна «економічна свобода».

Опонентами австрійської школи маржиналізму виступили вчені так званої «фрайбурзької школи», сучасного німецького неолібералізму, або як визначають його самі прибічники – «ордолібералізму». До них належать Вальтер Ойкен, Франц Біом, Ганс Гроссманн-Дьйорт, Леонхард Мікш, Фрідріх Лутц, Карл Пауль Хензель, децю змінено наголоси у дослідженнях прихильників «гуманістичного неолібералізму» – Вільгельма Рьопке та Олександра Рюстова. Погляди цих учених стали підвалинами сучасної моделі німецького суспільства [263]. Саме розробки цієї школи надзвичайно актуальні та плідні в умовах системної трансформації суспільства, зокрема українського. Формуючись в умовах «сильної держави» з тоталітарним устроєм, які руйнували конкуренцію, німецький неолібералізм шукав відповідь на питання: як забезпечити такий господарчий та суспільний лад, у якому вищим пріоритетом була б свобода індивіда, а будь-яка влада була б обмежена, ринок став по-справжньому конкурентним та ефективним, соціальне питання було б принципово вирішеним, а правил господарювання та регулювання дотримувалися б усі?

Вальтер Ойкен [192] – один із «духовних батьків» соціального ринкового господарства, вчений, який багато в чому визначив напрямок господарсько-політичних пошуків післявоєнної Німеччини, зробивши наочним не тільки його актуальність саме для суспільства, що трансформується, яким усе ще є українське, але й необхідність сучасного концептуального аналізу, заснованого на тлі вітчизняних реалій.

Сутність економічної свободи, на переконання В. Ойкена, доволі проста: найбільш сприятливі умови підприємництва та господарчої діяльності не виникають спонтанно, хоча окремі елементи зароджуються саме в процесі вільного ринкового обміну, конкуренції та самостійної інноваційної активності підприємця. Для того щоб ці елементи склалися у систему і щоб

не переважали чинники, які обмежують свободу конкуренції та підприємництва, необхідне начало, сила, що підпорядковує, яка здатна зафіксувати й підтримати додержання правил гри на ринку. Такою силою може і має бути лише держава [263].

Значний внесок у сучасне бачення дослідження економічної свободи здійснив видатний представник Фрайбурзької школи – Вільгельм Рьопке, який застерігав від загроз «економічного матеріалізму», що руйнує свободу як опору дійсного добробуту та посилює державу, точніше, її найгірші вияви. Один із найґрунтовніших висновків ученого полягає в тому, що неможливо створити ефективну економіку, якщо суспільство хворе, а держава – патологічна.

Рьопке не вважав ринковий механізм достатнім для вдалого розвитку вільного і демократичного суспільства. На перше місце в його концепціях висувалися проблеми свободи індивіда та індивідуальної відповідальності.

Починаючи з Рьопке, до категоріального апарату фрайбурзьких професорів входить відповідальність як об'єкт системного суспільно-економічного дослідження. Так, Альфред Шюллер був переконаний, що приватизація сама по собі не створює приватної власності, особливо якщо відсутній механізм майнової відповідальності. Він виступав за максимально можливе розширення принципу повної майнової відповідальності у праці «Підприємницька відповідальність, економічний розрахунок та конкурентний порядок. До співвідношення свободи та власної відповідальності» [263, с. 343].

Одним із наймолодших представників фрайбурзької школи є Вальтер Освальт (до речі, він онук Ойкена), котрий доповнює дослідження відповідальності розглядом її під кутом зору екологічної компоненти. Методологічний підхід Освальта збагачується інституційним розглядом сучасних суспільних процесів. У праці «Вільна від влади ринкова економіка» на підставі інституційного розгляду досліджуються вплив вільних ринків, фінансово-кредитних механізмів та корпорацій на екологію, проводиться пошук суспільних шляхів щодо підвищення їх соціальної відповідальності [263, с. 437].

Після оприлюднення перших праць Римського клубу, що підняли питання екологічних меж екстенсивного економічного зростання, зараз очевидним є той факт, що наша планета

доходить межі допустимого навантаження на її біосферу. Якщо якість життя усіх людей, що мешкають на ній, була б на рівні «золотого мільярда» – планета не витримала б. Постає питання, як подолати бідність, голод, якщо природні ресурси планети вичерпні? Зрозуміло, що розв'язання цих питань неможливе без докорінних змін у суспільних відносинах.

Згідно з концепцією Е. Фромма, існування сформовано з двох протилежних модусів: модусу володіння – «ми живемо для того, щоб володіти речами»; та модусу буття – «ми живемо для того, щоб жити усією повнотою життя»; так чи інакше кожен із модусів є наявним у будь-якому суспільстві, але важливо, на який із модусів переважно орієнтовано суспільство.

«Принцип володіння, тобто настанова на власність та прибуток, неминуче породжує потяг до влади – фактичну потребу в ній. Щоб керувати людьми, ми потребуємо влади, нам потрібна влада, бо потрібно захищати власність від тих, хто прагне відняти її в нас, бо вони, як і ми самі, ніколи не можуть задовольнитися тим, що мають; потяг мати приватну власність породжує потяг застосувати насильство для того, щоб таємно або неприховано грабувати інших. При настанові на володіння щастя полягає у перевазі над іншими, у владі над ними та, зрештою, у здатності захоплювати, грабувати, убивати»². На противагу модусу володіння висувається модус буття, настанова на повноцінний активний контакт зі світом, солідарність, відчуття буття як реальності в усьому його різноманітті, на відміну від потягу до заробляння грошей та придбання речей, розвиток здібностей, у тому числі здатності віддавати, ділитися з іншими, жертвувати собою.

Е. Фромм зараховував себе до так званого фрейдомарксистського напрямку. Вельми цікаве його трактування «живої» та «мертвої» праці за К. Марксом. Капітал для Маркса – це накопичене, минуле і, врешті-решт мертве, для нього боротьба між працею та капіталом перетворюється в боротьбу між життям та смертю, боротьбу теперішнього з минулим, боротьбу людей та речей, боротьбу буття та володіння. «Соціалізм для нього (Маркса³) – суспільство, у якому живе здобуває перемогу над мертвим»⁴.

² Фромм Е. *Иметь или быть?* / Е. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – С. 86–87

³ О. Г.

⁴ Фромм Е. *Иметь или быть?* / Е. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – С. 102

Для Е. Фромма кінцевою метою розвитку суспільства є людина цілком вільна та незалежна. Він виступав проти всіляких авторитетів, традицій, соціальних залежностей, у тому числі родинних, – проти всього того, що пов'язує розкриття потенціалу людського розуму. У такому новому суспільстві, як уважає Е. Фромм, мають панувати свобода, любов, пізнання й удосконалення.

Белике методичне значення до пізнання економічної свободи є протиставлення Фроммом модусу володіння, що ґрунтується на приватній власності та речовій залежності, модусу буття, який базується на позитивному розкритті економічної свободи, реалізації людських здібностей.

Визначення економічної свободи як «свободи вибору» сформулював англійський економіст А. Маршалл [163]. Він розглядав поведінку людини тільки в контексті вибору останньою вектора своїх дій. Людина обирає, спираючись на суб'єктивні оцінки. На думку А. Маршалла, економічна свобода людини тим більша, чим більші можливості вибору. Він наголошував, що «докорінною якістю сучасного індустріального життя є не конкуренція, а... обачність, віра у власні сили та, разом із тим, швидкість у виборі рішень і суджень; навички передбачати майбутнє та визначати курс дій з урахуванням подальших цілей... Навіть створена конкуренція менш добродійна, ніж ідеально альтруїстична співпраця» [163, с. 60–64]. Цей вислів одного із засновників сучасної ринкової теорії дещо ставить під сумнів абсолютизацію ринкових механізмів. А. Маршалл, віддаючи належне конкуренції як одному з факторів розвитку сучасного суспільства, тим не менше застерігає від її безумовної абсолютизації. Він пропонує замінити термін «конкуренція» виразом «свобода підприємництва», одночасно застерігаючи, що вільний вибір «містить у собі можливість деякого обмеження індивідуальної свободи, коли співпраця або об'єднання свободи обіцяє найкращий шлях досягнення мети» [163, с. 65].

Для сучасних представників «економіксу» характерне розкриття сутності економічної свободи у двох її формах – повній та неповній. Так економічну свободу тлумачать П. Самуельсон, Д. Кемпбел, Р. Макконнелл і С. Брю [155]. Опозицію економічній свободі у вигляді адміністративного

деспотизму розглядає Ф. фон Хайек [275]. Використання державних важелів для розвитку економічної свободи пропонує Л. Ерхард [299]. Одним із раціональних моментів в його твердженні є те, що без економічної свободи не може бути соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Зв'язок теорії марксизму з теорією економічної свободи досить своєрідний. К. Маркс хоч і вважав головною метою досягнення «царства свободи», але основну увагу зосередив на вивченні факту відсутності економічної свободи у найманого працівника. Тож дослідження присвячене аналізу підлягання праці на користь капіталу в двох формах: формальній та реальній.

Ще в «Маніфесті Комуністичної партії» жорсткій критиці було піддано капіталістичний лад, що формувався, та притаманні йому цінності свободи. «Там, де буржуазія досягла панування, вона зруйнувала всі феодальні, патріархальні ідилічні відносини. Вона безжалісно розірвала розмаїті феодальні зв'язки, що прикріплювали людину до її природних володарів, та залишила між людьми тільки один зв'язок – голий інтерес, безсердечний «чистоган». Вона потопила у крижаній воді егоїстичного розрахунку священний порив боголюбної мрійливості, лицарської наснаги, міщанської сентиментальності. Вона перетворила особисту гідність людини на мінову вартість і поставила на місце незчислених, скріплених грамотами та благонабутих чеснот одну безсовісну свободу торгівлі» [162, с. 155].

Погляд К. Маркса різко відрізняє методологію пізнання економічної свободи від методу маржиналізму й інших суб'єктивних шкіл. К. Маркс відстоює позицію об'єктивного детермінізму в пізнанні економічної свободи. Такий підхід зумовлює розгляд економічної свободи як похідної від місця суб'єкта в економічній структурі суспільства, за його ставленням до власності на засоби виробництва, а також продуктів праці, створених за допомогою цих засобів. Як уважає К. Маркс, економічна свобода для робітника закінчується одночасно з фактом наймання на роботу, після чого робітник плететься понуро, впирається як людина, яка продала на базарі свою власну шкуру і тому не бачить жодної перспективи, крім однієї: що цю шкуру будуть дубити [162, с. 187].

Теорія економічної свободи К. Маркса доведена до класового рівня пізнання економічних явищ. Тому деякі автори, що не підтримують виключно класовий підхід у пізнанні економічної свободи, – О. Бузгалін [44; 295], В. Радаєв [221; 295], О. Аузан [108], М. Чепурін, О. О. Кисельова – справедливо критикують її за обмеження, які наклав К. Маркс на економічну свободу найманого робітника. На їхню думку, економічну свободу формує не стільки класовість суспільства, скільки об'єктивні закони розвитку самої економіки. Економічна свобода не буває абсолютно класовою і тому безмежною для одних і надто обмеженою для інших. Межі економічної свободи можна визначити відповідно до діалектичної логіки внутрішньою суперечливістю самої сутності поняття «економічної свободи». Саме ці суперечності під час їх розв'язання викликають появу нових форм економічної свободи та модифікації вже існуючих.

Оригінальні погляди на економічну свободу мав Дж. М. Кейнс. У своїй статті «Я – Ліберал?» одночасно критикує як погляди К. Маркса, так і погляди прихильників невтручання держави в економіку.

«Нещастя нашої епохи у сфері правління – фашизм, з одного боку, та більшовизм – з іншого. Соціалізм не припускає помірною курсу, бо він також виникає з характерних особливостей епохи достатку, а саме індивідуалізму *lasser faire* та вільної гри економічних сил... Перехід від економічної анархії до такого ладу, метою якого є контроль над економічними силами та їх орієнтація на підтримку інтересів соціальної справедливості та стабільності, – завдання величезної складності і в політичному, і в технічному аспектах. Я вважаю, однак, що справжнє призначення нового лібералізму полягає в пошуку його вирішення» [191, с. 302].

Кейнс виголосив кінець *lasser faire* та розробляв програми державного втручання у фінанси й економіку, але, як впливає із наведеного вище висловлювання, його метою була підтримка інтересів соціальної справедливості. Незважаючи на те, що Дж. Кейнс рекомендував державне втручання у ринкові відносини та заперечував догмат класичної теорії про саморегулювання ринку, він сам називав себе лібералом.

Дослідження економічної свободи неможливе без розгляду теорії інституційно-еволюційного напрямку. Найвагомий внесок у дослідження економічної свободи, який полягає у визначенні держави як «третьої сили», тобто зняття протиріччя між свободою індивіда та державою, що обмежує її, зробили Р. Коуз [127], Дж. Б'юкенен [46], Д. Норт [189].

Методологічним поштовхом до такого розгляду є концепція соціальних інститутів та трансакційних витрат, що була запропонована Р. Коузом.

Дж. Б'юкенен розширив методологію Р. Коуза й у праці «Межі свободи: між анархією та левіафаном» розглядав свободу як суспільно впорядковану анархію. Визначав ступінь терпимості як межу свободи індивідів у суспільстві та перетворення на суспільну війну всіх проти всіх при порушенні суспільної терпимості [46].

Справедливо піддавали критиці методи, які застосовували інституціоналісти, представники інших економічних шкіл. Сучасна інституціональна теорія і дотепер не сформувала власного методу дослідження економічних процесів, наявні лише праксеологічні розробки у цьому напрямку. Але слід віддати належне, вони збагатили категоріальний апарат сучасної економічної теорії за рахунок категорій, що раніше не були предметом теоретико-економічного дослідження, поновому поставили ряд глобальних економічних питань і вирішили їх крізь призму введених, нових, інституціональних категорій.

У літературі радянського періоду термін «економічна свобода» вживали лише стосовно капіталістичного виробництва, та й то для обґрунтування стихійного й анархічного характеру.

Дещо відходять від загальноприйнятої точки зору економісти, яких прийнято називати «товарниками». До них можна зарахувати Є. Лібермана, Г. Лисичкіна, Я. Кронрода та ін. [150; 130; 131; 133; 133]. Думки цих учених займають особливе місце в трактуванні характеру соціалістичного виробництва. Згідно з ними, при соціалізмі діє закон вартості, зберігається товарне виробництво, яке ґрунтується на економічній відособленості виробників. Ця відособленість стає підставою для формування їх економічної свободи. Однак

у супереч логіці, більшість «товарників» заперечувала вільну конкуренцію виробників, панівну роль ринку, бо це суперечило панівній на той час марксистській ідеології.

«Нетоварники» – О. М. Рум'янцев, Г. О. Козлов, А. І. Пашков, І. І. Кузьмінов та ін. [231; 232; 233; 234; 235; 236; 118; 138; 139; 140] вважали, що соціалізм узагалі несумісний з товарним виробництвом, і тому можна говорити лише про використання товарно-грошових форм у процесі планомірного розвитку економіки. Відповідно, за будь-якої відособленості виробника, його економічної свободи як мотивації трудової діяльності, що робить людину активною, ініціативною і заповзятою, при соціалізмі бути не може.

За часів адміністративно-командної економіки дехто з науковців висловлював погляди, що суперечили офіційній доктрині, бо намагався переглянути сутність соціалістичного виробництва як безпосередньо суспільного, усупільненого виробництва. З-поміж них слід назвати чеського вченого О. Шика, праця якого «Економика, интересы, политика» (1964) відверто захищає ідеї ринку й економічної свободи [319]. Ще раніше думки щодо економічної відособленості, товарно-грошових відносин та економічної свободи виробника висловлювали югославські економісти, зокрема В. Бакаріч К. Михайлович, З. Влашкалич, К. Црвенковський [161; 16; 280; 308; 315; 322].

Значний внесок у теорію питання економічної свободи зробив відомий угорський економіст Я. Корнаї. Науковець у роботі «Шлях до вільної економіки» [125] аргументовано довів необхідність ринкових відносин і принцип економічної свободи як однієї із загальнолюдських цінностей, від реалізації якої залежить ефективність господарювання.

Послідовником поглядів Корнаї виступила російська дослідниця М. Шабанова [288]. Свою концепцію соціології свободи вона побудувала на дослідженні адаптації людей до ринкових відносин, що формувалися. У її праці соціологічний погляд на проблему свободи ґрунтується на економічних підставах.

Утім, навіть в умовах адміністративно-командної економіки з'являлися ідеї економічної свободи виробника, але вони прокладали собі шлях у міру здійснення економічних реформ, коли економічна свобода була одним із найважливіших

принципів реалізації реформ. Так, ідеї економічної свободи починають виголошуватися під час спроб здійснити господарську реформу 1965 р., в основі якої було розширення самостійності підприємств у галузі економіки внаслідок уведення нової системи планування та економічного стимулювання. На той час, на думку багатьох економістів, витратність економіки та зниження ефективності господарювання були пов'язані саме з відсутністю економічної свободи у виробників.

Однак специфікою найпоширеніших на той час поглядів було визнання економічної свободи як явища, що внутрішньо притаманне економіці, але його виявленню перешкоджає низка факторів. До цих факторів належали недоліки в плануванні, стимулюванні праці, організації виробництва та управлінні економікою. Подолання цих перешкод автоматично веде до розширення економічної свободи. Отже, вважаємо, що саму економічну свободу навіть в адміністративній економіці можна отримати простими спробами реформування економіки.

Хибність цієї тези було ще раз підтверджено під час невдалої спроби нового реформування економіки в 1979 році. Провал реформи був зумовлений відсутністю серед головних напрямів реформування саме реформування відносин власності, підвалин існуючої економічної системи. З цих самих причин зазнали фіаско й експерименти із самофінансування, запровадження самоврядування, шокінський експеримент та ін.

Починаючи з кінця 80-х років ХХ ст., процес системної трансформації економіки в республіках колишнього СРСР, а також у країнах Східної Європи викликав появу інших підходів до аналізу економічної свободи. Було неодноразово підкреслено, що формування та реалізація економічної свободи пов'язана з глибинними базисними деформаціями. Існування адміністративно-командної системи створило низку деформацій власності, що виявилось в домінуванні умовного розпорядника, який поєднує функції власності з владою, монополізує ці функції та розділяє функції власника й управлінця.

Управління як функція власності було сконцентровано в руках чиновників різних рівнів. Економічна відповідальність зосередилась у первинній ланці народного господарства. Економічної свободи у цій же ланці бракувало. Виходило, що,

маючи відповідальність, первинна виробнича ланка не мала економічної свободи для її досягнення. Це, по суті, робило поняття економічної свободи декларативним.

На практиці формувалась суперечність між базисною та надбудовною частинами економічної системи суспільства. Формально економічна влада залишалась у надбудовній частині. Фактичне ж її використання було ототожене з базисними відносинами. Владу як товар продавали та купували корумповані чиновники різних рівнів, що робило її елементом базису, а не надбудови.

Відповідь на питання, чи могла реалізуватися економічна свобода в деформованій загальнонародній власності, була заздалегідь негативною. Адміністративно-командна економіка створила особливий вид деформації відносин суспільної власності, за якого громадяни були найманими працівниками держави. Відбувалося відокремлення найманого працівника від суспільної власності на засоби виробництва й одночасно актуалізувалася суперечність між найманою працею та державною системою. Виникла система позаекономічного гноблення, яка маскувала головну суперечність розвитку адміністративної економіки, оскільки воно було сутнісним протиріччям, але прикривалося ідеологічною надбудовою, яка намагалася його ігнорувати. Наявність розвинутого механізму позаекономічного гноблення відкидала можливість економічної свободи в такому суспільстві. Це дозволяє нам провести історичну аналогію із суспільствами, які пов'язані з особистою залежністю, особливо з азіатським способом виробництва.

Невільний з економічної точки зору найманий робітник і держава, що персоніфікувала в умовних розпорядниках владу, зосередила її проти розвитку самої економічної свободи виробника, створила «монополію сірості», яка заважала не лише формам вияву свободи, але й самим умовам її існування. У цих умовах порушувати питання про сутність економічної свободи, її межі та реалізацію було безглуздо. Обмеження особистих свобод суб'єкта в адміністративно-командній економіці мали характер зовнішнього вияву базисного заперечення економічної свободи. Прописування, примус до праці, лімітування житла, обмеження свободи слова та пересування були реалізацією в надбудовних відносинах базисної деформації економічної свободи.

Розгляд теоретичного відображення економічної свободи необхідно, на нашу думку, подовжити за рахунок виведення основних соціально-економічних етапів її формування.

Питання історичних етапів формування та розвиток економічної свободи є складним і залежить від того, як розглядати економічну свободу. Як відомо, в економічній літературі тривалий час домінував формаційний аналіз етапів розвитку суспільства, його продуктивних сил та виробничих відносин. Формаційна періодизація може бути застосована і для аналізу економічної свободи. Однак, на наш погляд, вона не є оптимальною, бо надмірно ускладнена класовим критерієм оцінки. Крім того, тип виробничих відносин, який домінує в деяких формаціях, може бути однаковим, але його визначення можуть різнитися. Наприклад, рабство, феодалізм і капіталізм мають одну «фізіологію» або «скелет» формації – відсутність економічної свободи у працівника, гноблення його в різних формах (економічній та позаекономічній). Розгляд економічної свободи необхідно вести крізь площину відносин зрілого об'єкта до етапів його становлення.

Тому до поняття економічної свободи важливо підходити з точки зору форм існування суміснорозподілених відносин. Історія становлення людського суспільства з економічної точки зору виглядає як історія розвитку сумісно розподілених відносин, тому дослідження сумісності та розподільності відтворюють одночасно і форми розвитку економічної свободи. У свою чергу, економічна свобода залежить від того, яким є ступінь поєднання сумісності та розподільності, як вони втілені в сукупності економічних інтересів господарюючих суб'єктів.

Виходячи з цього, ми вважаємо за більш доцільний розгляд історії становлення людського суспільства в економічному плані. Цьому відповідає розподіл історії суспільства на три великих етапи, які можна назвати по-різному. Раціональним, як нам видається, є визначення розвитку суспільства в трьох типах формацій: 1) біосоціальна; 2) соціально-економічна; 3) соціоекономічна.

Класифікація історії людського суспільства на тричленну формацію пропонує К. Маркс. Учений, зокрема, виділяє первинну, вторинну та третинну формації [162]. Підхід К. Маркса розвинуто в працях таких відомих економістів, як А. К. Покритан, В. К. Мазур. [213; 169].

Одеська школа економічної теорії, до якої належав А. К. Покритан і дотепер досліджує питання опосередковано-суспільних відносин, але вони розширюють межі дослідження як теорію перехідних суспільств, що перебувають у стані трансформації економічних систем та формування інформаційного суспільства.

Значним методологічним внеском у розробку сучасної теорії економічної свободи стали розробки представників харківської школи економічної думки – А. А. Гриценка [78; 79; 80; 81; 82; 83; 84] та Г. В. Задорожного [103]. На підставі методологічного підходу суміснорозподілених відносин, заснованого А. А. Гриценком, Г. В. Задорожний проводить категоріальний аналіз відносин власності – влади у транзитивних суспільствах, визначаючи діалектичний зв'язок цих категорій. Також науковець досліджує також й економічну свободу, пов'язуючи її саме з владою та власністю.

Інші представники харківської економічної школи – О. Л. Яременко [306] та С. І. Архієреєв [10] – пов'язують предмет свого наукового пошуку з розвитком інституціональної теорії в сучасних умовах України.

Грунтуючись на теоріях безпосередньо-суспільних відносин та сумісно-розділеному методі дослідження економічних явищ можна запропонувати наступну періодизацію етапів розвитку економічної свободи.

Вихідні дані цієї періодизації такі. Три ступеня розвитку суспільства одночасно є ступенями розвитку обміну речовин між людиною та природою, а тому характеризують три ступеня розвитку економічної свободи людини. Перший ступінь – відносини особистої залежності в умовах тотожності людини та природи, де первинна людська община існує як компонент природи. Цю характеристику можна поширити, на нашу думку, і на тотожність сумісності та розподілу праці, яка була викликана виключно природною необхідністю. Безпосередність процесу матеріального виробництва обумовлена його нерозвиненістю, повною залежністю від природи, протиставленням соціальних властивостей його виробничій діяльності. Таку економічну свободу можна назвати первинно-біосоціальною, бо вона постає з перетворення праці людини на форму її життєдіяльності.

Другий ступінь розвитку економічної свободи виражає особисту залежність, що базується на речовій залежності. При цьому виникає відособленість індивідів на основі зростання продуктивної сили індивідуальної праці, яка протистоїть як уречевлене вираження самої форми виробничих відносин соціальній сутності індивіда. Предмет, який створює праця, її продукт протистоять праці як щось чуже, як сила, що не залежить від виробника. Опредметнення праці виявляється як усунення робітника від економічної дійсності, оскільки в нього відбирають необхідні для життєдіяльності блага. Робітника усувають від дійсності майже до голодної смерті. І робітник замість того, щоб бути агентом процесу виробництва, стає поруч із цим процесом [162, т. 46, ч. 2, с. 213].

Другий етап фіксує ставлення робітника до продукту своєї праці як до чужого предмета. Тут важливо розрізнати дві обставини, що існують одночасно: перша – праця стає процесом створення предметів, речей та набуває форм зовнішнього існування, уречевлюється; друга – соціальний бік відчуження, де результат праці найманого робітника існує поза ним, незалежно від нього, як стороннє для нього і зрештою стає силою, яка протистоїть йому. Робітник у такій розподіленій праці вбачає засіб задоволення потреб інших, але не власних потреб у праці, тому таке відчуження можна назвати діяльним відчуженням: праця робітника належить іншому як за метою її здійснення, так і за управлінням нею та отриманими результатами.

Економічна свобода на другому етапі (при соціоекономічній формації) є також «свободою від», тобто це вияв негативного аспекту економічної свободи, що є відчуженням праці від суспільства. Сама суспільна праця, виробниче життя є для людини лише засобом для задоволення однієї її потреби – збереження фізичного існування. У суспільстві уречевленої праці констатація відчуження ще не визначає всіх особливостей економічного розвитку, але в будь-якому разі вона визначає необхідність зміни соціального стану робітника. Виявом економічної свободи цього етапу, як нам видається, може бути фінансова свобода, оскільки суть полягає не в тому, що розв'язують економічні завдання, а в тому, якими засобами їх розв'язують. Соціоекономічна формація виводить на перший

план капітал, який стає головним носієм суспільно-економічних відносин. Фінансові потоки починають панувати над економікою виробничого сектора, тому поняття «економічна свобода» модифікується у термін «фінансова свобода». Як писав К. Маркс, гроші мають суспільну цінність тільки тому, що «...індивіди відчужують від себе своє власне суспільне відношення у вигляді речі» [162, т. 46 ч. 1 с. 103].

Третій ступінь передбачає руйнування економічної свободи, яка базується на речовій залежності індивіда. Перетворюються основи тотожності індивідуального та суспільного існування. Долаються протиставлення соціальних якостей індивіда та його виробничої діяльності. Суміснорозподілена праця перетворюється на форму життєдіяльності індивіда. Це не означає, що людина припиняє працювати, і її долею є виключно духовний розвиток. Основою залишається праця, однак ідеться не про знищення праці, а про її перетворення на потребу за умови наповнення новим змістом.

Економічна свобода в цьому разі означає справді соціо-господарську – коеволуційну свободу, зовнішньо не обмежений розвиток самої людини. Взаємодія між суспільством та природою і розвиток самої людини більше не суперечать одне одному.

Дослідження становлення та розвитку ідей економічної свободи у науковій думці дозволило перейти до визначення основних історичних етапів її розвитку, що подано у табл. 1.1.

Таким чином ми дійшли висновку, що історичні форми вияву економічної свободи не відірвані від історії розвитку суспільства, яке генерує як сутність, так і форми вияву економічної свободи. Як загальнолюдська цінність економічна свобода має свої форми вияву та умови існування в різних типах економічних систем. Що ширші товарно-грошові відносини, суспільний розподіл праці, що складніші економічні зв'язки, то вища в ринковій економіці залежність відтворення матеріальних умов життя від ланок, які опосередковують і координують відособлену діяльність суб'єктів господарювання. Фінансова свобода є перехідним етапом між соціоекономічною та соціогосподарською. Попри все, питання фінансової свободи потребує свого подальшого дослідження.

Таблиця 1.1

**Класифікація історичних форм економічної свободи
й історичних етапів її розвитку**

Назва формації	Мета розвитку	Основна генеза розвитку	Генеза свободи
1	2	3	4
Первинна – біосоціальна	Вживання на основі формування первинних соціальних форм (основа – особиста залежність)	1) споживання природних дарів; 2) землеробство; тваринництво	Операційно-трудова свобода в рамках особистої залежності від общини (сім'ї, роду) та виконання розділених трудових функцій первинна господарська свобода
Вторинна – соціоекономічна (грошова організація обміну – економіка)	Виробництво додаткового продукту як основа розвитку людського суспільства (особиста незалежність, заснована на речовій залежності), цілераціональність	1) рабство – раб як знаряддя праці; 2) феодализм – трудова ініціатива в місцях прикріплення до землі її власника; 3) капітал – особиста незалежність; а) при речовій залежності – індустріалізм; б) при фінансовій залежності – фінансоміка;	Економічна свобода у межах особистої залежності від успіху в сфері обмінних – грошово-кредитних операцій фінансова свобода

Продовження таблиці 1.1

1	2	3	4
Третинна – соціогосподарча (кoeволюційна)	Вживання людства як особливого біологічного виду homo sapiens. Залежність від коeволюційного розвитку людини, природи. Ціннісна раціональність	1) фінансоміка (інституально-фінансова влада заради прибутку); 2) інтелектоміка (одухотворений інтелект як пріоритет людських цінностей); господарство як імператив коeволюційного розвитку людини і природи	Фінансова свобода як незалежна від людських цінностей: Ціннісна свобода. Духовно трансцендентальна свобода як формат – межа фінансово-економічних механізмів розвитку істинно – господарча свобода

На нашу думку, ця теза має велике методологічне значення не тільки для визначення економічної свободи, але й для розгляду історичних етапів її формування та розвитку. «Виникнення індивідуальної та колективної праці здійснило зворотний вплив на суміснорозподілену працю, її первісна форма розпадається. Розподіленість через індивідуальну працю перетворюється на розподіл праці, а сумісність через колективну працю – на кооперацію праці. Але подальший розподіл, розвиваючись, доходить до відособленості видів праці, а кооперація як протилежне цьому виражається в усупільненні праці. У результаті індивідуальна праця через відособленість перетворюється на приватну працю, а колективна праця через розвиток усупільнення – на суспільну працю» [80, с. 133–134].

Економічна свобода через працю створює власність. У багатьох наукових працях [39; 210; 241; 283] економічну свободу ототожнюють із приватною власністю. Сукупність прав власності є виявом економічної свободи. Суміснорозподілена праця є вихідним відношенням для формування відносин

власності. Сукупність відносин власності виявляється у вигляді економічної влади. Дослідження економічної влади шляхом вивчення відносин власності здійснив Г. В. Задорожний [103]. Економічну свободу слід також розглянути, на нашу думку, в контексті досліджуваних відносин.

На відміну від суто філософського розуміння, яке протиставляє владу та свободу, у розгляді з економічної точки зору економічна влада й економічна свобода не виключають одна одну.

Відносини влади поєднують у собі мотивацію (інтерес) суб'єктів і прагнення до втілення в життя їхніх інтересів. Сутність економічної влади, як і сутність економічної свободи, полягає в необхідності реалізації особистості.

У найвищій стадії розвитку суспільства, при знятті суперечностей суспільства речової залежності, економічна влада повинна формувати економічну свободу, тільки в цьому разі усуваються відносини примусу, пов'язані із застосуванням влади. Це твердження впливає з наукових розвідок Г. Задорожного та його учнів-послідовників [103; 164].

Економічна свобода утворюється комплексом внутрішніх та зовнішніх формують економічну свободу, наведено на рис. 1.1.

Потреба в економічній владі є такою ж нагальною потребою суспільства, як і необхідність економічної свободи.

Дослідження економічної свободи визначає співвідношення між особистістю та суспільством. Розкриття поняття як категорії економічної теорії неможливе без дослідження внутрішньої структури цієї категорії, яка має багатовимірну внутрішню структуру та багатофакторні вектори її вияву у зовнішніх формах.

Наведена на рис. 1.1. структура форм економічної свободи дає змогу систематизувати зовнішні вияви економічної свободи та розкрити їх через внутрішні форми. Такий підхід дозволяє досліджувати кожну із зовнішніх форм економічної свободи як прояв єдності внутрішніх форм. Зовнішні та внутрішні форми економічної свободи сприяють реалізації функцій ціннісного усвідомлення, цілеутворення та вибору поведінки. У внутрішній сфері економічної свободи

послідовно виконується ряд процесів, що випереджають утворення зовнішніх форм. Внутрішні форми відбуваються на особистому рівні.

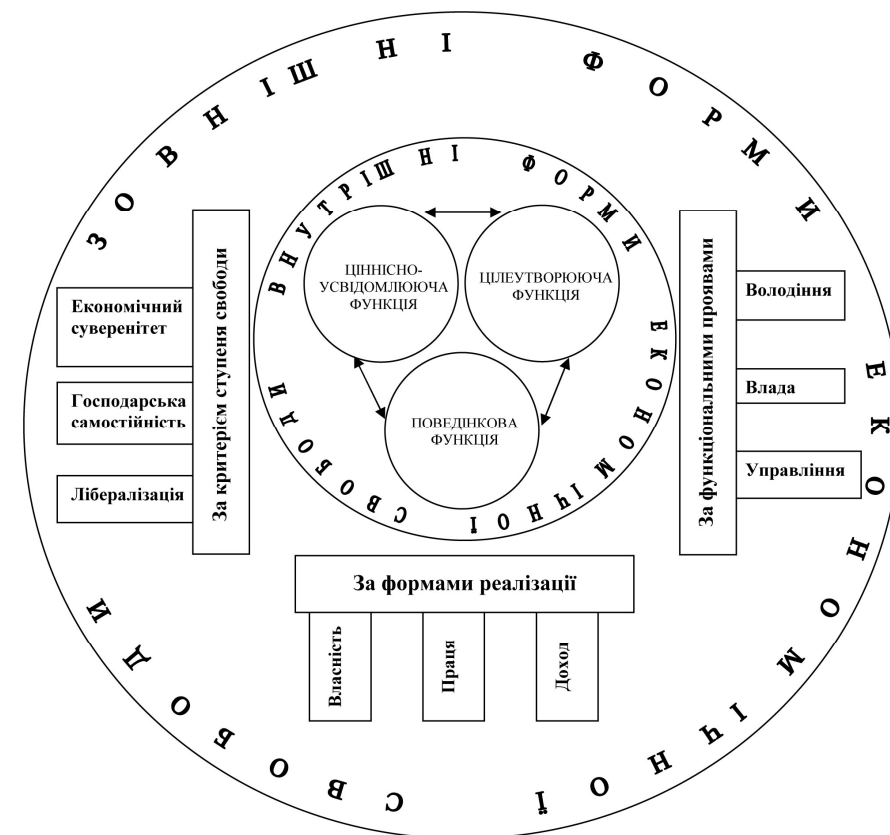

Рис. 1.1. Внутрішні та зовнішні форми прояву економічної свободи

Економічна влада обумовлена економічною свободою.

Економічна свобода має ціннісну основу, що ґрунтується на усвідомленні та ієрархізації. У процесі усвідомлення відбувається формування ціннісних понять і встановлення структурного зв'язку між ними – визначається структура цінностей.

На тлі побудованої структури цінностей здійснюється вибір мети. Визначена мета є цінністю, ще не досягнута (ідеальна), вона посідає певне місце у ціннісній ієрархії.

Досягнення мети вимагає від суб'єкта визначення типу та стилю своєї поведінки. Вибір поведінки є останнім етапом внутрішньої частини економічної свободи. Він визначатиме етап реалізації внутрішньої форми економічної свободи у зовнішню.

Внутрішня форма економічної свободи незалежна від суспільних умов, вона може реалізуватися позитивно, негативно та залишатися прихованою.

Завдяки такому розгляду окремі вияви економічної свободи набувають цілісного характеру та займають своє місце серед систематизаційних ознак: за критерієм ступеня свободи, за функціональними виявами та за формами реалізації.

Економічна свобода класифікується за різними критеріями. За критерієм ступеня свободи набуває форми економічного суверенітету – незалежності від зовнішніх втручань; господарської самостійності – самоорганізації господарської діяльності; лібералізації – законодавчо закріпленого зменшення відносин примусу.

Функціональні вияви економічної свободи у зовнішньому середовищі зазвичай не отожднюють з економічною свободою: володіння, влада та управління суб'єктивно сприймається як вияв несвободи, але сам зв'язок свобода – несвобода вже є виявом свободи. Усі функціональні вияви залежать від міри свободи та ступеня розкриття її внутрішніх форм.

Формами реалізації економічної свободи виступають власність, праця та дохід. Поєднання внутрішніх форм із зовнішніми формами реалізації формує економічну свободу дій суб'єкта господарювання.

1.2. Економічна свобода у системі економічних відносин

Для розкриття у категоріальному апараті економічної теорії поняття економічної свободи недостатньо лише констатації факту її існування, який сам по собі є наочним та незаперечним. Цей факт необхідно інтерпретувати з точки зору категоріальної системи економічної теорії, тобто теоретичне вивчення економічної свободи як наявного соціального факту повинно здійснюватися з певним чином системно зафіксованих вихідних позицій.

Зміст даних позицій обумовлено метою дослідження: розкриття змісту економічної свободи і форм її виявів у фінансовій сфері. Феномен економічної свободи має бути описаний цілісно, що можливо здійснити лише шляхом застосування багатьох системних категорій економічної теорії. Категорії економічної теорії виконують функцію методологічного засобу відображення економічної свободи.

Гносеологічний статус методологічних засобів визначається закономірностями взаємозв'язку абстрактного й конкретного рівнів відображення соціальної дійсності в процесі побудови та розгортання системи економічних категорій. Однією з таких закономірностей є розробка на абстрактному рівні теоретичних конструкцій, які забезпечують конкретний рівень деякими загальними засобами, що здатні організувати емпіричний матеріал.

Категорія економічної свободи у її різноманітних аспектах розроблялась у науковій літературі упродовж тривалого періоду. Серед багатьох проблем, пов'язаних із включенням досліджуваного поняття в систему економічної теорії можна виділити проблему співвідношення емпіричного та теоретичного рівнів її аналізу.

Із початку наукове дослідження економічної свободи проводилося лише на емпіричному рівні у межах предметних підходів філософії, соціології, юриспруденції, психології, державного управління, і лише потім економічна свобода стала об'єктом вивчення економічної теорії.

Економічна свобода нарівні з такими поняттями, як праця, розподіл праці, потреба, належить до найуживаніших понять економічної теорії. Однак насправді це одна з найскладніших категорій і за своєю сутністю, і за шляхами пізнання. Більше того, її пізнання ускладнює велика різноманітність точок зору.

Так, існує традиційне філософське розуміння свободи як усвідомленої необхідності та дії відповідно до усвідомленого. Свобода індивіда – це самостійність особистості, тобто думки, переконання, віра, совість тощо. Юридична свобода – це єдність прав, обов'язків та гарантій їх дотримання для всіх громадян.

Економічна свобода – її природа, конкретні форми вияву в різних системах – досліджена значно менше, але це не означає, що її роль менша у характеристиці відносин

економічної системи, насамперед таких, як власність, система інтересів та мотивів праці, економічний механізм взаємодії суб'єктів господарювання.

Економічна свобода передбачає не тільки вільну та добровільну економічну діяльність, а насамперед невтручання держави в економічні інтереси і дії суб'єктів господарювання. Економічна свобода всього суспільства є основою особистої свободи кожного з його членів.

При подальшому дослідженні категорії «економічна свобода» ми вважатимемо, що її політичні вияви, такі як свобода слова, дій, пересування та інші знаходяться у взаємозв'язку з основною досліджуваною категорією та обумовлюються саме економічною свободою.

Розглядаючи проблему співвідношення свідомої діяльності людини і дій, вимог економічних законів, не можливо не торкнутися такого поняття, як «свобода економічної діяльності людини».

«Свобода економічної діяльності» та «економічна свобода» нетотожні поняття: свобода економічної діяльності є складовою частиною економічної свободи.

Не можна не враховувати ряд обставин, що впливають на свободу економічної діяльності людини і є складовими економічної свободи.

Економічна свобода дуже часто ототожнюється з фінансовою незалежністю. Вважається, що свободи економічної діяльності індивід набуває лише за наявності економічної свободи та певного ступеня матеріального забезпечення. Певним чином вищевикладене має зиск, людина діє на свій розсуд, тим більше, якщо її дії знаходяться у межах суспільних норм та етичної поведінки.

Свобода дій людини, її поведінки та рішень може виявлятися в суспільній потребі у праці людини. Свобода економічної діяльності суб'єкта є суспільною необхідністю в праці людини. Тут перед конкретною особою з'являється можливість обрання трудової діяльності відповідно до її інтересів, мотивів і прагнень.

Одним із елементів економічної свободи є юридична свобода індивіда за умови, що держава шляхом законотворчої діяльності стимулює господарчу та економічну активність людей.

Економічна свобода відображається системою економічних і соціальних відносин, що існують у даному суспільстві, (це насамперед відносини виробництва, розподілу, обміну, та споживання), а також можливістю доступу індивідів до засобів виробництва, матеріальних економічних цінностей, можливістю самому розпоряджатися результатами своєї праці. Свобода у трудовій та економічній діяльності відсутня, якщо процес виробництва не містить у собі моментів економічної свободи, тому що процес формування потреби, а також її задоволення є рушійною силою і визначальним моментом активної та цілеспрямованої діяльності людей.

Отже, на поведінку людини, її діяльність в економічній сфері впливають мотиви зацікавленості у власній праці та бажання працювати, а вони, у свою чергу, залежать від форми власності, зацікавленості людей у гідній оплаті їхньої праці.

Слід звернути увагу на те, що на свободу економічної діяльності впливає здатність до передбачення ймовірних економічних явищ, тобто прогнозування наслідків рішень і дій. У цьому разі викривається зв'язок між свободою та реальною відповідальністю за її наслідки та кінцеві результати. Економічна свобода виявляється у здатності людини діяти планомірно, цілеспрямовано й активно для досягнення очікуваних результатів. У цьому разі економічна свобода знаходить своє втілення як свобода волі індивіда у формі визначення мети та активної, цілеспрямованої діяльності задля її досягнення.

Реалізація свободи волі в економічній діяльності має ряд стадій: стадію вибору, прийняття рішення та стадію практичних дій.

Таким чином, можна зробити висновок, що свобода економічних дій суб'єкта є складовою частиною економічної свободи та залежить від неї.

Попередній етап вивчення категорії «економічна свобода» демонструє необхідність розгляду наукових праць, у яких автори широко аналізували б проблеми економічної свободи з усіма її складовими частинами у внутрішньому зв'язку. Мабуть, саме тому в багатьох виданнях навчальної та наукової літератури, що з'явилися останнім часом, і, що найбільш показово, у словниках із ринкової економіки навіть не подано

терміна «економічна свобода» [152]. Лише автори «Великого економічного словника» визначають економічну свободу як «можливість для суб'єктів господарювання вибору форм власності і сфери втілення своїх здібностей, знань, можливостей, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних благ» [39].

І це попри те, що в друкованих працях, особливо починаючи з часів перебудови (середина 80-х років ХХ ст.), економічну свободу як мету і спосіб економічного розвитку розглядали М. Шмельов, Г. Попов, В. Селюнін, О. Лацис та ін. [265].

Тож, економічна свобода як поняття і реальний феномен є недостатньою мірою дослідженим.

Російський філософ М. П. Скирдо дає таке визначення економічної свободи: «... якщо розглядати категорію економічної свободи у її філософському тлумаченні, то ця свобода є свідомими діями, вчинками людини відповідно до вимог економічних законів, об'єктивної необхідності, з урахуванням економічної ситуації, у якій діє керівник підприємства, трудового колективу» [241, с. 127].

Л. Тутов визначає економічну свободу як діяльність відповідно до правил ринку, що припускає, визначає підпорядкування поведінки суб'єкта принципам максимізації прибутку за скорочення витрат [266, с. 67]. На нашу думку, це визначення не може бути прийнятним з чотирьох причин: 1) свобода, навіть економічна, заперечує підлягання; 2) ринковий тип – не єдина модель побудови економічної системи; 3) максимізація прибутку або зменшення витрат – не єдина мета господарчої діяльності; 4) правила ринку можуть бути порушеними, якщо є обумовлена необхідність для цього.

Інші вчені (О. Чубрик, О. Ракова, І. Пеліпась) досліджують рівень економічної свободи, зіставляючи показники країн і не звертаючи уваги на внутрішній зміст цього явища [283]. Їх дослідження містить десять компонентів економічної свободи: податковий тягар, торгова політика, державне втручання в економіку, монетарна політика, потоки капіталу та іноземні інвестиції; банківська діяльність і фінанси, заробітна плата і ціни, права власності, регулювання і масштаб тіньової економіки. Одними з чинників, що

впливають на безпосередній розрахунок індексу економічної свободи, є: корупція в системі судових органів митної та урядової бюрократії; фіскальний тягар, що охоплює ставки прибуткового податку, та інші. Тобто можна сказати, що аналіз економічної свободи здебільшого зводиться до зважування виявів несвободи.

Дуже поширеною в сучасних умовах є методика виміру економічної свободи у вигляді розрахунку відповідного індексу. Найпоширенішим є індекс Heritage Foundation, ще існує індекс економічної лібералізації, який розраховують у Freedom House, а також індекс лібералізації, який розроблено вченими Всесвітнього банку (він застосовується в сучасних умовах Міжнародним валютним фондом). Ці інструменти мають загальну методику побудови та розрахунку.

Індекс економічної свободи, який розраховують аналітики Heritage Foundation [314], є одним із найпоширеніших. Щорічна публікація цього індексу дозволяє побачити як останні зміни в політиці урядів змінюють економічну свободу. Основними факторами, на яких індекс будується, є:

- корупція в системі судових органів, митної та урядової бюрократії;
- нетарифні бар'єри в торгівлі, такі як заборона імпорту або його квотування, а також суворі вимоги щодо маркірування та ліцензування;
- фіскальний тягар, що охоплює ставки прибуткового податку, податок на прибуток корпорацій, державні витрати як відсоток від ВВП;
- верховенство закону, ефективність судової системи та можливість виконання контрактів;
- тягар регулювання бізнесу, який пов'язаний з охороною здоров'я, забезпеченням виробничої безпеки та захистом довкілля;
- обмеження для банків, що стосуються фінансових послуг, таких як продаж цінних паперів і страхування;
- регулювання ринку праці на кшталт установлення тривалості робочого тижня й обов'язкової вихідної допомоги;

- активність чорного ринку, у тому числі контрабанда, піратство у сфері інтелектуальної власності та нелегальна пропозиція робочої сили й інших послуг.

Для виміру економічної свободи та місця кожної країни у рейтингу експерти Heritage Foundation використовують 50 незалежних змінних, що формують 10 компонентів економічної свободи:

- торгова політика;
- податковий тягар;
- державне втручання в економіку;
- монетарна політика;
- потоки капіталу й іноземні інвестиції;
- банківська діяльність і фінанси;
- заробітна платня та ціни;
- права власності;
- регулювання;
- масштаб тіньової економіки.

Кожний компонент оцінюється за шкалою, яка має діапазон від 1 до 5: 1 означає максимальну економічну свободу, а 5 – мінімальну. Значення індексу розраховується як середнє арифметичне всіх компонентів; загальний рейтинг країни визначається на основі розрахованого значення індексу. Виділяють чотири категорії країн за показниками цього індексу:

- вільні – країни із середнім значенням індексу до 1,95;
- в основному вільні – країни із середнім значенням індексу від 2 до 2,95;
- в основному невольні – країни із середнім значенням індексу від 3 до 3,95;
- із пригніченим станом економічної свободи – країни з індексом вище 4.00.

Можна стверджувати, що даний індекс є інструментом, який фіксує вияви несвободи з точки зору ліберальної концепції, але не дає жодної уяви про внутрішнє наповнення категорії «економічна свобода» та структурного зв'язку між елементами.

Ще більше демонструє свою обмеженість та суб'єктивізм застосування індексу економічної свободи при рейтингуванні країн – тобто за своїм прямим призначенням. У додатку А

наведено рейтинг країн за показниками економічної свободи. Досить цікавим є співставлення та порівняння індексу економічної свободи для країн у колишніх членів СРСР.

Зазначимо, що за показниками 2008 р. з країн – колишніх членів СРСР на першому місці знаходиться Естонія, а на останньому – Туркменістан та Білорусь. Також слід зауважити, що крім країн Балтії, які з початку 90-х років ХХ сторіччя чітко визначили напрямок руху до західних економічних і політичних цінностей, Грузія, Киргизстан та Україна, посідають вищі місця в рейтингу економічної свободи порівняно з Російською Федерацією, що віднесена до країн із пригніченим станом економічної свободи.

Україна посідає місце на один щабель вище за Росію, завершуючи блок країн «в основному невольних».

На показники 2009 р. вплинули вияви глобальної фінансової кризи. У рейтингуванні Україна на вісім позицій позаду Росії, Узбекистан у рейтингу займає місце між Росією та Україною, Білорусь втратила 16 позицій, проте її місце за рівнем індексу економічної свободи відносно Росії та України не змінилося.

Країни Балтії суттєво не змінили своїх позицій: Естонія посідає 13 місце проти 12, Литва втратила чотири позиції, Вірменія – 3, Латвія – 7.

Значно знизилась позиція Молдови – з 89 до 120, проте Азербайджан піднявся зі 107 до 99 позиції у рейтингу, і це єдина країна, яка має зростання індексу економічної свободи за положенням у рейтингу, проте за значенням індексу спостерігаємо зниження з 55,3 у 2008 р. до 58 у 2009 р. [314].

Проведене співставлення дає змогу дійти деяких висновків щодо побудови індексу та рейтингування країн.

Індекс економічної свободи відображає зовнішні вияви ліберально-демократичної моделі ринкової економіки, що мають за ідеальну модель саме відкриту економічну модель при незначному втручанні держави.

Таким чином, індекс, розрахований Heritage Foundation, та аналогічні індекси більшою мірою відбивають політичні ліберальні цінності щодо західного розуміння і не враховують права країн щодо власного шляху в економічних перетвореннях, особливості економічної культури у країні та

менталітету. Отже, індекс економічної свободи є доволі суб'єктивним та не описує формування економічної свободи ні у межах однієї країни, ні на світовому рівні.

Деякі автори надають поняттю економічної свободи лише кількісного виразу, роблять спроби виразити сутність свободи через простий кількісний критерій, наприклад: що меншу частку ВВП вилучає уряд, то більше шансів для лібералізму й економічної свободи [303].

Видатний американський економіст, у минулому голова Федеральної резервної системи Сполучених Штатів – Алан Грінспен, який частково взяв на себе відповідальність за іпотечну кризу у США, що переросла у світову фінансову кризу 2008 року, вважає, що між золотом та економічною свободою є нерозривний зв'язок: «...золото та економічна свобода є нероздільними, золотий стандарт є інструментом політики невтручання» і що «кожне з цих понять має на увазі інше... Воно (золото – О. Г.) стоїть на захисті прав власників» [307].

У цьому разі ми маємо так звану фетишизацію свободи, що виражається у порівнянні золота та економічної свободи. Золото стає фетишем, що уособлює в собі економічну свободу, а економічна свобода набуває кількісного золотого вираження.

Золото не є економічною свободою, а економічна свобода не має ніякого відношення до золота.

Дехто з дослідників ототожнює економічну свободу з лібералізмом, висловлює думки про неможливість запровадження державного і корпоративного інтервенціонізму в економіку [265].

У низці наукових джерел [88; 106; 146; 156; 167; 172; 173; 178; 179; 210; 265; 283] досить часто можна зустріти ототожнення економічної свободи з лібералізацією. На нашу думку, ці поняття не є тотожними. Під лібералізацією ми надалі будемо розуміти один з моментів економічної свободи, який полягає в зменшенні частки економічної влади держави через послаблення примусу.

Лібералізація – виражене і закріплене в правових нормах послаблення (обмеження) відносин примусу.

Ліберальна доктрина в економічній теорії почала відроджуватися наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ сторіччя. Лібералізм передбачав приватизацію державного

сектора, перехід на монетарне регулювання економічної системи, зниження митних бар'єрів тощо. Наріжним каменем ліберальної доктрини є побудова «держави загального добробуту», заснованою на концепції «відкритого суспільства, індивідуального вибору відповідальності». Ринок вважається «природним» або «розширеним» порядком. Головна ідея полягала в реставрації «вільного ринку». При цьому державне втручання в економіку оцінювалося негативно, таке собі «laissez faire» ХХ сторіччя. Домінування лібералізму неокласичного типу призвело до формування суспільства споживання, крайнього індивідуалізму його членів та виразилося в загальній дегуманізації суспільства.

Наше розуміння економічної свободи співпадає із загальноліберальним розумінням, що економічна система держави повинна ґрунтуватися на ринкових засадах.

Досить сталою є думка, що полягає у визначенні економічної свободи як відсутності зовнішнього примусу, насамперед з боку держави. Рон Пол, американський учений, дає таку характеристику економічної свободи: «"Свобода" – означає не тільки вільний добровільний бізнес, але також і невтручання уряду в наші особисті справи. Фактично свобода у нашому розумінні є неподільним цілим. Економічна свобода та свобода особистості є нероздільними» [214].

Значним недоліком такого розуміння економічної свободи є звуження поля дослідження, що зосереджується лише на негативному аспекті розуміння свободи – свободі від зовнішнього примусу. Таке розуміння свободи унеможлиблює дослідження позитивного моменту свободи.

Гуманітарна думка надає зразки розгляду двоїстого характеру свободи, але на рівні досліджень економічної свободи вчені йдуть емпіричним шляхом, констатуючи наочні вияви економічної свободи.

Емпіричне розуміння економічної свободи передусім передбачає свободу вибору. Із поверхового рівня можна зробити висновок, що чим більше можливостей для вибору, тим більше економічної свободи. При цьому свобода виступає як наявність вибору та його непередбачуваність. Наприклад, існують два індивіди: в одного з них можливостей для вибору дій N, а в іншого N+1, за логікою емпіричного підходу другий індивід

є більш вільним, бо в нього більше можливостей для вибору, але це не так: кількісний вимір можливостей не характеризує економічну свободу, він лише фіксує кількість варіантів можливостей дій. Видатний філософ М. Мамардашвілі [159] зазначав, що проблема вибору ніякого стосунку до проблеми свободи не має. Свобода – це феномен, який має місце там, де немає жодного вибору.

Дослідження наукових поглядів щодо економічної свободи підводить до висновку, що їх можна поділити на дві групи:

1. Індивідуалістичні, які мають у своєму підґрунті теорію «відкритого суспільства» К. Поппера. В економічній думці ці погляди відображає «економікс» із моделлю загальної рівноваги в умовах досконалої конкуренції та добробуту за В. Парето. В центрі розгляду знаходиться ринковий механізм на тлі приватної власності, ціни, прибутку. Будь-яке втручання у цей механізм є, за Хайеком, «згубною самовпевненістю», оскільки свідома діяльність людини ніколи не зможе зрівнятися за потужністю з дією безсвідомого механізму «розширеного порядку», що протягом тривалого часу відбудовував сам себе.

Для західної економічної думки природним є ототожнення суспільного колективізму з казармою, адміністративно-командною та планово-директивною економікою, а індивідуалізму – зі свободою, що гарантує реалізацію всіх прав і можливостей.

Зазначимо, що системне дослідження економічної свободи було розпочато саме Ф. А. фон Хайеком у контексті протиставлення соціалістичного планового господарства та розгорнутого порядку ринку. У розділі 7 «Наша отруєна мова» книги «Згубна самовпевненість» Хайек досить чітко висловлює індивідуалістичну спрямованість своїх поглядів, протиставляючи їх соціальним, суспільним: «Найбільш руйнівним вживанням прикметника «соціальний», коли зміст слова, що визначається ним, руйнується повністю, є вживання терміна «соціальна справедливість» [275 с. 202].

Споріднює концепцію «відкритого суспільства» К. Поппера з піднесенням непогрішного «розгорнутого порядку» Хайека те, що обидві теорії допускають функціонування формалізованого механізму, де прийняття рішення індивідом здійснюється на тлі чітко заданих правил і в якому

виключається можливість контролю з боку членів суспільства за наслідками їхніх дій, тобто їх дійсна відповідальність. Усе, що не піддається формальним процедурам, не може бути кількісно виміряне та оптимізоване, виключається з дослідження, тому постає питання, чому ці формалізовані суб'єкти повинні приймати «індивідуальні рішення», якщо їх поведінка запрограмована жорстким автоматичним механізмом «розгорнутого порядку» або ж «відкритого суспільства». Не є чітко вираженим ступінь економічної свободи, яким користуються такі ринкові індивіди.

З одного боку, особистість приймає рішення на власний розсуд, з іншого – її особистий вплив на суспільний процес дорівнює нулю. Індивід втрачає змогу впливати на суспільство та формувати особисті зв'язки з іншими членами суспільства.

Ці теорії мали на меті формування та розвиток громадянського суспільства рівних можливостей, а вийшла побудова суспільства масового споживання, що надзвичайно легко піддається маніпулюванню.

Звільнена від особистих обмежень, людина втрачає суспільну значимість, а сукупність індивідів з неактуалізованими соціальними зв'язками формує не громадянське суспільство з демократичною формою правління, а основу для всіляких сект і тоталітарних течій.

Зведення взаємин між людьми до формальних процедур веде до дегуманізації людини: вона перестає бачити в іншій особі подібну до себе, що призводить до загальної дегуманізації соціуму.

Хайек уважав, що ринкові відносини повинні ґрунтуватися на чесності, але для неї нема підґрунтя, бо міжособові відносини направлені на отримання особистої вигоди. Тобто така логічна побудова «відкрите суспільство» – «розгорнутий порядок» – економічна свобода формує «радість свободи або ринок без гальмів» [277], що створює економічну свободу не людини, а самого ринку та капіталу, що обертається на ньому. Людина перестає бути особистістю, її доля – підкоритися свободі ринку; єдине щастя, яке вона може собі дозволити, – споживати. Прагнення економічної свободи при такому розгляді – нескінченні можливості щодо збільшення прибутку, який буде витрачено на споживання.

Індивідуалістичні концепції економічної свободи врешті-решт призводять до економічної «робінзонади», у якій втрачається предмет вивчення економічної теорії.

Ще однією рисою індивідуалістичних концепцій є прагнення до формалізації (побудови системи рівнянь або функціональних залежностей), економічних процесів, започатковане ще Джевонсом та Вальрасом. Прикладом цього підходу може слугувати вищезгаданий індекс економічної свободи. Для цього підходу математичний інструментарій є обов'язковим імперативом економічних досліджень, усі процеси, що не піддаються кількісному виміру та функціональному аналізу, не розглядаються.

В індивідуалістичних теоріях економічної свободи своєрідно подається історичний процес – від закритих патріархальних спільнот до розгорнутого ринкового порядку.

Усупереч індивідуалістичним теоріям існують та набувають певного розвитку так звані комунітаристичні теорії, що формують другу групу нашої класифікації.

Сутність протиставлення комунітаристичних та індивідуалістичних поглядів на економічну свободу полягає у вирішенні суперечності про те, що є для людини головним орієнтиром її власного виживання та добробуту, і чи слугують рід, родина, спільнота, клас, держава, народ лише інструментами для забезпечення цього. Чи навпаки, домінують колективні, спільні цінності і людина як особистість повинна слугувати інтересам свого роду, родини, класу, спільноти, держави, народу.

2. Комунітаристичні теорії існували досить давно, першим увів у наукову мову термін «комунітаризм» Амітай Етціоні. Це досить різноманітні вчення, але їх спорідненість здебільшого виявляється у ряді спільних поглядів: критиці ринкової економіки, яку б вона назву не мала: «ринкова економіка», «розгорнутий порядок» чи «капіталістичний лад»; визнання того, що розвиток окремої людини безглуздо розглядати у відриві від соціального середовища; відторгнення ліберального індивідуума; прихильність до цінностей спільноти («комуни»).

Великий внесок у розвиток економічної думки зробив К. Маркс, його класова теорія, що дала змогу проводити аналіз економічних інтересів і мотивів залежно від належності людини до того чи іншого класу.

Комунітаристичні теорії на перший план виводять моральні, загальнолюдські цінності усупереч індивідуалістичним, побудованим на економічній раціональності індивідів.

С. Кунгурова [141] зазначає, що свобода наповнена відповідальністю, моральністю, очікуванням. Без включення у визначення економічної свободи таких понять, як необхідність, відповідальність, не можна зрозуміти природу свободи.

Видатний російський філософ М. Бердяєв, осмислюючи суперечності між загальним та особистим, побудував власну систему поглядів. Піддавши критиці колективні цінності, він нібито стає на індивідуалістичні рейки, але це тільки здається. «Збірність або соборність?»⁵, колективізм чи комунітарність – так формулює проблему Бердяєв, розв'язуючи її на користь соборності та комунітарності, тобто на користь особливого міжособового зв'язку. «Слово «колективізм» повинно бути зовсім виключено; ...він лише карикатура на комунітарність. Комунітарність завжди вільна, колективізм завжди примусовий» [31, с. 278]. Розглядаючи систему поглядів М. Бердяєва, необхідно зрозуміти, у чому різниця між його колективізмом та комунітарністю. Під колективізмом він розумів єдність економічних інтересів без усякої морально-етичної єдності, творчості. «... часто бувають збочення, заперечується свобода думки і духу та визнається дуже велика свобода у житті економічному. Економіка є роботою духу над матерією світу, від якої залежить саме існування людей в умовах цього світу, абсолютна свобода в економічному житті, тобто повна її автономія і була системою «laissez faire, laisser passer», тобто капіталістичною системою. Вона ставить у тяжке становище величезні маси людства. Це є джерелом експлуатації. Тому економічна свобода має бути обмежена в ім'я свободи ж» [31, с. 289].

Філософія свободи М. Бердяєва дає змогу зрозуміти декілька дуже важливих для нашого подальшого дослідження моментів.

По-перше, М. Бердяєв ототожнював свободу з творчістю: «Дійсна проблема свободи є проблемою творчості. ...Свобода

⁵Рос. «Сборность или соборность?» (О. Г.)

є внутрішня творча енергія людини. Через свободу людина може творити зовсім нове життя суспільства та світу» [31, с. 284]. Видатний економіст, лауреат Нобелівської премії 1998 року Амартія Сен розуміє свободу, маючи на увазі економічну свободу саме як розвиток [238], для нього економічна свобода та розвиток – нероздільні поняття. Свобода як творчий акт, як розвиток – це погляд та наукове осмислення позитивного моменту економічної свободи.

По-друге, комунітарність за вченням М. Бердяєва – це синергетичний ефект, що набуває суспільство в цілому та кожна людина з цього суспільства, коли припиняє підпорядковуватися суто прагматичним та раціоналістичним законам ринкового господарства. Спільність як співіснування людей наповнює їх життя моральними нормами, відповідальністю перед самими собою та перед членами суспільства, даючи свободу – дійсну свободу, що дає можливість «творити нове життя суспільства та світу». У такому сенсі свобода стає не тільки одним із чинників розвитку, свобода стає самим розвитком.

Дослідження поглядів на позитивну творчу свободу підводить нас до розгляду економічної свободи як суспільного феномену. Для подальшого аналізу економічної свободи необхідно розмежувати погляди індивідуалістичних та комунітаристичних теорій на відносини власності.

Наприкінці розгляду комунітаристичних концепцій слід зазначити, що вони відрізняються від індивідуалістичних ще двома моментами. По-перше, у комунітаристичних теоріях домінують не формальні методи теоретичного відображення економічних явищ, а логічні – математичний інструментарій є рівнозначним серед інших методів. По-друге, різновекторність розуміння історичного процесу: на противагу індивідуалістичним теоріям, комунітаристичні розуміють історичний процес як шлях від затвердження приватної власності до колективної та суспільної власності.

Серед комунітаристичних теорій сформована альтернативна теорія власності, яка ґрунтується на теорії трансакційних витрат.

Р. Коуз запропонував систему розмежування прав власності та, як наслідок, відповідальності. Він сформулював і довів теорему: «...хоча розмежування прав є суттєвою передумовою

ринкових трансакцій..., кінцевий результат (який максимізує цінність суспільного) продукту не залежить від правового рішення» [127].

На тлі підходу інституціоналістів – Р. Коуза [127], Д. Норта [189], А. Ослунда [206] та деяких інших економістів – були зроблені суттєві кроки щодо зняття традиційно жорсткого протиставлення держави, суспільства ринку товаровиробникам та споживачам. Сучасна економіка є складною системою, у якій суперечності ринку замасковані шаром нормативно-правового регулювання держави. Формотворчими елементами сучасних економічних систем виступають інститути. Принципи функціонування інституціональної економіки не пояснюються ні мікро-, ні макроекономічними законами. Таку форму економічної структурної організації А. А. Гриценко назвав «інституційна архітектоніка» [79; 81, с. 21; 82].

Узагальнено розбіжності між індивідуалістичними та комунітаристичними теоріями економічної свободи наведено у таблиці 1.2.

На нашу думку, визначати категорію «економічна свобода» можна в межах комунітаристичного розгляду, крізь призму розуміння залежності між свободою, необхідністю та відповідальністю. Такий підхід підводить до діалектичного розуміння свободи як загального вияву необхідності. Необхідність є вираженням сутності суспільного явища або процесу. У цій якості необхідність зумовлює свободу, але нарівні необхідність обмежує свободу, заперечуючи її. Визначати сутність економічної свободи необхідно як послідовне розв'язання суперечності між необхідністю, свободою та відповідальністю.

Реалізація економічної свободи у суспільстві багатогранна. Взаємодія носіїв економічної свободи між собою, суспільними інститутами здійснюється у просторі економічної свободи, який поділяється на зовнішній і внутрішній.

Просторові форми вияву економічної свободи у суспільному житті формують необхідність накладання обмежень на економічну свободу кожного з її носіїв.

Сприйняття необхідності обмежень у зовнішньому просторі економічної свободи спирається на комплекс взаємодій між суб'єктами господарювання та економічними інститутами.

Суспільний вияв економічної свободи визначається у взаємодіях суб'єктів, що вступають між собою у формальні та неформальні стосунки. Реалізація економічної свободи економічних агентів у зовнішньому просторі вимагає впорядкування її виявів, накладаючи ряд обмежень, що роблять взаємодії суб'єктів інституціоналізованими. Усвідомлення цінності суспільної економічної свободи ґрунтується на сприйнятті свободи кожного з його членів.

Таблиця 1.2

Розбіжності між індивідуалістичними та комунітаристичними теоріями економічної свободи

Момент розбіжності	Індивідуалістичні	Комунітаристичні
1	2	3
1. Погляд на економічну свободу	Як невтручання; Розглядається тільки негативний момент свободи – відсутність чи наявність примусу, втручання	Можливість дослідження як негативного, так і позитивного моментів економічної свободи; позитивний момент – розглядається як творчість, розвиток
2. Суб'єкт	Індивід	Спільнота
3. Ставлення до ринку	Тільки ринкова модель	На підґрунті ринкової моделі – система інститутів
4. Співвідношення методів	Домінанта формальних методів, логічні їм підпорядковуються, звуження об'єкта дослідження	Домінанта логічних методів, розширення об'єкта дослідження
5. Власність	Тільки приватна, що охоплює весь пучок прав	Приватна, з можливістю делегування прав
6. Розгляд історичного процесу	Від патріархальних спільнот до розгорнутих ринкових відносин	Від ринкової до колективної та загальної

Обмеження економічної свободи у зовнішньому просторі не зменшують, а збільшують свободу, виступаючи як каталізатор синергетичного ефекту, перетворення економічної свободи особистості на економічну свободу суспільства.

Основними методологічними принципами визначення сутності категорії «економічна свобода» можуть бути:

- якісні ознаки економічної свободи як базової категорії;
- об'єктивний характер походження економічної свободи;
- суб'єктивна оцінка рівня економічної свободи, якого досяг індивід;
- історизм розвитку економічної свободи, можливість визначення етапів її становлення.

Виходячи з цього, ми пропонуємо ввести деякі обмеження:

1. Термін «економічна свобода» неприпустимо визначати суто з позиції окремого індивіда. Економічна свобода – соціальне явище, і щоб його визначити, треба проаналізувати самі економічні відносини, визначити їхній характер та структуру, не допускаючи характеристики таких відносин крізь призму свободи.

У категорії «економічна свобода» у нерозривному зв'язку існують особисте і соціальне, тому необхідно досліджувати економічну свободу індивіда крізь площину суспільних відносин.

2. Визначення терміна «економічна свобода» можливе лише у зв'язку із суспільним виробництвом та суспільною працею, бо вихід за ці межі знімає проблему розгляду економічної свободи. Форма суспільної праці надає якісних характеристик економічній свободі. Економічна свобода як суспільне явище реалізується тільки в суспільному виробництві.

3. Економічна свобода – явище соціально значуще, тому неможливо кожного носія економічної свободи відокремити від суспільства. При цьому виникає синергічний ефект при об'єднанні витрат праці кожного члена суспільства із загальним розподілом праці в ньому. Об'єднання виникає тому, що тільки так свобода окремої особи включається в сукупну, загальну, суспільно визнану свободу, тобто дає змогу розкрити риси особистості.

Тут вирішальну роль відіграє співвідношення не між кількістю та якістю праці, а соціально визначеною кількістю та соціально визначеною якістю праці. Тому це не проста бухгалтерська операція, а соціально визначена, тобто процедура, яка має специфічну суспільну визначеність. Утвердження суспільного характеру економічної свободи, витрати праці в кожній конкретній та індивідуальній формі від самого початку означають витрати праці у конкретно-загальній формі. Таким чином, наділеного економічною свободою індивіда треба розглядати як того, що діє в суспільстві, реалізуючи свої мотиви, формуючи цілі та визначаючи способи їх досягнення. Тільки в такій якості індивіди є носіями справжньої економічної свободи. Це треба особливо підкреслити, бо в спеціальній літературі порушували питання про індивіда як первинний пункт економічної теорії, однак тут не був розмежований зміст економічних зв'язків, який констатує специфіку економічних відносин суспільства, та їх матеріального носія. Відокремлений від суспільства індивід мало дає для розуміння економічної структури суспільства, а тому і не визначає змісту категорії «економічна свобода індивіда». Тільки тоді, коли його праця є «...вираженням людини не як певним чином видресированої сили природи, а як такого суб'єкта, який виступає в процесі в суто природній, природно усталеній формі, у вигляді діяльності, яка керує всіма силами природи» [162; т. 46, ч. II, с. 110].

Таким чином, індивіди є носіями економічної свободи не у власній біологічній визначеності, а в соціальній. Зазначимо, що індивід є соціальним завжди, однак тут ідеться не про соціальну визначеність індивіда взагалі, а про визначеність індивідів як носіїв власних соціальних зв'язків. Першим поштовхом до реалізації економічної свободи є формування цінностей, на тлі сформованих цінностей здійснюється діяльність, що стає формою вираження потенції та життєвих сил індивіда, тому в межах цієї діяльності він здобуває свободу. Слід окремо зазначити, що ми надаємо діяльності також і «нульове» значення, тобто «можливість не робити», що також характеризуватиме економічну свободу індивіда.

Діяльність економічно вільної людини виявляється в конкретно-загальній праці, яку він здійснює. Саме конкретно-загальна праця поширює економічну свободу індивіда до меж

універсальності та всеохоплюваності. Однак оскільки діяльність економічно вільних індивідів створює конкретно-загальне як особливу форму діяльності і в той же час є діяльністю конкретного індивіда, тобто обмеженою в часі та просторі, вона повинна реалізовуватися за допомогою інших видів конкретно-загальної діяльності. Ця реалізація здійснюється в процесі обміну індивідом своєю діяльністю з іншими видами діяльності як процес відтворення соціальної структури суспільства.

Слід наголосити на тому, що докорінним чином передвоюється характер праці індивіда при реалізації позитивного моменту економічної свободи, тобто «свободи для», що полягає в розвитку творчих здібностей людини, створенні умов для її здійснення та найширшого розкриття, вона стає, за словами В. Іноземцева, тією, «що породжена свободою, втіленою у свободі, та тією, що розвиває свободу» [107 с. 240].

На сучасному етапі розвитку відбувається надзвичайне ускладнення праці, змінюється зміст праці, її характер. Зрозуміти сутність змін, що вже відбулися та постійно відбуваються, неможливо, якщо не доповнити змістовне визначення економічної свободи розглядом праці індивіда.

Економічну свободу слід розглядати як результат взаємин людини з суспільством, що постійно відтворюється. Вона має «рукотворну» основу людського життя. Одночасно з відтворенням економічних відносин кожного разу відтворюється й економічна свобода. Феномену економічної свободи можна досягти, якщо вільна праця індивіда перетворюється на невід'ємний елемент його життєдіяльності. Навіть коли виробництво вже не є посередником відносин між членами суспільства (опускається в підвалини суспільства), воно зберігає істотні умови, оскільки лише в праці людина виражає себе як родова істота. У сучасних умовах суспільство, навпаки, женеться за елементами речового багатства, воно утворює суперечності з природою та законами соціального розвитку. Обмін між природою і суспільством порушується, що може спричинити глобальну екологічну катастрофу, яка здатна знищити планету і людство.

1.3. Особливості виявів економічної свободи в умовах становлення фінансовіки

Економічна свобода як суспільна необхідність повинна мати конкретний вияв. Дослідження безпосередньо-суспільних виявів економічної свободи в умовах сучасного суспільства є нагальною потребою. Економічна свобода є результатом життя суспільства, моменти відтворення економічної свободи виявляються у відтворенні суспільних відносин.

Устрій нової реальності сучасного суспільства вимагає перегляду тих структур, у яких реалізується економічна свобода. Економічна свобода трансформується у фінансову свободу. Фінансова свобода продовжує процес сходження від абстрактного до конкретного, тобто є більш конкретною порівняно з економічною свободою: вона є формою вираження економічної свободи і вказує на основну форму реалізації такої свободи – фінансову сферу. Економічну свободу в умовах сучасної економіки можна реалізувати (як у негативному, так і в позитивному розуміннях) як фінансову свободу.

Виникає потреба переосмислення змісту категорії «економічна свобода», що постає в більш конкретній формі фінансової свободи.

Фінансовій свободі як похідній економічної свободи притаманні основні характеристики вихідного відношення, що виступають у новій формі.

Відомий фінансист Е. Найман ототожнює фінансову свободу із прибутковістю (дохідністю) активів суб'єкта, яких повинно вистачити «не тільки на поточні витрати, але й на... капітальні, а також інвестиційні вклади» [181, с. 9]. Таке розуміння, характерне для опису суспільних процесів виключно з позицій фінансового трактування, є дещо вузьким. Сучасна економіка опосередковує і концентрує всі економічні відносини, до того ж їх можна виразити у вигляді формалізованих ознак капіталу, як у наведеному вище визначенні.

На нашу думку, неможливо ототожнювати фінансову свободу з інвестиційними і капітальними вкладеннями суб'єкта, залишаючи поза увагою суспільні відносини. Фінансова

свобода не є сумою інвестиційних, капітальних вкладень, фінансових активів, спрямованих на задоволення поточних і майбутніх потреб суб'єкта.

Фінансова свобода – це необхідність суспільних відносин, а не форми їх вираження.

Інший підхід до визначення фінансової свободи представлений у роботі відомого польського соціолога З. Баумана, який розглядає свободу в сучасному суспільстві як свободу капіталу [22, с. 21–23].

Свободу – як економічну, так і фінансову – може мати тільки індивідуум, інститут, суспільство; капітал же є результатом суспільних відносин, продуктом діяльності суспільства. Необхідно розглядати наслідок і глибинні базисні процеси, які обумовили появу економічної свободи, що трансформується у свободу фінансову.

В. Г. Белоліпецький визначає фінансову свободу [25; 26, с. 64] як рушійну силу сучасного відтворювального процесу, що виражена у свободі грошових потоків і надає вигоди інвесторам і реципієнтам.

З цією точкою зору можна погодитися лише частково: без сумніву, фінансова свобода – це рушійна сила відтворювального процесу, але виявляється вона не у свободі грошових потоків, а саме у вигодах суб'єктів економічних відносин, що полягають у перерозподілі потоків капіталу, уможливлючи отримувати капітал та вкладати його.

В умовах сучасної економіки відбувається обертання підґрунтя й обґрунтованого, що виражається очевидним проявом фінансових виявів і прихованим характером суспільних відносин, що виникають щодо них. Не проаналізувавши неявні економічні процеси, неможливо визначити в категоріях видимі процеси.

Суміснорозподілений характер праці, що є основою економічної свободи, трансформується в суміснорозподілений фінансовий потік, прикладом якого можуть бути бюджетні відносини.

Вияв фінансової свободи досліджено в умовах фінансової економіки. Фінансова економіка є найбільш розвинутою формою суспільства речової залежності, що виявляється у збереженні всіх основних суперечностей попередніх стадій розвитку, а не

в особливостях форми їхнього прояву. Змінюється домінанта в співвідношенні виробничої й фінансової сфер. Домінування фінансів над економікою виробництва характеризується зміною системи відносин відчуження – привласнення, що трансформується у відносини зобов'язання – вилучення.

В умовах сучасних фінансів, які стрімко набувають віртуального характеру, сама система суспільних відносин переходить у параінформаційний простір, набуваючи невизначеності. Зобов'язує реальний сектор саме віртуальна частина фіктивного капіталу, шляхом поширення боргових інструментів. Здатність до стрімкої зміни форм віртуального фіктивного капіталу у просторі – часі створює невизначеність та збільшує ризик. Загальне зростання ризику у економічній системі пригнічує продуктивний сектор, зобов'язуючи його.

Фінансова свобода – це система суспільно-економічних відносин, що виникає щодо вибору економічними агентами своїх цілей та способів їх досягнення, векторів та шляхів здійснення фінансової діяльності.

Фінансова свобода виникає у зв'язку з необхідністю створення, розподілу й використання суміснорозподілених фінансових потоків для суспільного відтворення.

Фінансова складова, що є визначальною на сучасному етапі розвитку економічної системи, повною мірою може розкритися лише в межах інституціональної точки зору.

У суспільних інститутах відбувається створення, перерозподіл фінансових потоків та виникають і реалізуються відносини фінансової свободи. Виключно в межах суспільних інститутів можна зрозуміти і розглянути, як реалізується фінансова свобода, її двоїстий характер і структурні деформації.

З одного боку, інститути можуть бути носіями та гарантами фінансової свободи, у їх межах інститутів фінансову свободу за рахунок перерозподілу трансакційних суспільних витрат можна трансформувати у фінансовий захист, що може значною мірою послабити напруження і поляризацію в суспільстві. У позитивному аспекті реалізація фінансової свободи суспільними інститутами постає як економічна демократія та виявляється у формі фінансової демократії, а саме у можливості рівного доступу до пенсійного забезпечення, бюджетних субсидій і дотацій.

З іншого боку, інститути обмежують фінансову свободу, реалізуючи економічну владу у формі фінансової диктатури, що тільки посилює фінансовий детермінізм, розшарування суспільства за доходами і соціальною нерівністю.

В умовах трансформаційної кризи економічної системи, загальної нестабільності та низки системних деформацій фінансова свобода в суспільстві трансформується в тіньовий або «сірий» сектор, виражаючись у формі корупції.

Ми поділяємо точку зору С. Роуз-Аккерман і В. М. Коллонтая, які вважають, що корупція є особливою невиробничою рентою і не пов'язана з обсягом інвестицій, рівнем економічного розвитку країни [230; 76; 121].

Базисні деформації економічної свободи трансформують і фінансову свободу, що, у свою чергу, створює передумови для реалізації фінансової влади у формі невиробничої, корупційної ренти.

Усі найбільш значні суспільні інститути (держава, бюджет, банківський сектор) перерозподіляють суспільний суміснорозподілений фінансовий потік.

Суміснорозподілений суспільний фінансовий потік – це абстрактно-ідеальна форма суспільної суміснорозподіленої праці, що набуває фінансової форми в умовах вищої форми розвитку суспільства речової залежності.

У межах суспільної системи суспільнонеобхідна абстрактна праця ідеалізується шляхом формування фінансового потоку.

В умовах сучасної економіки, коли, за словами О. І. Неклесси, «...все це вкупі позбавляє гроші їхнього колишнього змісту (й у певному розумінні наповнення), перетворюючи на рід особливої, енергійної й агресивної фінансової інформації» [183; с. 54], фінансовий потік на суспільному рівні є опосередкованим носієм опрідметнених відносин. Він стає комунікатором суспільних процесів, а не тільки сукупністю фінансових ресурсів, що обертаються в межах господарської системи.

Інститут може бути безпосереднім носієм фінансової свободи і її реалізатором. Інститути через установлення неструктурних, гіперархічних зв'язків можуть впливати на економічну дійсність, протистояти негативним тенденціям фінансової економіки і реалізовувати позитивний момент фінансової свободи.

Розкриття фінансової свободи в єдності негативного та позитивного аспектів може створити умови для остаточного переходу від індустріального до постіндустріального типу розвитку суспільства.

Упродовж переходу від індустріального до постіндустріального типу розвитку суспільства вже чітко окреслився шлях до віртуалізації фінансових відносин. Найвищою стадією фінансової свободи стає розкриття її через категорію віртуального капіталу.

Віртуальний капітал набуває повсюдності, підвищуючи ступінь ризику та пов'язану з ним невизначеність.

Сучасні умови переводять фінансові відносини у віртуальний простір, надаючи їм більше можливостей для реалізації, поряд із цим стрімко зростає ступінь ризику та невизначеності. Віртуальний фінансовий простір знімає обмеження та руйнує інституціоналізовані зв'язки між економічними агентами з приводу реалізації їх свободи, перетворюючи її на неконтрольований процес розподілу та перерозподілу капіталу.

Процеси, що відбуваються в сучасній економіці, історично співвідносяться з кінцем ХХ століття і початком нового тисячоліття, докорінно відрізняються від тих, які існували раніше, але незалежно від застосовуваних термінів, їх поєднує виокремлення в особливий економічний устрій.

У низці джерел [200; 204; 26; 184] зміни, що відбуваються, розглядають як окремий етап розвитку економічної системи, існує навіть термін – «фінансова економіка» або «фінансоміка». Акцент робиться на особливостях, загальному характері пов'язаних із фінансовою сферою процесів, що на сьогодні чітко окреслилися. Ю. М. Осіпов розглядає фінансову економіку як вищу форму буття економіки [204]. Ми поділяємо цю точку зору. Фінансоміка є, без сумніву, вищою, найбільш розвинутою в наш час формою економічної системи. Позиціонувати фінансову економіку можливо не просто як «вищу форму буття економіки» – економіки загалом, а саме як вищу форму суспільства з речовою залежністю.

Поява фінансової економіки починається саме з формування її фінансової системи. Переміщення капіталів, зміна їхньої форми здійснюється набагато швидше, ніж процеси виробництва, переміщення товарів, міграції робочої сили, що характеризує сучасну економіку як початковий етап формування нової економічної системи.

У наш час відбувається процес теоретичного визначення процесів суспільного розвитку. Деякі вчені [2; 38; 22; 36; 62; 65; 76; 126; 175; 254; 278; 306] вважають, що трансформація системи світових фінансів є наслідком загального процесу глобалізації. На думку інших [1; 25; 26; 165; 183; 184; 204], саме фінансова економіка є передумовою розвитку глобалізаційних процесів. Ми поділяємо точку зору, згідно з якою суспільство речової залежності досягло піку свого розвитку, що виявляється у фінансовому детермінізмі як вищій формі речової залежності. Таким чином, саме суспільний розвиток обумовив появу фінансової економіки, а вона, у свою чергу, викликала глобалізаційні процеси. Особливостями фінансової економіки, які створюють передумови для ототожнення її з глобалізацією, є наявність на національних ринках міжнародних фінансових інститутів (нульове втручання в національну економіку здійснюється через постійний моніторинг), значні обсяги міжнародного перетікання капіталу і зростаюча роль міжнародного кредиту.

Фінансова економіка приховує небезпеку: вона спрямована на створення невизначеності та ризику як одного з основних факторів спекулятивних прибутків; формує суспільство, що живе в борг. Утворення боргів, розвиток кредитних ринків є одним зі способів фіктивного капіталу створювати «гроші з повітря», тобто не створюючи реальних цінностей. Особливо яскраво ілюструє затягування в глобальну боргову кабалу обсяг зовнішнього боргу слабкорозвинених країн. Процес зростання вартості активів без зміни їх натурально-речовинного змісту ототожнюється у фінансовій економіці з процесом створення багатства. Н. Ф. Брейді (міністр фінансів кабінету Дж. Буша-старшого) відзначив: «Якби активом було золото або нафта, це явище називалося б інфляцією, у випадку з акціями його називають створенням багатства» [321; с. 251].

Проблеми фінансової економіки вивчало багато закордонних учених: Дж. Стігліц, Д. Кортен, З. Бауман, Е. де Сото, П. Хіманен, М. Кастелс, Е. Гідденс, які розглядали її як етап розвитку людського суспільства в контексті глобалізаційних процесів [224; 126; 22; 248; 279; 62].

Російські вчені Ю. Осіпов, В. Белолипецький, О. Неклеса, О. Бузгалін, А. Колганов виділяють її в окремий етап розвитку економічної системи [200; 204; 205; 25; 26; 120]. Українські

вчені В. В. Александров, Г. В. Задорожний, О. Юрченко [1], Л. Мельник, [165] О. Білорус [65] акцентують увагу на особливостях фінансової економіки в Україні.

Фінансова система не є тотожна економічній, але пріоритети в умовах «фінансоміки» зміщуються саме в бік фінансової системи.

Ієрархія, структурність фінансової економіки стосується як базисного, так і надбудовного рівнів економічної системи суспільства. Ми, спираючись на точку зору Ю. Осіпова [204, с. 10], вважаємо, що базисні відносини треба доповнити системою фінансових відносин, зокрема системою зобов'язування вартості.

Основоположними відносинами є зобов'язання, що продовжує логічний розвиток опосередкування, яке постає у формі підпорядкування й обумовлення, здійснюваного системою фінансових інститутів у суспільних відносинах щодо реалізації фінансової влади.

На нашу думку, зобов'язування вартості є не тільки передаванням, що впливає з потреби у вимірюванні та порівнянні, а ієрархічним відношенням, яке формується через фінансове визначення, особливий фінансовий контроль, пов'язаний із глибинними економічними процесами.

Змінюється система відносин «відчуження – привласнення», що модифікується в систему відносин «зобов'язування – вилучення».

Система відносин вартості завжди створювала базис економічної системи суспільства. Зобов'язування вартості у формі фінансової доміанти в економічних відносинах пов'язує фінансову свободу з вартісними відносинами, пояснюючи цю категорію через суміснорозподілену вартість.

Перерозподіл опосередковує процес зобов'язування вартості, реалізує його в межах економічної системи. Співвідношення категорій зобов'язування й перерозподіл нерівнозначне: зобов'язування – більш глибинне, приховане відношення, а перерозподіл – надбудовна категорія. Це відрізняє наш підхід від рівнозначного визначення, запропонованого В. Белолипецьким в [26, с. 59].

Ми вважаємо дещо несерйозною і непереконливою думку, що співвідношення зобов'язування – перерозподіл просте,

механістичне доповнення економічної теорії за рахунок доповнення функціями фінансів: контрольної і розподільної.

В основі теорії фінансової економіки лежить теорія трудової вартості, і решта категорій продовжують сходження від абстрактного до конкретного, описуючи в категоріях економічну дійсність.

Історичними передумовами появи фінансової економіки була низка процесів, що відбулися в сучасному суспільстві. Вони ґрунтуються на трансформації функцій грошей: втрати класичних властивостей і доповненні їх новими.

Класифікацію власних і набутих функцій грошей у контексті представницької теорії грошей запропонував А. А. Гриценко [83]. Ми розглянемо деякі зміни класичних функцій як умов формування фінансової економіки.

Найбільш значних змін зазнала функція міри вартості – демонетизація золота зробила його не матеріальним втіленням багатства, а одним із видів фінансових активів. Демонетизація золота офіційно завершилася в 1978 р., коли набули чинності Ямайські угоди. Із цього моменту золото стало одним із видів фінансових активів, що мають курсову вартість на ринку. На рис. 1.2. (А, Б, В та Д) наведено коливання цін на золото на світовому (американському ринку) у довго-, середньо- та короткостроковому періодах.

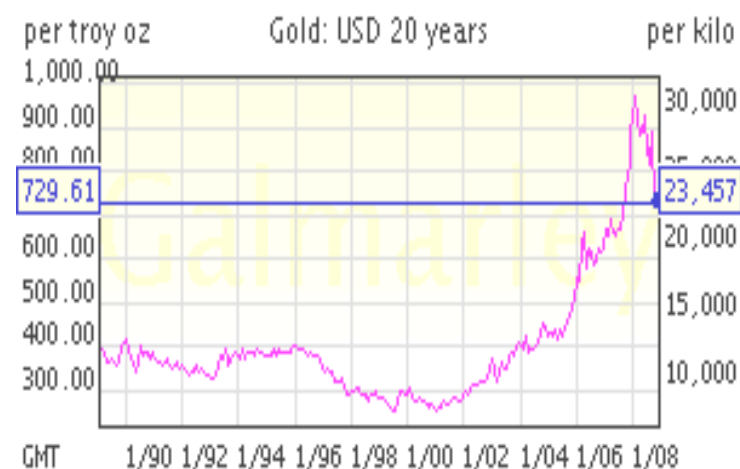

Рис. 1.2 А. Коливання цін на золото за 20 років [326]

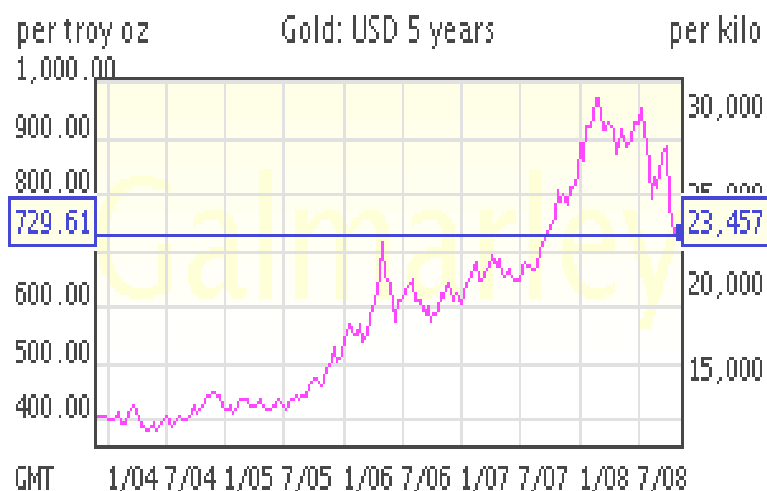

Рис. 1.2 Б. Коливання цін на золото за 5 років [326]

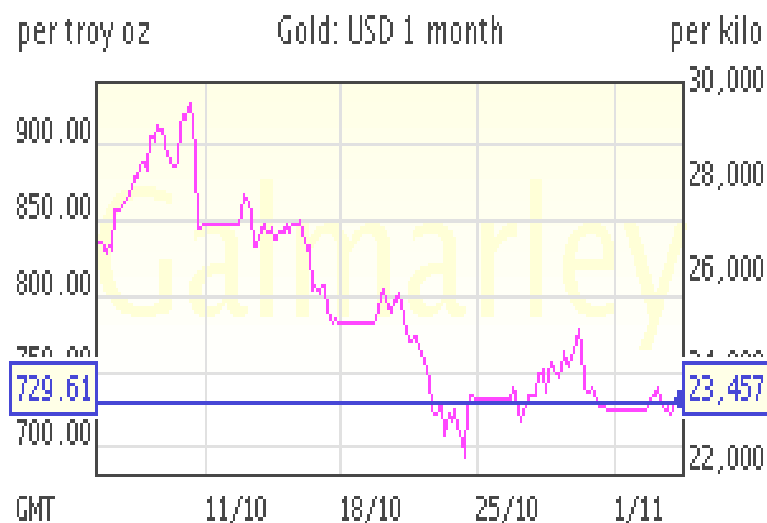

Рис. 1.2 Д. Коливання цін на золото за 1 місяць [326]

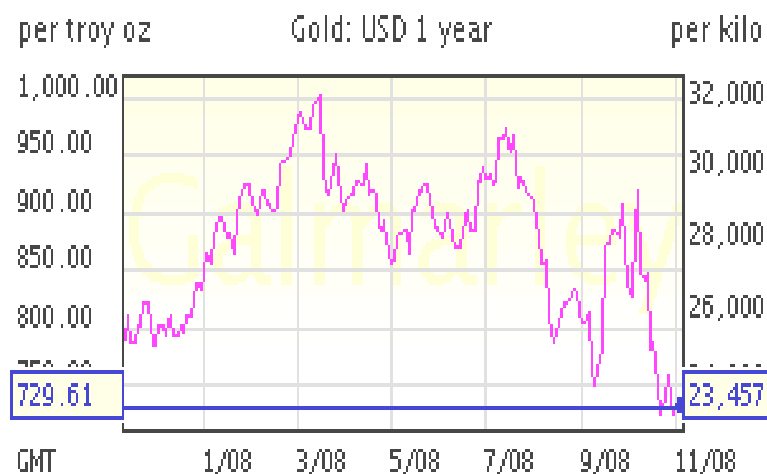

Рис. 1.2 В. Коливання цін на золото за 1 рік [326]

Як ми бачимо, ринок досить нестабільний, схильний до спекулятивних коливань, на ньому відсутній чітко виражений тренд, як у довго- (20 років) середньо- (5 років) та коротко-строковому (1 рік та 1 місяць (жовтень 2008 року)) періодах. Таке неможливе для товару – загального еквівалента, але характерне для одного з видів дохідного (прибуткового) вкладення, ціна якого схильна до ринкових, спекулятивних коливань.

Сприяє перетворенню коштовних металів на один з інструментів фінансового ринку поява індексів (Philadelphia Gold & Silver Index, GOX), які слугують індикатором стану і динаміки ринку.

Очевидно, що інвестори воліють вкладати в інші, більш дохідні (прибуткові) фінансові активи, незважаючи на те, що інвестування в банківські метали не потребує урядових гарантій.

В умовах фінансової економіки змінюється й система обігу коштів, відбувається трансформація функції засобу обігу, яку доповнює система квазігрошей і технології електронного обігу. Розвиток виробничих відносин суспільства «вимагає» системи

електронних комунікацій, вони стають новими засобами праці. Масово здійснюються електронні перекази коштів за системою SWIFT, розвивається система пластикових карток, технологій електронних грошей, мережевих грошей та електронних гаманців.

В Україні зараз уже існує та стрімко розвивається національна система електронних масових платежів, скорочено – НСЕМП.

Отже спостерігаємо значне поширення нових технологій електронного обігу серед суб'єктів господарювання. Попри те, що фінансовий ринок України перебуває на невисокому щаблі розвитку, електронні технології обігу коштів успішно поширюються.

Модифікується класична функція грошей як засобу платежу за рахунок розвитку Інтернет-банкінгу, WAP-банкінгу, SMS-банкінгу. Функція вдосконалюється за рахунок формування системи управління персональними фінансами. В Україні першим почав опановувати Інтернет-банкінг Міжнародний комерційний банк у середині 2000 р. У наш час абсолютна більшість комерційних банків більшою або меншою мірою використовує елементи Інтернет-банкінгу [225, с. 41].

Найбільш яскравим прикладом трансформації класичних функцій грошей є зміна функції утворення скарбів. У сучасних умовах функцію утворення скарбів можна розглядати виключно в історичному аспекті, оскільки сучасна фінансова система цілковито заперечує вилучення з обігу якої-небудь частини коштів. При паперово-кредитній системі нагромадження стає безглуздим, а при електронній – неможливим.

Утворення скарбів видозмінюється і перетворюється на утворення заощаджень, які в умовах фінансової економіки так само зазнають значних змін та перетворюються на різні портфелі фінансових активів. До того ж основними показниками якості портфеля стають уже не портативність, збережуваність і подільність, а ліквідність, дохідність, ступінь ризику та коливання курсової вартості фінансових активів.

Різні типи портфелів фінансових активів можуть виконувати не тільки функцію збереження реальної вартості, але й утворення додаткового доходу (прибутку), а також здобуття економічної влади, що постає у формі фінансової влади.

Здійснення функції світових грошей так само зазнає докорінних змін. Класичне трактування припускає обіг повновагих грошей під час здійснення міжнародних розрахунків. У сучасних умовах для здійснення зовнішньоекономічних операцій застосовують резервні та колективні валюти.

Незважаючи на те, що функція світових грошей свідчить про масштаб реалізації, географічну прив'язку, що дає підстави для применшення її значущості, в умовах глобалізації саме відсутність єдиного засобу міжнародних розрахунків створює передумови для подальшого розвитку системи міжнародних фінансів і світового валютного ринку.

Світова фінансова криза, яка зараз охопила й Україну, вплинула на курсову стабільність гривні.

По-перше, на валютному ринку панують технічні тенденції, що не впорядковуються та не керуються державою а особою НБУ. Аналіз коливання курсу гривні щодо долара США є свідченням того що, якби НБУ контролював ситуацію на валютному ринку, не було б гострих поштовхів – злетів, стрибків та падінь. Державне втручання зробило б лінії графіків гладкими.

По-друге, фінансова економіка та процеси глобалізації спричиняють глобальні фінансові кризи, що зараз відбуваються в Україні та у світі. Сучасні телекомунікації, швидкість обміну інформацією дають кризовим вищам змогу розповсюдитися планетою з надзвичайною швидкістю, долаючи кордони країн, та приводять до паніки, так званого «ефекту ірраціональних очікувань».

Фінансова економіка є особливою формою вияву речової залежності. У ній виявляються основні закономірності ринкової системи господарювання, але вияв має особливий, неklasичний характер. Розвитку сучасної фінансової системи притаманна низка суперечностей. Поряд з основною суперечністю суспільства речової залежності між суспільним характером праці і приватнокапіталістичним характером привласнення, по-новому розвивається суперечність між основними властивостями фінансових активів: ліквідністю та дохідністю.

В. В. Александров, Г. В. Задорожний і О. Є. Юрченко [1, с. 19] та В. Г. Белолипецький [26, с. 59] уважають, що в нерозривній суперечності перебувають ліквідність, дохідність

(прибутковість) і ризик. Ми вважаємо, що протиріччя наявне між ліквідністю і дохідністю (прибутковістю), а ризик є якісно-кількісним фактором, що опосередковує це протиріччя. Підґрунтям нашої точки зору є розгляд дохідності (прибутковості) з погляду фінансової економіки.

Ю. М. Осіпов [204] зауважує, що класична формула $D-T-D'$ (для фіктивного капіталу $D-D'$) в умовах фінансової економіки перетворюється виключно на D' , одночасно привласнення – відчуження через систему зобов'язування і вилучення перетворюється на самозростаючий фінансовий потік. У цьому разі фактор доходності – приріст D або D буде відігравати основоположну роль, а ліквідність і ризик будуть підпорядковані головній меті – формуванню та підтриманню дохідності.

Співвідношення дохідності ліквідності ризику можна витлумачити в категоріях. Дохідність – вартісна категорія, що є надбудовним показником капіталу. Прагнення одержати D' (додаткову вартість) є визначальною функцією капіталу.

Властивість дохідності є вираженням визначення капіталу як вартості, що забезпечує додаткову вартість. Традиційні види фінансових активів доповнюють за рахунок нових. Усталеним в економічній літературі вважалось виділення двох видів попиту на гроші: попит на гроші як засіб обігу (діловий або операційний попит) і попит на гроші як засіб збереження вартості (спекулятивний попит).

У сучасних умовах розширюються межі спекулятивного попиту, що виражається у зниженні питомої ваги фінансових активів з нульовою дохідністю.

Дохідність стає фактором, який стимулює трансформацію одних фінансових активів в інші. Класичною є гіпотеза про співвідношення ризику і доходу (прибутку): що більший очікуваний дохід (прибуток), то вищий ризик, пов'язаний з його одержанням.

В умовах фінансової економіки з'являється альтернативна гіпотеза: очікуваний дохід (прибуток) може бути настільки великим, що ризиком, пов'язаним з його одержанням, можна знехтувати.

Як бачимо, в умовах фінансової економіки основним критерієм, який визначає попит на фінансовий актив, є його дохідність (прибутковість), а ліквідність відображає реакції

ринку на запропоновану ставку доходності. Ризик втрати ліквідності та доходності переборюється за рахунок реалізації фінансової влади. Відбувається управління дохідністю і ліквідністю на основі інституціональних механізмів фінансової свободи. Цей висновок є продовженням подальшого розвитку особливостей фінансової економіки.

Ліквідність, яку ми розуміємо широко – як затребуваність ринком, – категорія інституціональна, залежить від інституціональних зв'язків, трансакційних витрат та інших факторів.

Ліквідність як здатність до обмінюваності без значних фінансових втрат пояснює функції міри вартості та засобу обігу і нагромадження. Через трансформації цих функцій і тривале розмежування фіктивного та реального капіталу на рівні фінансового ринку ліквідність припускає існування стійкого попиту на той або інший фінансовий актив. Виходячи з усталеного визначення ліквідності, абсолютним ліквідом вважають кошти. В умовах фінансової економіки це положення вже не є аксіомою. Ризик втрати ліквідності застосовний до будь-якого виду фінансових активів, це підтверджує приклад дефолту 1998 р. для державних облігацій (ОДВЗ).

В умовах тривалої фіктивізації капіталу і відриву його від «органічної» економіки ліквідність стає суб'єктивним фактором, який обумовлений дохідністю.

Зобов'язання ліквідності дохідністю (прибутковістю) ґрунтується на суперечності між ринковою, спекулятивною вартістю активів та їхньою фактичною вартістю.

Фактор ризику, що стосується як ліквідності, так і дохідності (прибутковості), переборюється за рахунок диверсифікації, швидкості здійснення трансакцій, що зводить період володіння до мінімуму, хеджування та деяких інших специфічних технічних прийомів укладення угод на фінансовому ринку.

Зворотна залежність між ліквідністю і дохідністю (прибутковістю) в умовах фінансової економіки починає змінюватися.

З'являються фінансові активи, що мають високу ліквідність, яку обумовлює їхня висока дохідність (прибутковість). У додатку Б наведено дані, що характеризують обсяг торгів у Першій фондовій торговельній системі (ПФТС) за період

1997–2008 рр. Ці дані проілюстровано на рис. 1.2 й 1.3. Як об'єкт аналізу ми обрали ПФТС, оскільки вона є найбільшою з торговельних систем фондового ринку України і найбільш точно відбиває всі тенденції його інституціональної природи.

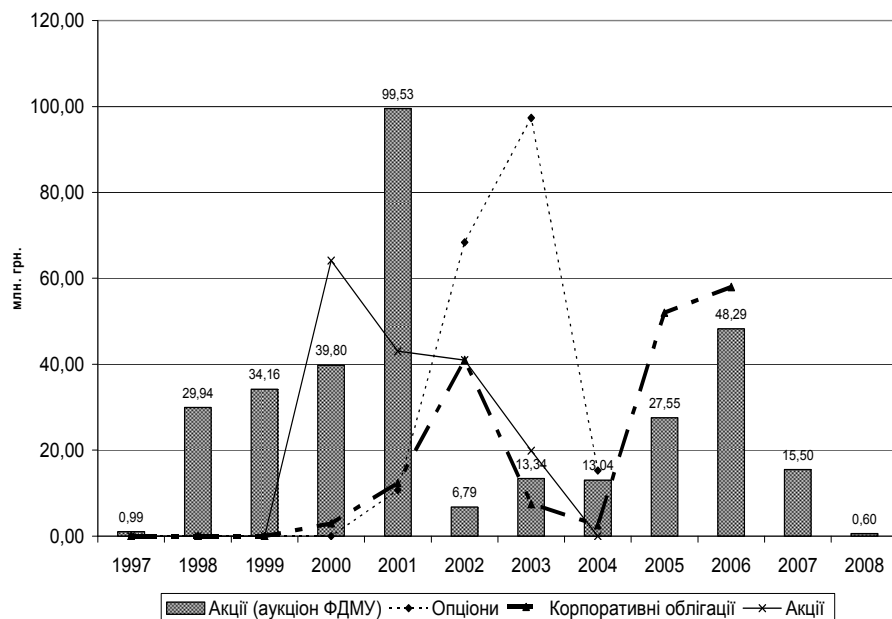

Рис. 1.3. Обсяг торгів у ПФТС на первинному ринку⁶

Аналіз даних рис. 1.3 свідчить про те, що за період 1997–2001 рр. зростає обсяг угод із приватизаційних операцій Фонду Держкоммайна України, досягаючи свого максимуму в 2001 р. Після різкого спаду в 2002 р. він стабілізується в 2003–2004 рр. та збільшується з 2004–2006 років. У 2007 р. знову простежується зменшення обсягів торгівлі акціями ФДМУ. 2008 році спостерігається вплив фінансової кризи: зменшується до 0,6 млн грн обсяг проданих акцій на аукціонах ФДМУ, проте тенденція, що визначилася з 2006 р., не змінюється.

Аукціони Фонду державного майна проводилися здебільшого у формі продажу контрольних пакетів акцій державних підприємств. Високий обсяг угод щодо них свідчить про реалі-

зацію механізмів фінансової влади й трансформацію їх у позитивний аспект фінансової свободи. Зазначені процеси не можна пояснити з погляду теорій формування ціни на ефективних фінансових ринках, проте їх можна проаналізувати, розглянувши процеси реалізації фінансової свободи в умовах фінансоміки.

О. І. Неклеса назвав сучасне становище «трофейною економікою», де основний прибуток отримують за рахунок проїдання та знищення створеного раніше багатства, а найбільші прибутки отримують ті, хто бере участь у перерозподілі цього багатства. Саме цю ситуацію «трофейної економіки» відображають надвеликі обсяги аукціонів ФДМУ, що у формі продажів контрольних пакетів акцій державних підприємств регулюють відносини привласнення «трофеїв».

Відзначимо, що низькі обсяги угод за акціями первинної емісії, а з 2004 р. і дотепер практично повна їх відсутність, свідчать про те, що інвестиційний потенціал країни практично не формується – немає підприємств, які розміщували б свої акції на ринку. Упродовж останніх років 2004–2007 рр. у жодного емітента не викликала зацікавлення емісія цінних паперів з метою їх подальшого обігу на ринку, також не створюються нові відкриті акціонерні товариства, що розміщували б свої цінні папери на ринку.

Таке становище вказує на те, що власники підприємств не цікавляться ринком бо, по-перше, переділ власності відбувається на аукціонах ФДМУ, а перші або додаткові емісії їх не цікавлять; по-друге, бояться ринку, бо ринкова купівля-продаж – це потенційна загроза їх владі – власності.

Недостатній інтерес з боку емітентів до первинного ринку зумовлений відсутністю реалізації механізмів позитивного аспекту фінансової свободи, що дає можливість виходу на первинний ринок.

У даному випадку ми можемо констатувати фактичну розбіжність мети з реальністю. Метою проведення приватизації було зменшення державного сектора економіки, формування прошарку ефективних власників, зацікавлених у результатах діяльності підприємств, але сталася підміна – фактично держава створила умови для «трофейного обкрадання» економіки, привласнення суспільних підприємств олігархами й олігархічними кланами.

⁶ Побудовано за даними додатка Б

Приватизаційні процеси автоматично не приводять до формування партнерських відносин між державою та бізнесовими структурами. Поверхове розуміння державної участі в економічній системі, однозначно негативне ставлення до державної власності як до об'єкта ринкового реформування стали чинниками подальшого пограбування. Проте світовий досвід має приклади гнучкого поєднання державних та бізнесових інтересів.

Зв'язок між державною участю та ринковими механізмами ілюструє «Закон про Фольксваген», що діє у Німеччині з 1960-х років, обмежуючи права одного акціонера 20 % пакетом акцій, обов'язковою державною участю (на рівні місцевих громад) у капіталі підприємства. Хоча комісія Суду ЄС визнала цей закон таким, що не відповідає нормам ЄС та стримує свободу пересування капіталу, цей закон не скасовується⁷. Крім того, останні події, пов'язані з фінансовою кризою, призвели до так званого «дива Фольксвагену», коли ринкові котирування цінних паперів підприємства значно зросли всупереч загальній тенденції до падіння ринку.

Це не диво, а позитивний момент фінансової свободи, який свідчить про необхідність присутності держави на ринку, акції «Фольксвагену» тому і піднялися й утримуються високо, що за ними стоїти держава.

Можемо рекомендувати при приватизації застосовувати логіку закону «Про Фольксваген», обмежуючи долю кожного з інвесторів і зберігаючи блокуючий пакет у державній власності.

В Україні набувають сили процеси так званого IPO-первинного розміщення цінних паперів на закордонних біржах. За останній проміжок часу (перше півріччя 2008 року) Україна за обсягами IPO обійшла не тільки Казахстан, а й Росію, провівши IPO Миронівського хлібопродукту (залучено 323 мільйонів доларів) та Cadogan Petroleum⁸ (залучено 271 мільйон доларів) на Лондонській біржі [331].

⁷ [http://www.logisticsplatform.com.ua/?module=articles&id=16]

⁸ Cadogan Petroleum – корпорація, зареєстрована у Великій Британії, наразі є найбільшою приватною добувною компанією в Україні. Має 11 ліцензій на видобуток вуглеводнів в Україні. Серед акціонерів Європейський банк реконструкції та розвитку (О. Г.)

Процеси залучення капіталу від іноземних інвесторів начебто мусять сприйматися позитивно, але вкладений капітал у будь-який спосіб повинен отримувати прибуток, тобто прибутки від підприємств, які розмістили свої цінні папери шляхом IPO, абсолютно легально втечуть за кордон. Крім того, стрімке зростання IPO свідчить про нерозвиненість та неконкурентоспроможність власних біржових інститутів та механізмів.

IPO посилює залежність від світових фінансових центрів та вплив світової фінансової кризи. Держава, що дала згоду на IPO, повинна чітко усвідомлювати загрози та переваги цього методу залучення капіталу.

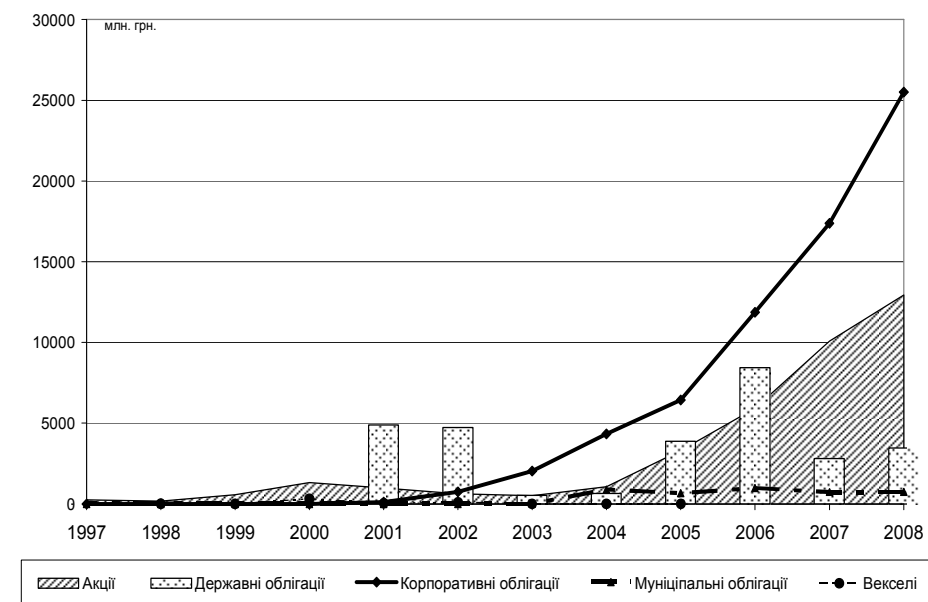

Рис. 1.4. Обсяг торгів у ПФТС на вторинному ринку⁹

У процесах IPO є два моменти фінансової свободи: позитивний та негативний. Позитивний момент – у можливості залучати капітал у тих місцях, де є його надлишок. Здійснення фінансування ризикових проектів за рахунок коштів іноземних інвесторів спричиняє зменшення ризи-

⁹ Побудовано за даними додатка Б

кового навантаження на вітчизняний капітал. При здійсненні IPO компанії проходять довгу перевірку – лістинг, що потребує від них фінансової прозорості, наявності позитивного фінансового результату (прибутку) за декілька років, тобто IPO унеможлиблює ухилення від сплати податків, ведення «подвійної бухгалтерії».

Негативний момент зводиться до посилення залежності від світового капіталу, витоку прибутків з країни та переміщення центрів фінансової влади з країни за кордон. Перш за все інвестиційно привабливими є компанії, що мають вичерпні активи у країнах, які застосовують технології IPO, як згадана вище Cadogan Petroleum.

Тобто IPO може стати механізмом розкрадання «трофеїв» закордонними інвесторами.

Наша держава, яка створила умови для проведення IPO підприємствами, фактично стала осторонь, навіть аналітична статистика щодо IPO не ведеться Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Тобто офіційний аналіз неможливий, якщо нема аналізу; неможливе прийняття зважених рішень та ефективне управління.

Можемо рекомендувати державі контролювати процеси IPO. На цьому шляху вже є два позитивних приклади. Перший – компанія Google, що ще у процесі адеррайтингу відібрала собі інвесторів, а другий – досвід Росії, що полягає у додатковій перевірці з боку ФСБ іноземних інвесторів, які хочуть придбати великі пакети стратегічних російських підприємств.

На вторинному ринку (див. рис. 1.4) здійснюється перерозподіл емітованих раніше активів, для якого характерна перевага спекулятивних тенденцій. Розглянемо, як розв'язується суперечність між ліквідністю і доходністю. Відзначаємо високі обсяги угод за державними облігаціями в 2001–2002 рр., що, без сумніву, свідчить про ліквідність і ринкову «затребуваність» цих цінних паперів. Зниження ліквідності в 2003–2004 рр. виявилось в зменшенні обсягів укладених угод, що зумовлено зниженням доходності (прибутковості) державних облігацій до 10–12 % [50, с. 37], незважаючи на те, що, згідно з раціональними очікуваннями інвесторів, після кризи 1998 р. ринок не повинен був продемонструвати такі високі обсяги трансакцій.

Аналізуючи динаміку укладених угод за корпоративними облігаціями, спостерігаємо чітко виражений приріст, починаючи з 2001 р. Корпоративні облігації за обсягами укладених угод практично зрівнялися з державними облігаціями в 2002 р. Причиною цього стала висока доходність цього фінансового інструмента, що досяг свого максимального значення в 25 %.

Панування корпоративних облігацій свідчить про чітке вираження спекулятивних тенденцій. Фактично ми наочно бачимо, як роздувається «фінансовий пухир», що є зміщенням уваги з облігацій, та на тлі формування портфеля з облігацій емітуються й викидаються на ринок нові зобов'язання.

Тож, доходимо висновку, що в умовах фінансової економіки основним критерієм, який визначає попит на фінансовий актив, є його доходність (прибутковість), а ліквідність відображає реакції ринку на запропоновану ставку доходності (прибутковості). Ризик втрати ліквідності та доходності (прибутковості) переборюється за рахунок реалізації фінансової влади. Відбувається управління доходністю (прибутковістю) і ліквідністю на основі інституціональних механізмів фінансової свободи. Цей висновок є продовженням подальшого розвитку особливостей фінансової економіки.

Фінансова економіка – стадія минулості суспільства речової залежності, вища точка його розвитку, пройшовши яку, воно розпочне рух по низхідній.

Поєднання фінансових і електронних інформаційних технологій закладає підвалини нового інформаційного суспільства, що неминуче повинно змінити постіндустріальні системи. Розвиваються не тільки банківські технології, але й Інтернет-страхування, система валютного дилінгу – FOREX і деякі інші. Можна припустити, що в майбутньому буде створено електронний фінансовий ринок, тому що окремі його елементи вже існують та успішно розвиваються.

Фінансова економіка створила умови і передумови завершення інволюції грошей – від товару загального еквівалента до нематеріальної субстанції, що може існувати у віртуальному параінформаційному просторі. Зміна змісту грошей відбулася наприкінці ХХ століття як прорив інформаційних технологій у фінансову сферу. Д. Кортен відзначає: «Рішення у фінансовій системі дедалі частіше приймають комп'ютери

на основі езотеричних математичних формул з єдиною метою – відтворити гроші як чисту абстракцію, це вже не та невидима рука ринку, яку мав на увазі Адам Сміт, коли в 1776 році вийшла у світ книга "Багатство народів". Це реалія світу, яким керують сили «вільного ринку» 1990-х років. Глобальна фінансова система перетворилася на хижака-паразита, який живиться плоттю свого хазяїна – продуктивної економіки» [126, с. 177].

Фінансова економіка як найвища точка розвитку суспільства з речовою залежністю неминуче наділяє капітал всюди-сущою силою. Капітал тепер не просто вартість, що забезпечує додаткову вартість, а самозростаючий фінансовий потік, активи, які перетворюються на свої незліченні форми – «Віртуальне веде реальне, його контролює й обирає» [204, с. 15].

Фіктивний капітал дедалі більше й більше відривається від виробничого. Відбулося повне передпорядкування фіктивного і реального капіталів – фіктивний капітал уже не опосередковує капітал виробничий, навпаки, виробничий капітал підпорядкований, зобов'язаний фіктивному.

Фінансова економіка як минула структура містить елементи інформаційного суспільства, що з'являється. Незважаючи на тривалий розвиток та вдосконалювання інформаційних технологій, тільки в умовах «фінансоміки» вони стають соціально значущими і суспільно необхідними. Відбулася зміна їхньої ролі й змісту: від технічно-допоміжного до чільного, такого, що створює середовище здійснення операцій. До середини ХХ століття сформувався спектр фінансових послуг. Однак завершення процесу формування фінансових технологій розмежовує фіктивні (фінансові) ринки і реальний сектор економіки.

Завершується відокремлення фінансового сектора від виробничого. Це уможливило появу параінформаційного простору, що не залежить від територіальної приналежності. Д. Кортен зауважує: «Фінансова система дедалі більше функціонує зовсім незалежно й у масштабах, які в кілька разів перевищують масштаб виробничого сектора економіки, що, у свою чергу, дедалі більше функціонує з волі потужних грошових хвиль, які по всьому світу викликають гравці в гроші блискавично і з разючою відчайдушністю» [126, с. 173].

В умовах фінансової економіки зовсім іншу роль відіграють фінансові ринки, які перероджуються з ринків фіктивного капіталу, покликаною обслуговувати інвестиційний процес суспільства, в основний механізм функціонування фінансової системи суспільства, а зрештою – і його економічної системи. Особливе значення фінансового ринку, з інституціональної точки зору, полягає в його комплексному характері як інституту, що прямо або опосередковано містить усі елементи фінансової системи.

Подальше з'ясування сутності економічної і фінансової свободи буде здійснено в площині дослідження інститутів, що становлять сукупний фінансовий ринок, і виявів фінансової свободи в умовах трансформації економічної системи України.

На фінансовому ринку України, який в умовах фінансової економіки може бути носієм фінансової свободи, високі обсяги укладених угод жодним чином не характеризують позитивний аспект фінансової свободи – це наслідок не надлишку, а браку фінансової свободи, що свідчить про функціонування «трофейної економіки» – економіки розкрадання.

Висновки до першого розділу

1. Для формулювання поняття економічної свободи проведено дослідження її внутрішніх та зовнішніх форм. Наголошено на низці обмежувальних моментів, які дозволяють звужити поле дослідження й побудувати власне визначення економічної свободи. Методологічною базою визначення слугувало продовження категоріального ряду суміснорозподіленої праці, вартості та власності. На думку автора, дослідження, економічна свобода – це сумісно-розподілена необхідність та відповідальність, домінантою якої є відтворення соціальних умов існування як усіх членів суспільства, так і кожного окремо. Побудована схема економічної свободи відображає структуру досліджуваної категорії та авторське розуміння економічної свободи як зв'язку між необхідністю – відповідальністю – владою і власністю.

2. У роботі здійснено історичний аналіз становлення й розвитку категорії «економічна свобода». Розгляд економічного аспекту свободи започаткував Д. Норс, продовжували

П. Буагільбер і Д'Аржансон. Упродовж тривалого часу термін «laissez faire» ототожнювали з економічною свободою. У працях А. Сміта й Д. Рікардо ідеї «природної свободи» доповнено теорією вартості. У роботах Ж. Б. Сея закладено основи лібералізму. Своє бачення проблеми економічної свободи представники австрійської школи (К. Менгер, Ф. Візер, Е. Вем-Баверк) формують на основі граничної корисності як зіткнення індивідів у боротьбі за особисті вигоди на ринку. А. Маршалл розглядає економічну свободу як свободу вибору; маржиналісти розширюють поле дослідження за рахунок доповнення економічної свободи теорією раціональних очікувань і теорією суспільного вибору; дуалізм економічної свободи дослідили П. Самуельсон, Д. Кемпбелл, Р. Макконелл, С. Брю. Нову методологію дослідження економічної свободи на основі класового підходу обґрунтував К. Маркс. У розвитку категорії «економічна свобода» серед теоретиків політичної економії соціалізму виокремилася два напрями: перший («товарний» – через призму товарних відносин) припускав наявність у суб'єктів господарювання економічної свободи і її реалізацію; другий («нетоварний» – поза наявністю товарних відносин) стверджував, що весь комплекс свобод уже повністю реалізований в умовах соціалізму.

Переборюючи догмат соціалістичних теорій, свої погляди розвивали О. Шик, К. Михайлович і З. Влашкалич; найбільш яскравим представником цього напрямку був Я. Корнаї, який обґрунтував несвободу в умовах планового господарства і вбачав шлях до її позитивної реалізації в побудові системи ринкових відносин.

Передринкові погляди представлені в роботах М. Шмелова, Г. Попова, В. Селюніна, О. Лациса, які вони визначають економічну свободу як мету і спосіб економічного розвитку.

3. Логіко-історичний аналіз категорії «економічна свобода» здійснено за трьома етапами: біосоціальним, соціоекономічним і соціогосподарчим. Складено історичні форми економічної свободи й історичних етапів її розвитку.

4. У наш час поняття економічної свободи часто ототожнюють з індексом економічної свободи, який розраховують Heritage Foundation для визначення рейтингових оцінок країн. Під час розрахунку такого індексу сутність явища підмінюють

формою його вияву. Індекс економічної свободи, на нашу думку, не відбиває реального стану економічної свободи, тому що 1) фіксує лише кількісні зміни, а не якісні; 2) маскує проблему статистичної неповноти досліджуваного явища за зважуванням компонентів.

5. Доцільно виділити індивідуалістичні та комунітаристичні концепції економічної свободи.

6. З'ясовуючи сутність категорії «економічна свобода» шляхом сходження від абстрактного до конкретного, автор розглядає категорію «фінансова свобода». Визначення фінансової свободи сформульовано як логічне продовження суміснорозподіленої праці та власності. Фінансова свобода – інституційна категорія, зрозуміти й розглянути яку можна виключно через суспільні інститути. Двоїстий характер фінансової свободи виявляється в межах цих структур. Інститути можуть бути як реалізаторами позитивного аспекту фінансової свободи завдяки перерозподілу суспільного суміснорозподіленого фінансового потоку, так і обмежувачами суспільної фінансової свободи, створюючи умови для базисних деформацій фінансової свободи, що виражається в системній корупції й реалізації негативного аспекту фінансової свободи.

7. Вияви фінансової свободи розглянуто в умовах фінансової економіки. Фінансова економіка є найбільш розвинутою формою суспільства речової залежності, що виявляється у збереженні всіх основних суперечностей економіки виробництва, але в особливостях форми їхнього вияву. Змінюється домінанта в співвідношенні виробничої та фінансової сфер. Домінування фінансів над економікою виробництва характеризується зміною системи відносин відчуження – привласнення, що трансформуються у відносини зобов'язання – вилучення.

8. Передумовами для формування й розвитку фінансової економіки стала модифікація функцій грошей, зміна традиційних властивостей і доповнення їх новими. Реалізація фінансової свободи проходить через опосередкування фінансової влади, що спричиняє реструктуризацію відносин дохідність (прибутковість) – ліквідність – ризик.

Основні положення розділу знайшли відображення в роботах автора, наведених у списку використаних джерел монографії [67; 71; 72; 73; 74].

РОЗДІЛ 2

Форми реалізації економічної свободи у фінансовому секторі

2.1. Реалізація економічної свободи в бюджетно-податковій сфері

Фінансова домінанта, притаманна сучасній економіці, виводить на перший план інститути фінансового сектору. Бюджет держави є носієм перерозподільчих відносин суспільства, уособленням перерозподілу суспільного суміснорозподіленого фінансового потоку.

Фінансова свобода в єдності негативного та позитивного боків має виявлятися у бюджетному процесі суспільства.

У найвищому розумінні бюджет є механізмом реалізації фінансової свободи або несвободи. Бюджетні відносини повинні сприяти відтворенню та розвитку людського капіталу, а відтак – розвитку економічної свободи.

Подальше дослідження спрямовується на вияв позитивних і негативних моментів фінансової свободи шляхом розкриття їх впливу на перерозподільчі відносини та людський капітал.

Першим, вихідним етапом дослідження буде аналіз змін, що відбулися у бюджетному процесі за часів ринкового перетворення. Другим – аналіз бюджетних видатків у відношенні до ВВП. Третій етап буде присвячено зв'язку державного боргу та фінансової свободи. Четвертий етап – вплив бюджетного процесу на людський капітал і формування економічної свободи.

Стале перетворення ринкових економічних відносин неможливе без реалізації позитивного моменту економічної свободи суб'єктів господарювання. Однак у цьому процесі зовнішньою формою виступає фінансова свобода. Це пов'язано з тим, що саме в ринковій економіці найбільш відчутне значення фінансів – категорії, яка ототожнює сукупність грошових відносин, пов'язаних із формуванням та використанням фондів грошових коштів з метою здійснення економічних, соціальних і політичних завдань держави. До цього слід також додати, що «без відповідних джерел фінансування не може бути й мови про стале зростання економіки, але наявності таких джерел може бути недостатньо для сталого зростання» [249, с. 125], тому й потрібна побудова відповідних фінансових інститутів.

Крім того, сама держава з метою прискорення переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки більш активно прагне втручатися в економічне і соціальне життя, процеси суспільного відтворення, розподіл суспільного продукту і національного доходу. Проте прояв такого втручання, з погляду деяких учених-економістів, є передусім більш жорстким регулюванням бюджетного процесу [59; 63; 64], бо, як підкреслює Е. Гайдар, «...в умовах розвитку ринкової економіки найважливішим є механізм, який засновано на жорстких бюджетних обмеженнях...» [59, с. 10–11].

Бюджетні обмеження, на нашу думку, не обов'язково пов'язуються з ринковою трансформацією суспільства. Е. Гайдар належить до когорти так званих «молодореформаторів», що на первісних етапах ринкового реформування запровадили частину методів із «шокової терапії» – неоліберальної концепції реформування економічної системи.

В умовах бюджетних обмежень, які були притаманні адміністративно-командній економіці, не вступають у дію механізми, що забезпечують ринковий перерозподіл ресурсів на користь суб'єктів господарювання, здатних їх ефективно використовувати. Наприклад, суперечили законам розвитку товарного виробництва кредитні відносини, які існували в адміністративно-командній економіці і формувалися як державні вольові позаекономічні методи впливу на грошовий обіг і кредит, що врешті-решт, на думку автору, загалом є все

ж таки не менш значущим фактором обмеження фінансової свободи, ніж жорсткі бюджетні обмеження. Такий висновок базується також на тому, що саме потужний зв'язок об'єктивно обумовленого перерозподілу ресурсів та розвитку фінансово стійкої множини суб'єктів господарювання зі збереженням контролю над відповідними потоками фінансових ресурсів є одним із найважливіших механізмів розвитку ринкових відносин як підґрунтя розвитку інфраструктури соціальних інститутів, що забезпечують повну реалізацію економічної свободи. Крім того, слід пам'ятати, що у перші роки розбудови ринкової економіки в Україні розвиток фінансової свободи був також помірним, бо цьому сприяв існуючий затратний механізм управління бюджетними витратами, в результаті чого з'явилася необмежена кількість споруд соціально-культурної сфери, житла та об'єкти незавершених будівництв, невстановленого обладнання. Тобто таке неефективне використання державних фінансів руйнувало фінансові відносини (а відтак, і певні передумови щодо розвитку фінансової свободи), за якими завжди стоять реальні матеріальні цінності, оскільки рух фінансових ресурсів відображає процес утворення, розподілу й використання національного доходу та його вагомої частки – державного бюджету.

Утім, підтримка розвитку ринкової економіки, і насамперед її фінансового сектора, багато в чому визначається макроекономічною та фінансовою політикою держави, більш вільним рухом капіталів. Проте переважна більшість напрямків діяльності держави нерозривно пов'язана з її участю в розподілі та перерозподілі суміснорозподілених фінансових потоків, що, зрештою, взаємозалежні з установленням (або визначенням) меж економічних свобод взагалі та фінансової зокрема. Таким чином, аналіз фінансової складової економічної свободи, на думку автора, необхідно розпочати, передусім, з розгляду питань, пов'язаних із формуванням та розподілом бюджету країни.

Бюджет є інститутом, що, з одного боку, повинен перерозподілити фінансові потоки країни, тобто виконує функцію фінансового плану короткострокового періоду, а з іншого – є інструментом визначення соціальної необхідності за рахунок визначення спрямування напрямів фінансування. Отже,

бюджет має величезне соціальне навантаження: він визначає пріоритети суспільства, через бюджет держава фінансує товари соціального споживання і, кінець кінцем, реалізує себе.

Перш за все слід зауважити, що змістом державного бюджету є частина внутрішнього валового продукту (ВВП), що підлягає перерозподілу, який здійснюється у заздалегідь обґрунтованих межах, виходячи, наприклад, із такого співвідношення:

$$%P \%D + \%B, \quad (2.1)$$

де: %P – частка видатків бюджету у ВВП;

%D – частка ВВП, що може бути розподілена через бюджет;

%B – частка бюджетного дефіциту у ВВП.

Поряд із цим визначення деякої межі окремих макроекономічних показників допомагає не тільки спрогнозувати напрямки економічного розвитку, а й розробити низку заходів щодо своєчасного втручання в економічне життя країни з метою запобігання небажаних подій. Наприклад, установлення граничної межі коливання обмінного курсу гривні до американського долара або євро дозволяє обчислити не тільки певні параметри бюджету, але й спрогнозувати орієнтованим на експорт виробництвам свій можливий прибуток. Утім, коливання обмінного курсу національної валюти певною мірою впливає й на фінансову свободу зазначених виробництв. Це пов'язано з тим, що, як правило, витрати такого виробництва, меншою мірою для України, обчислюються в національній валюті, а дохід, у перерахунку до національної одиниці та багато в чому залежить від рівня обмінного курсу. Тобто значне заниження цього курсу може призвести до суттєвих втрат, а відтак, й обмеження фінансової свободи (при цьому слід указати на те, що питома вага експорту зростає по всіх галузях економіки [251; с. 98]). Подібні зауваження можна зробити й щодо інших граничних обмежень макроекономічних показників. І це не є випадковим, бо, як слушно наголошує С. Гомулка, для сталого економічного зростання макроекономічні показники мають бути в певних межах, а приголомшливі макроекономічні дисбаланси є однією з проблем, успадкованих постсоціалістичними країнами [77].

Із цим твердженням можна погодитися лише частково. Подібні макроекономічні дисбаланси не обов'язково пов'язані виключно з ринковою трансформацією економіки. Події останніх часів ґрунтовно довели, що до дисбалансу таких розмірів може призвести світова фінансова криза, політична криза, яка виявляється у відсутності регуляторних заходів впливу, стихійне лихо тощо.

Тому, на думку автора, можна констатувати, що, з одного боку, встановлення граничних макроекономічних показників спонукає до певних зусиль щодо розвитку економіки держави, а з іншого – впливає на фінансову свободу окремих суб'єктів господарювання з метою досягнення встановлених показників. Утім, вплив на фінансову свободу з погляду встановлення деяких обмежень може бути як позитивним, так і негативним. Звісно, такий поділ багато в чому є суб'єктивним, але змістова його частина може розглядатися через низку показників, які визначають загальний економічний розвиток усього суспільства. Таке припущення є досить ґрунтовним, бо сутність фінансової свободи взагалі для кожного з окремих суб'єктів господарювання й такого, як держава, може бути пов'язано з можливістю цих суб'єктів здійснювати, перш за все, ту економічну діяльність, яка потрібна для його існування та не суперечить відповідним законам. Виходячи з цього припущення, під позитивними обмеженнями (або факторами), що впливають на фінансову свободу, будемо розуміти такі, які діють по відношенню до окремих суб'єктів (груп) господарювання та обумовлюють загальний економічний розвиток. Під негативними обмеженнями (факторами), що впливають на фінансову свободу, будемо розуміти такі, які стосуються переважної більшості суб'єктів господарювання (наприклад, діють в окремій галузі) та перешкоджають більш сталому економічному розвитку. У міру проведення досліджень у даному розділі поступово будуть визначатися ті або інші обмеження (фактори), що впливають на фінансову свободу.

Бюджетні обмеження є моментом необхідності фінансової свободи. Відповідальність за накладення певних обмежень у бюджетному процесі повинна брати на себе влада.

Відносини необхідність – відповідальність розкривають сутність вияву фінансової свободи як похідної форми економічної свободи. У фінансовій свободі повинні утримуватися

моменти вихідного відношення економічної свободи: необхідність – відповідальність – влада – власність, вони повною мірою розкривають себе в бюджетному механізмі.

Але поряд із обмеженням на певні макроекономічні показники не менш важливим з точки зору розвитку фінансової свободи при формуванні бюджету є врахування методу його складання. Так, при складанні бюджету 2002 року було вперше впроваджено програмно-цільовий метод [47; 48; с. 95]. Сутність цього методу полягає в приділенні уваги природі одержання результатів, виходячи з того, що програма – це комплекс взаємопов'язаних бюджетних заходів, які потрібні або вважаються за необхідні для досягнення бюджетного результату чи одержання бажаного наслідку. Тобто програмно-цільовий метод – це групування різних видів бюджетних видатків в окремі програми. У попередньому ж методі складання бюджетів значну увагу було зосереджено на ресурсній частині виробничої функції державного сектора.

Проте слід відзначити, що, попри певні переваги програмно-цільового підходу щодо складання бюджету, можуть виникнути деякі суперечності відносно розвитку фінансових свобод. Це насамперед обумовлено:

- відсутністю зважених підходів щодо формування різних видів бюджетних видатків в окремі програми,
- необхідністю визначення низки заходів та їх доцільності щодо покриття видатків окремих програм.

Таким чином, з метою розвитку фінансової свободи суб'єктів господарювання, діяльність яких є одним зі значних джерел поповнення бюджету, необхідним є, на думку автора, введення до програмно-цільового методу складової, що окремо визначає ресурсну складову дохідної частини бюджету та принципи її розвитку. Як приклад окремого напрямку розвитку такої складової доцільним є:

- попереднє визначення складових стратегії розвитку вільних економічних зон, які набули певного поширення в Україні;
- обґрунтування та визначення принципів розвитку підприємництва у перехідний період, що є основою економічного зростання взагалі;
- удосконалення системи регулювання діяльності комерційних банків тощо.

Але, незважаючи на ці зауваження, впровадження програмно-цільового методу складання бюджету є позитивним з погляду розвитку фінансової свободи, бо цей метод дає змогу ретельніше пов'язати доцільність зростання видатків з урахування наявних фінансових можливостей країни.

Бюджетно-податковий сегмент перерозподіляє сукупний фінансовий потік між галузями економіки, різними верствами населення та територіальними угрупованнями.

Бюджетні відносини, які є вираженням економічної свободи в суспільстві, єдності можливостей та інституціоналізованих обмежень, пов'язаних з усією низкою фінансових потоків суспільства, поєднують виробничий і фінансовий сектори економіки, здійснюють соціальний захист, визначають пріоритети розвитку суспільства. Бюджет є уособленням та вираженням соціальної справедливості суспільства. У бюджетному процесі виявляється необхідність дослідження відповідальності як усвідомлення цінності економічної свободи та можливостей, які вона створює.

Фінансова економіка змінює бюджетний процес, вводячи в нього віртуальний капітал, створюючи нові можливості та загрози.

Віртуалізація бюджетного перерозподілу, з одного боку, надає більші можливості за рахунок зняття просторових і часових обмежень, якісно нового рівня потоків аналітичної інформації та збільшення варіантів, з яких провадиться вибір. З іншого боку, до бюджетної сфери входить віртуальний фінансовий капітал, що має тенденцію до безконтрольного самозростання.

Фіктивна частина віртуального капіталу не може бути ефективно контрольована в теперішній час. Миттєва зміна форми, переміщення у просторі – часі, відсутність чітко визначеного власника перетворюють його на вкрай агресивну субстанцію, здатну зруйнувати реальний сектор економіки.

Схильність до неконтрольованих ризиків, спекулятивні тенденції фіктивної частини віртуального капіталу лежать в основі фінансової кризи.

Вияви кризових явищ, що розпочалися у фінансовому секторі, вразили бюджет. Зростають обсяги зовнішньої заборгованості та видатки бюджету, зменшуються ВВП та суми податкових надходжень.

Зростання обсягів зовнішніх запозичень на тлі нестабільної валютно-курсової політики, емісія державних боргових цінних паперів під високий відсоток – вияв віртуалізації бюджетних відносин у кризовий час.

Сучасну фінансову кризу можна розглядати саме як кризу ураженої економічної свободи. Економічна свобода неможлива без відповідальності. Відповідальність є платою за свободу. Економічна свобода без належного ступеня відповідальності перетворюється на неконтрольований та некерований безлад.

Економічна свобода, перетворюючись на фінансову свободу, набуває додаткових можливостей в умовах фінансової економіки. Піднімаються на новий якісний рівень свобода вибору та свобода дій, але нарівні з цим повинна зростати й відповідальність за зроблений вибір, за дії, які виконує економічний агент. Дисгармонійний деформований розвиток фіктивної складової віртуального капіталу, що надав нові можливості та способи дій, але не супроводжувався належним усвідомленням ступеня відповідальності за здійснений вибір, лежить в основі фінансової кризи.

Відповідальність за зроблений вибір та дії полягає у передбаченні наслідків, визначенні комплексу заходів, що дозволять уникнути або компенсувати негативні наслідки.

Одночасно саме перерозподіл через бюджет значної частки національного доходу свідчить про посилення впливу держави на економічне життя суспільства. У той же час тенденція до зниження бюджетного перерозподілу забезпечує вирішення подвійного завдання.

По-перше, створюються передумови ліквідації монополії держави у соціальній сфері. Але зменшення перерозподільної частини держбюджету не означає автоматичного виходу держави із соціальної сфери. Такий перерозподіл фінансових ресурсів передусім передбачає визначення правила, які більшою мірою сприяють соціально-економічному розвитку щодо фінансування соціального блоку, розмірів і методів державного соціального захисту, що в підсумку має сприяти розширенню фінансової свободи всіх суб'єктів господарювання. Але визначення нових правил перерозподілу бюджету не є простим упровадженням деяких розрахунків, бо передбачає, передусім, вирішення нових задач. До таких нових завдань держави

належить створення інституціональних умов, насамперед шляхом зміни структури власності, приватизації частини установ соціальної сфери. Однак розв'язання таких складних завдань потребує чимало фінансових ресурсів, що й спонукає до встановлення деяких обмежень фінансової свободи окремих суб'єктів господарювання.

По-друге, підвищується конкурентноспроможність національної економіки. Це пов'язано з тим, що за умов конкуренції товарів власник для одержання прибутку змушений постійно дбати про скорочення витрат на виробництво і поліпшення якості продукції або ж переміщувати капітал в іншу галузь. Тому зниження бюджетного перерозподілу, який спрямовується на підтримку окремих галузей господарства, спонукає до рішучих дій суб'єктів господарювання з випуску конкурентоспроможної продукції, а відтак, веде й до можливості зростання прибутку. Тобто в підсумку, конкурентоспроможність може забезпечити й певну фінансову свободу. Проте зовсім іншими є питання щодо достатності деяких заходів держави у цьому напрямі, а саме потрібна:

– урегульованість відповідного законодавства;

– дієвість та ґрунтовність системи фінансових важелів впливу на діяльність окремих господарюючих суб'єктів, що може розглядатися і як система фінансових обмежень тощо.

Іншими словами, розширення фінансової свободи потребує вирішення цілого комплексу завдань, які тісно взаємозалежні між собою. При цьому у певні часові інтервали економічного розвитку держави можливе трансформування позитивних і негативних обмежень (факторів), які впливають на фінансову свободу. Одночасно жорсткість фінансових обмежень для суб'єктів господарювання не тільки змінює пріоритети їх власної господарської діяльності, але, що не менш важливо, приводить до активного перерозподілу ресурсів, що вивільняються ними у новий приватний сектор, який швидко формується.

Розглядаючи показники доходів та видатків Державного бюджету в абсолютних сумах (рис. 2.1) можна побачити, що вони зростають. Упродовж досліджуваного періоду можна спрогнозувати, що показники 2008 року перевищать показники 2007 року.

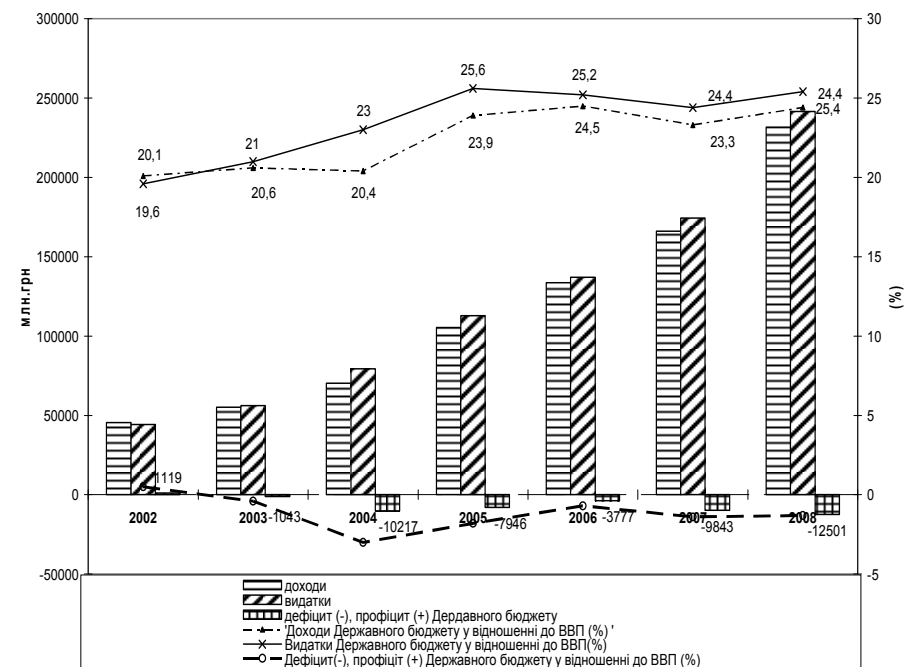

Рис. 2.1. Динаміка доходів, видатків та дефіциту-профіциту Державного Бюджету України в абсолютних цифрах та у відношенні до ВВП¹⁰

Утім, як свідчать дані, представлені на наведеному вище рисунку, в Україні з 2002 до 2005 року спостерігається тенденція щодо збільшення загальної частки видатків Державного бюджету у ВВП, а з 2005 р. до кінця аналізованого періоду – їх зменшення.

Розглядаючи динаміку доходів Державного бюджету у відношенні до ВВП, протягом періоду 2002–2004 рр. спостерігається незначне зростання з 19,6 % до 20,4 %, потім значне збільшення у 2005 році до 23,9 %, а протягом 2005р. – до вересня 2008 р. незначне коливання в межах 24,5 %–23,1 %.

Також необхідно зазначити, що профіцит бюджету спостерігався лише на початку 2002 та наприкінці вересня 2008 років.

¹⁰ Побудовано за даними додатка В

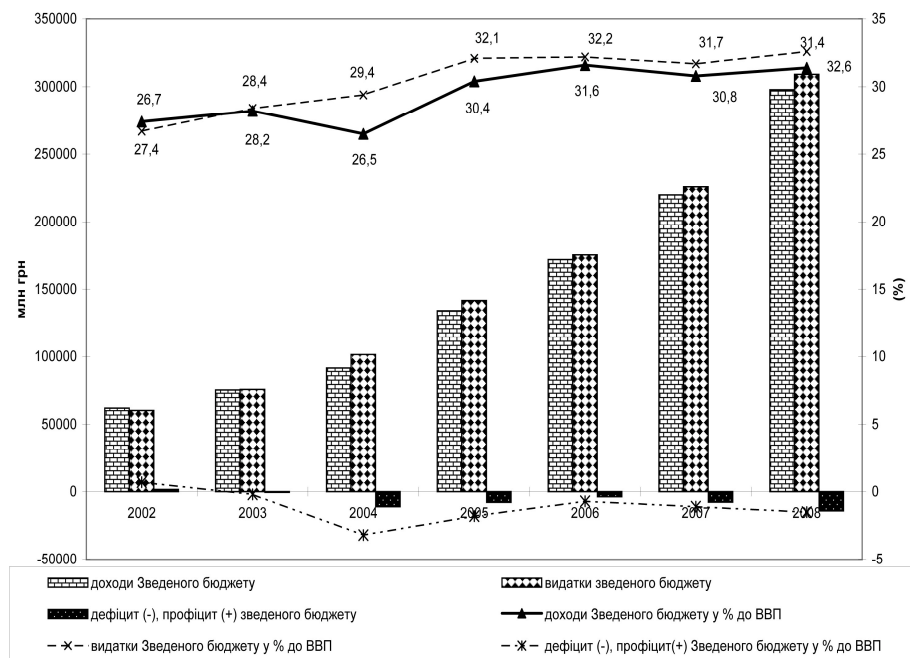

Рис. 2.2. Динаміка доходів, видатків та дефіциту-профіциту Зведеного Бюджету України в абсолютних цифрах та у відношенні до ВВП¹¹

Ще чіткіше окреслені тенденції спостерігаються при аналізі зведеного бюджету, поданого на рис. 2.2, де можна побачити, що доходи та видатки зведеного бюджету зростають щороку впродовж досліджуваного періоду з 2002 р. до вересня 2008 року.

Визначена вище тенденція зберігається: доходи перевищують видатки лише у 2002 році й у вересні 2008 року. З 2006 до вересня 2008 року спостерігається зменшення частини видатків Зведеного бюджету у відношенні до ВВП з 31,6 % до 28,7 % відповідно. Для того щоб більш чітко визначитися зі спрямованістю бюджетного процесу в Україні, необхідно уникнути річних коливань та «згладити» лінії графіків. Досягнути цього можна, побудувавши поліноміальні лінії

¹¹ Побудовано за даними додатка В

тренду шляхом регресійно-кореляційного аналізу. На підставі побудованих ліній тренду можна розробити прогноз на перше півріччя 2009 року.

Як бачимо з рис. 2.3, лінія тренду доходів та видатків не перетинаються, але потім з 2007 р. на продовженні розроблених прогнозів обидві поліноміальні лінії трендів стрімко набувають спадного характеру при збереженні тенденції перевищення доходів над видатками.

Спостерігаючи лінії трендів, можна стверджувати, що доходи зведеного бюджету (у відношенні до ВВП) перевищували видатки (у відношенні до ВВП) лише у 2002 році, а потім спостерігаємо зростання прихованого віртуального бюджетного дефіциту, який з початком фінансової кризи у 2008 році має чітко виражену тенденцію до збільшення.

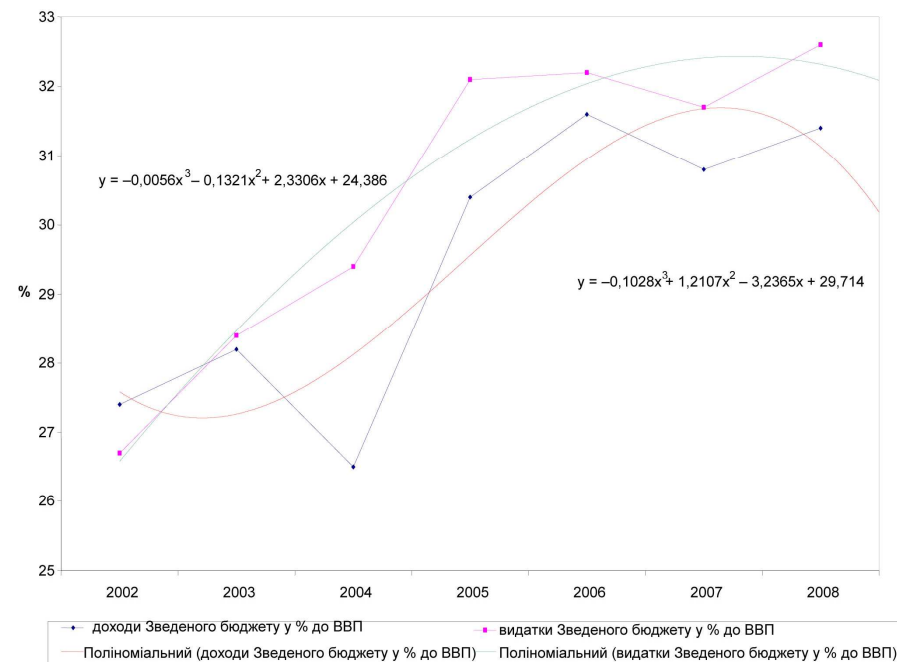

Рис. 2.3. Динаміка доходів, видатків та відповідні лінії поліноміального тренду Зведеного Бюджету України у відношенні до ВВП¹²

¹² Побудовано за даними додатка В

Отриманий результат показав, що у 2008 та першому півріччі 2009 року зменшаться обсяги бюджетних надходжень і видатків порівняно з ВВП.

Визначений нами тренд однозначно негативно характеризуватиме фінансову свободу у найближчому періоді. Ми вважаємо, що позитивний аспект фінансової свободи як похідної від економічної свободи може реалізуватися лише за умов, якщо видатки бюджету у відношенні до ВВП не будуть зменшуватися. У формалізованому вигляді це твердження можна подати у такий спосіб:

$$\% \text{ Рт.п.} \% \text{ Рп. п.}, \quad (2.2)$$

де $\% \text{ Рп. п.}$ – частка видатків бюджету у ВВП поточного періоду;

$\% \text{ Рн. П.}$ – частка видатків бюджету у ВВП попереднього періоду.

Необхідною, але недостатньою умовою ми можемо визначити утримання або збільшення тієї частки ВВП, яка повертається у суспільство після перерозподілу в бюджетному процесі. Зниження цієї частини свідчить, що інститут бюджету перерозподіляє меншу частину ВВП на суспільні потреби, тобто ймовірність реалізації фінансової свободи знижується.

Побудований нами на рис. 2.3 прогноз ґрунтується на припущенні про незмінність структури державного боргу України.

Розглядаючи співвідношення бюджетних доходів та видатків, неможливо оминати бюджетний дефіцит. На наш погляд, факт перевищення видатків над доходами не може впливати на фінансову свободу як обмеження фінансової свободи, бо за наявності зменшення обсягів виробництва більш високі видатки сприяють збільшенню попиту та купівельної спроможності населення. Характеризуючи цю ситуацію, наведемо влучний вислів О. Р. Романенко: «... перевищення бюджетних доходів над видатками не завжди є невід'ємною рисою здорової, економіки що динамічно розвивається» [228, с. 180], а також розвитком людського капіталу й економічної свободи суспільства.

Поряд із цим необхідно зазначити, що бюджетні дефіцити можуть зменшувати фінансову свободу, бо як наслідок цього явища можливе посилення напружень на ринку позичкових

капіталів, зростання позичкового відсотка тощо, але на цьому етапі дослідження з'ясовуються бюджетні обмеження фінансової свободи, а для зняття зайвої напруги з фінансового ринку є декілька впливових заходів. Зазначимо, що країни з розвинутою ринковою економікою на кшталт Японії, Німеччини, США та деяких інших країн європейської спільноти також мають бюджетний дефіцит, що не робить їх менш розвиненими.

При регулюванні бюджетного дефіциту форми участі органів влади й управління у процесах скорочення дефіциту бюджету в кожній державі різні, але спільним для них є управління податковою політикою, бюджетним фінансуванням і регулюванням бюджетів усіх рівнів відповідно до економічного розвитку регіонів та чисельності населення, визначення механізму покриття дефіциту бюджету.

Щодо останнього слід зазначити, що в Україні покриття дефіциту бюджету здійснюється за рахунок внутрішньої позики або із зовнішніх джерел. Але не менш важливим у цьому аспекті є й урахування зовнішньої заборгованості держави, яка спричиняє додаткові обмеження розвитку фінансової свободи. Це пов'язано з тим, що підвищується необхідність балансування між дохідною та витратною частиною бюджету, визначенням припустимої межі.

Вважаємо за доцільне розглянути сучасний стан і динаміку державного боргу, бо це є впливовим чинником обмеження фінансової свободи.

Методологічна чистота аналізу вимагає дослідження структури та динаміки державного боргу.

Державний борг є фактором, що суттєво впливає на бюджетний процес. Спочатку він відображається в надходженнях, а потім у видатках. Надходження запозичень повинні задовольнити потреби у тимчасовому поповненні бюджетного фонду, але одним із джерел фінансування повернення запозичених коштів є видатки бюджету, тобто необхідно відокремити вплив державного боргу, що потребує повернення та обслуговування від суспільнорозподіленого фінансового потоку, який сприяє розвитку людського капіталу. Державний борг є комплексом відносин, що також містить у собі елементи фінансової свободи. Формування державного боргу покликано врегулювати бюджетний дефіцит. Але державний борг формує

бюджетні обмеження у поточному та майбутньому періодах, посилює залежність держави від світових фінансових установ, коливання валютного курсу, стану ринку цінних паперів.

Фінансова свобода, що розглядається нами крізь площину державного боргу, виявляється у двох моментах: у негативному аспекті – як свобода від тягаря боргових зобов'язань, що лягають на пересічних громадян держави, й у позитивному – як спосіб подолання бюджетного дефіциту та забезпеченні безперебійного здійснення виплат із бюджету. У таблиці 2.1 згруповано основні показники державного та гарантованого боргу.

Таблиця 2.1

Державний та гарантований державою борг України за станом на 30.09.2008 (за ознакою умовності)¹³

1	Тис. дол. США	Тис. грн	Відсотки
1	2	3	4
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	17 088 698,65	83 068 164,14	100,00
Державний борг	14 036 839,32	68 233 076,01	82,14
Внутрішній борг	3 403 426,93	16 544 058,32	19,92
Заборгованість перед юридичними особами	1 662 136,80	8 079 647,00	9,73
Заборгованість перед банківськими установами (НБУ)	1 741 290,13	8 464 411,32	10,19
Зовнішній борг	10 633 412,39	51 689 017,69	62,22
Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	2 671 964,29	12 988 418,43	15,64
Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	1 774 249,22	8 624 625,52	10,38
Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	73,37	356,63	0,00

¹³ Угруповано за даними додатка Д

Продовження таблиці 2.1

1	2	3	4
Заборгованість, не віднесена до інших категорій	6 187 125,51	30 075 617,11	36,21
Гарантований борг	3 051 859,33	14 835 088,13	17,86
Внутрішній борг	267 633,46	1 300 966,25	1,57
Заборгованість перед юридичними особами	267 437,07	1 300 011,60	1,56
Заборгованість, не віднесена до інших категорій	196,39	954,65	0,00
Зовнішній борг	2 784 225,84	13 534 121,88	16,29
Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	395 556,91	1 922 802,11	2,31
Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	4408,10	21 427,76	0,03
Заборгованість, не віднесена до інших категорій	690833,34	3 358 140,85	4,04

Наведені у табл. 2.1 дані відображені на рис. 2.4.

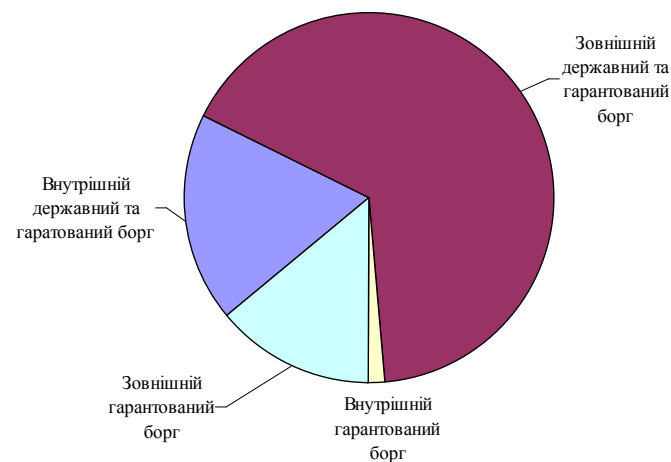

Рис. 2.4. Структура державного боргу та гарантованого боргу станом на 30.09.2008 р (%) ¹⁴

¹⁴ Побудовано за даними табл. 2.1 та додатка Д

Як наочно демонструє рис. 2.4, переважають зовнішні запозичення. Вони становлять $62,22\% + 16,29\% = 78,51\%$. Вважаємо за доцільне перегрупувати борг за внутрішніми та зовнішніми ознаками і подати результати на рис. 2.5.

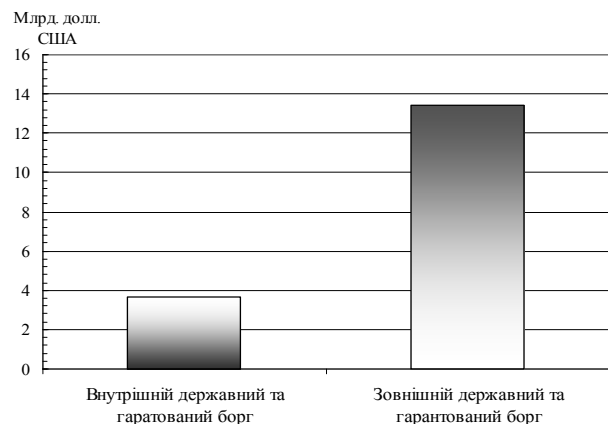

Рис. 2.5. Структура внутрішнього та зовнішнього державного та гарантованого боргу станом на 30.09.2008 р. (тис. дол. США)¹⁵

Для подальшого дослідження необхідно розглянути динаміку державного боргу України та його основних складових частин. Дані щодо змін боргових зобов'язань держави наведено в додатку Е.

Із рис. 2.6. можна бачити зростання загального державного та гарантованого боргу в 2006 – 2007 рр. та невелике зменшення до жовтня 2008 року. Чітко простежується тенденція до збільшення зовнішнього гарантованого боргу України за весь досліджуваний період. Майже не змінюється гарантований борг, зменшується внутрішній державний борг і лише в 2007 та 2008 рр. стає ледь помітним обсяг внутрішнього гарантованого боргу, хоча нульових його показників не було, але суми були такі малі, що не відображалися на рисунку.

¹⁵ Побудовано за даними табл. 2.1 та додатка Д

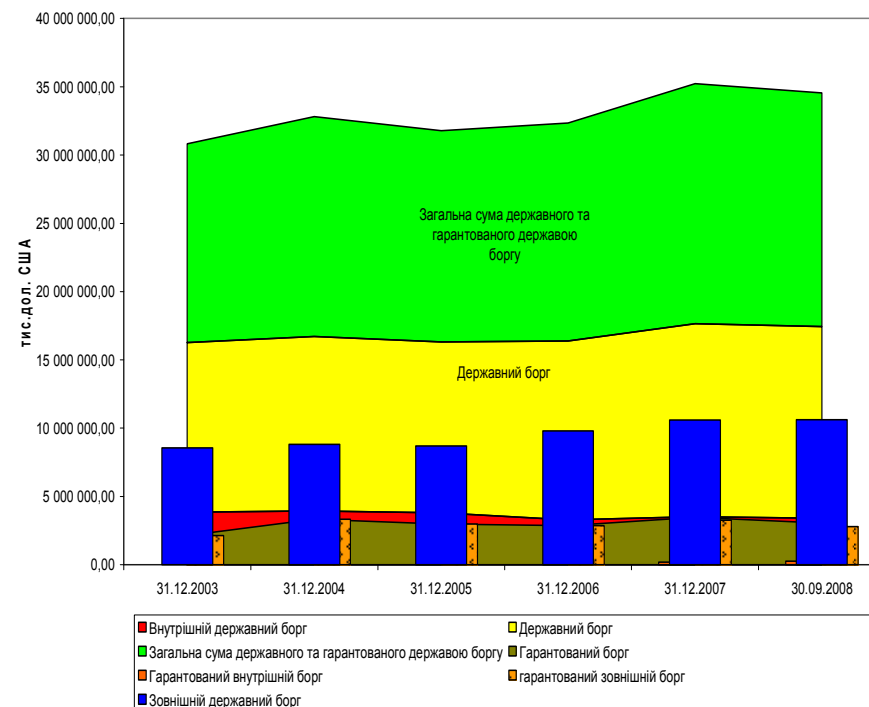

Рис. 2.6. Динаміка державного та гарантованого боргу України з 2003 по жовтень 2008 року¹⁶

Проведений нами динамічний аналіз дає підстави зробити певні висновки:

- зміна структури державного боргу має тенденцію до збільшення саме за рахунок зовнішніх запозичень;
- майже незначним щодо загальних обсягів державного та гарантованого боргу залишається обсяг внутрішнього гарантованого боргу;
- визначено, що внутрішній державний борг має тенденцію до зменшення.

Дослідження боргових зобов'язань України, на нашу думку, потребує посилення фінансової дисципліни та дотримання строків та обсягів погашення іноземних кредитів, які залучила держава та суб'єкти господарювання під державні гарантії.

¹⁶ Побудовано за даними додатку Е

Борг – це не тільки грошові кошти, надані у потрібний час. Вступаючи у боргові відносини необхідно розуміти їх глибинну сутність як обмеження фінансової й економічної свободи.

Обмеження фінансової свободи, що виникають разом із борговими зобов'язаннями, повинні сприйматися як випробування відповідальності та певні самообмеження.

Зазвичай зовнішні боргові запозичення сприймаються як тягар, що буде покладено на прийдешні покоління, але й поточне обслуговування боргу вимагає певної фінансової дисципліни та бюджетних обмежень у видатковій частині.

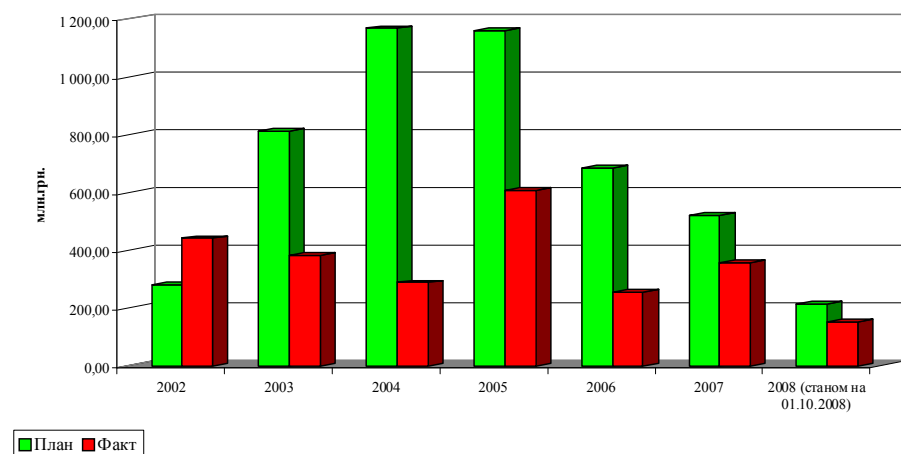

Рис. 2.7. Виконання планових показників загального фонду державного бюджету щодо відшкодування іноземних кредитів, залучених державою та під державні гарантії за 2002–2008 рр. станом на 01.10.2008

Джерело: 340, [Електронний ресурс] : офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.treasury.gov.ua/main/file/link/90503/file/DOD3_UA.DOC

Рис. 2.7. наочно демонструє той факт, що до жовтня 2008 р. криза фактичного відшкодування кредитів уже була подоланою, планові показники мали невелике відхилення від фактичних (порівняно з 2004–2005 рр.).

Продовжуючи аналіз державного боргу, Україні необхідно звернути увагу на динаміку витрат щодо обслуговування боргу, що подано на рис. 2.8.

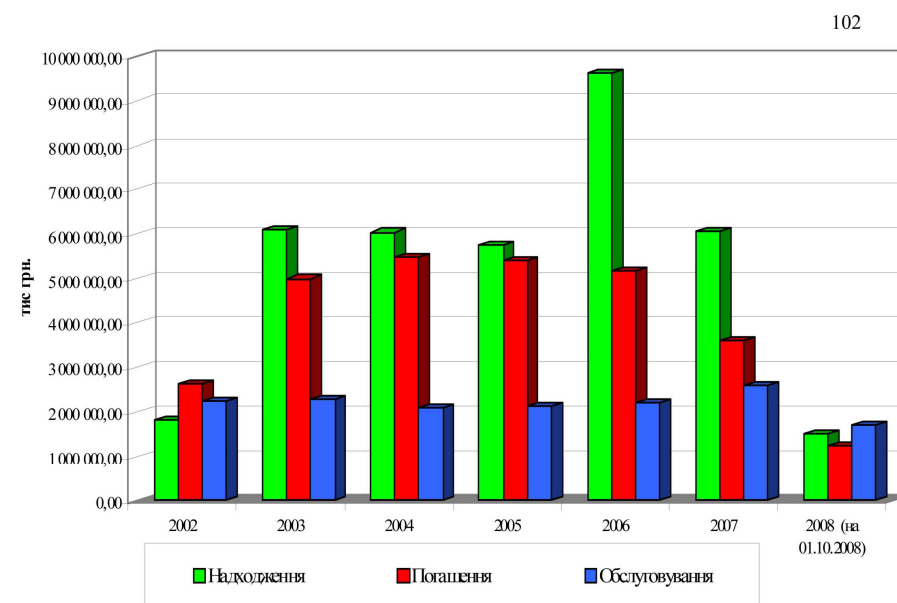

Рис. 2.8. Динаміка надходжень до державного бюджету коштів від зовнішніх державних запозичень, витрат на їх погашення та обслуговування за 2002–2008 рр. станом на 01.10.2008

Джерело: 340, [Електронний ресурс] : офіційний сайт – Режим доступу : http://www.treasury.gov.ua/main/file/link/90503/file/DOD3_UA.DOC

Показники жовтня 2008 року, наведені на рис. 2.8, чітко демонструють, що витрати на обслуговування державних запозичень перевищили надходження та погашення, тобто більша частина видатків спрямовується на виплату відсотків за позичковими коштами. Загалом рис. 2.8 позитивно характеризує стан надходження та витрат коштів від зовнішніх запозичень – їх обсяг зменшується, тобто у країні з'являється шанс розрахуватися протягом певного часу за своїми борговими зобов'язаннями.

Також, аналізуючи отримані результати, наведені на рис. 2.3, можна говорити про можливий «ефект накладення», що виявиться у перевищенні видатків над доходами та, без сумніву, спричинить значне погіршення майбутнього становища, тому що обидва прогнози мають песимістичну спрямованість.

Проведений нами аналіз структури державного та гарантованого боргу України дає змогу зробити наступні висновки щодо фінансової свободи:

- Перевага зовнішнього запозичення над внутрішнім має сприйматися однозначно, тобто як чинник, що обмежує фінансову свободу. При такому співвідношенні зовнішнього та внутрішнього боргу наша країна стає надзвичайно чутливою до коливань на світовому валютному ринку ставлення до неї світових фінансових інституцій. Це може призвести до втрати фінансової незалежності країни. Джерелами погашення зовнішнього боргу є бюджетні надходження, золотовалютні резерви та кошти, отримані від реалізації державного майна. Зазначимо, що фінансова несвобода полягає в тому, що суспільно-розподілені фінансові потоки, які було сформовано суспільством, утікають за кордон. Посилюється залежність від світових фінансових інституцій, як демонструють події, пов'язані зі світовою фінансовою кризою. МВФ при наданні кредиту в сумі 11 млрд СПЗ (16,5 млрд дол. США) вимагав зміни системи встановлення валютних курсів та досяг очікуваного результату – НБУ змінило систему встановлення валютних курсів, тобто чітко продемонстрований фінансовий примус.
- Можливість реалізації позитивного моменту фінансової свободи ми вбачаємо в розвитку гарантованого державного боргу. Виплати гарантованого державного боргу є ймовірними лише за неплатоспроможності позичальника. У цьому випадку держава виступає гарантом повернення коштів, тобто захищає суб'єктів господарювання від визнання їх неплатоспроможними й унеможливорює примусове стягнення боргу на користь комерційних структур. Надання державних гарантій є реальним чинником, що може протидіяти фінансовій кризі ще на ранніх стадіях її виникнення, наприклад, на сьогодні активне, але зважене втручання держави може зняти напругу в кредитозалежних галузях реального сектора. Не тільки зберегти, а й підвищити

довіру до влади можна в тому разі, якщо держава візьме на себе обов'язки гаранта при наданні кредитів соціальнозначущим сферам та незахищеним верствам населення, зокрема іпотечному кредитуванню молодих і багатодітних родин, молодих фахівців та іншим. Також необхідність задіяння гарантованого боргу спостерігається при втраті ліквідності банківської системи, що може поставити під загрозу фінансову стійкість комерційних банків, у цьому випадку державні гарантії погашення зобов'язань комерційними банками підтримають ліквідність банківської системи в цілому, утримають стабільність грошово-кредитної політики та зменшать спекулятивні очікування.

- Позитивний момент фінансової свободи може реалізуватися лише за умов чіткого, прозорого механізму надання державних гарантій, унеможливлення виявів корупції, здирицтва, шахрайств.

Прикладом безвідповідального ставлення до наданої державної гарантії є ВАТ «Харківський тракторний завод ім. Орджонікідзе», що майже 3 роки має прострочену кредиторську заборгованість у сумі 21,428 млн дол. США за іноземними кредитами, гарантом повернення яких є держава¹⁷. Певні кроки в напрямку вдосконалення нормативно-правового регулювання повернення кредитів за наданими державними гарантіями вже зроблено. Так, законом України № 489-V «Про Державний бюджет України на 2007 рік» передбачена можливість залучення інших юридичних і фізичних осіб з метою повернення боргу під гарантії держави, у другому абзаці статті 16 зазначеного закону з'являється норма: «...якщо угодою з позичальником передбачається зобов'язання з погашення та обслуговування іноземних кредитів, залучених державою або під державні гарантії, невиконання або неналежне виконання позичальниками таких зобов'язань тягне за собою перехід до держави права стягнення простроченої заборгованості у повному обсязі незалежно від стану виконання державою зобов'язань за

¹⁷ [337, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dpa.kharkov.ua/page1.php?topic=2007/06/new2706>]

такими кредитами»¹⁸, а також ряд норм, покликаних підвищити відповідальність боржника, який отримав державні гарантії.

Поряд із цим позитивним кроком у правовому врегулюванні фінансової кризи є Закон України № 639–VI «Про першочергові заходи щодо запобігання негативних наслідків фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31 жовтня 2008 року¹⁹.

Наша пропозиція повинна ґрунтуватися на вже розроблених правових нормах, але з метою недопущення зловживань довірою з боку держави слід зауважити, що надання державних гарантій повинно відбутися виключно після рішення про надання кредиту комерційним банком. Сенс цього у залученні ринкових механізмів відбору позичальників з боку комерційних банків.

Зростання обсягів гарантованого внутрішнього державного боргу в цьому разі призведе до збільшення попиту, купівельної спроможності населення, покращення умов життя, підтримання зайнятості, рівня довіри до влади та сприятиме розвитку економічної свободи.

Результати, які ми отримали в ході дослідження, свідчать про те, що величезна частина суміснорозподіленого суспільного фінансового потоку в процесі бюджетного перерозподілу не спрямовується на соціальні й економічні проблеми, а на жаль, спрямовується на стабілізацію фінансового сектора економіки, що само по собі не вирішує питань соціально-економічного розвитку.

Фінансова економіка в котре зобов'язала економіку продуктивну. Фінансова криза, що розпочалася за межами України, примусила спрямовувати величезні обсяги фінансування на переборювання завданої шкоди. Стрімке зростання зовнішніх запозичень ніяк не зумовлено чинниками реального сектора, але повернення боргів перетворюється на тягар для суспільства і, насамперед, для продуктивного сектору та людського капіталу.

¹⁸ [336, Про Державний бюджет України на 2007 рік. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007. – № 7–8. – С. 66. – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=489-16>]

¹⁹ [336, Урядовий кур'єр від 05.11.2008. – № 207. – Режим доступу :

<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=639-17>]

Без дослідження відносин відповідальності неможливо розглядати економічну свободу саме як суспільну категорію.

Відповідальність є не менш важливим елементом відносин економічної свободи. Відповідальність влади перед суспільством в особі конкретних індивідів дає змогу підтримати дієвість влади, довіру до неї. Безвідповідальна влада – ворог суспільства.

Відповідальність індивідів перед суспільством дає змогу жити у злагоді з правовими нормами суспільства.

Відповідальність за власність формує ефективне її використання шляхом перерозподілу пучка прав власності. Відносини власність – відповідальність – це зв'язок із предметно-речовим простором. Прагнення до власності без відповідальності – це обкрадання за будь-яку ціну, «прихватація» суспільного майна, підґрунтя для формування суспільства необмеженого споживання. Колективна й індивідуальна відповідальність за результати та наслідки праці унеможливають забруднення довколишнього середовища, руйнацію екології планети.

Дослідження бюджетного перерозподілу та його зв'язку з фінансовою свободою повинно закінчитися визначенням його впливу на людський капітал.

Спочатку необхідно проаналізувати доходи та витрати населення, що є фінансовою складовою забезпечення розвитку людського капіталу, а також одним із критеріїв цього розвитку. Показники доходів та витрат населення за 2007 рік наведено в додатку Ж. Поточну тенденцію щодо доходів та витрат населення характеризують показники табл. 2.2.

Зазначимо, що наявний дохід населення збільшився на 137,2 % порівняно з відповідним періодом минулого року. Зросли також заощадження на 8 % до вересня 2007 року та зменшилися обсяги позик у вересня 2008р. до вересня 2007 р. на 33,1 %. Загалом стан доходів та витрат населення можна вважати задовільним у передкризовій ситуації. Але, як свідчить динаміка реального наявного доходу, подана на рис. 2.10 він зменшується з 22,4 % до 13,0 % у відсотках до відповідного періоду попереднього року за рахунок зростання цін.

Таблиця 2.2

**Доходи та витрати населення України
у січні–вересні 2008 року [95]**

1	Млн грн		Вересень у % до	
	січень– вересень	у т.ч. вересень	серпня 2008	вересня 2007
Доходи – всього	606957	78433	102,3	136,6
1. Заробітна плата	258996	31747	100,3	135,0
2. Прибуток та змішаний дохід	93474	16381	97,7	139,3
3. Доходи від власності (одержані)	18112	2513	109,6	у 1,5 р.б.
4. Соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	236375	27792	107,2	135,6
в тому числі:				
соціальні допомоги	131266	15459	100,6	140,0
інші поточні трансферти	25016	2872	98,5	у 1,5 р.б.
соціальні трансферти в натурі	80093	9461	123,8	124,9
Витрати та заощадження – всього	606957	78433	102,3	136,6
1. Придбання товарів та послуг	493070	59837	99,6	141,3
2. Доходи від власності (сплачені)	20862	2681	106,4	у 1,7 р.б.
3. Поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	48329	5904	103,4	138,5
в тому числі:				
поточні податки на доходи, майно тощо	34420	4059	100,5	131,7
внески на соціальне страхування	7701	937	103,8	126,5
інші поточні трансферти	6208	908	118,1	у 2,1 р.б.
4. Нагромадження нефінансових активів	10379	5642	у 1,8 р.б.	у 2,3 р.б.

Продовження таблиці 2.2

1	2	3	4	5
5. Приріст фінансових активів	34317	4369	84,3	64,1
з них:				
приріст грошових вкладів та заощаджень в цінних паперах	60360	2164	33,1	24,6
заощадження в іноземній валюті	12383	6617	у 2,4 р.б.	у 2,9 р.б.
позики, одержані за виключенням погашених (-)	51715	4442	104,2	66,9
Найвищий дохід	457673	60387	99,4	137,2
Заощадження	44696	10011	120,1	108,6

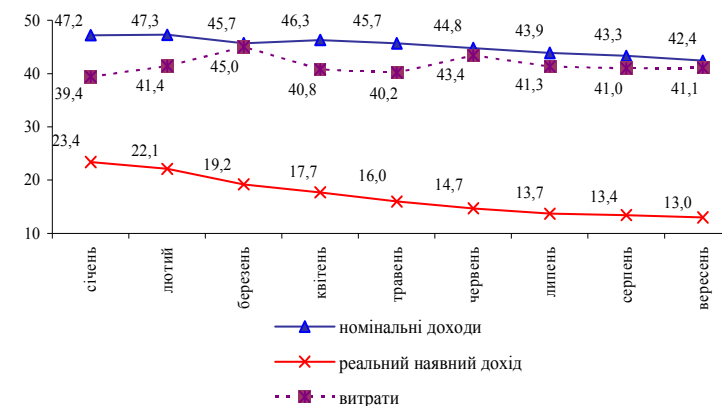

Рис. 2.9. Доходи та витрати населення України у 2008 році (приріст/зниження, наростаючим підсумком у відсотках до відповідного періоду попереднього року) [95]

Аналіз людського потенціалу в умовах фінансової економіки необхідно починати саме з рівня доходів та їх динаміки. Проблема бідності є системною, корені її сягають ще радянських часів, але саме початок ринкових перетворень призвів до зубожіння населення та держави. За визначенням Ю. І. Саєнка, одним з феноменів бідності в Україні стала

раптовість, стрімкість [237] – початок ринкових перетворень за ліберальним неокласичним сценарієм викликав раптову тотальну бідність населення. Стрімке зростання цін, високі темпи інфляції, структурне безробіття, зростання заборгованості з оплати праці, а головне фактичне нівелювання заощаджень населення призвели до того, що за короткий проміжок часу майже все населення України опинилося за межею бідності. Зазначене вище стало чинником формування «трофейної економіки».

Бідність є фактором, що обмежує фінансову свободу, розглянута у суспільному масштабі, вона унеможлиблює розвиток не тільки її фінансової складової, а й самої економічної свободи. Прояви бідності перш за все виявляються в зубожінні людського потенціалу, якщо носій інноваційного потенціалу суспільства опиняється за межею бідності, то про реалізацію цього потенціалу не може йти мова, усі зусилля будуть спрямовані на реалізацію саме негативного аспекту фінансової свободи – «свободи від». У такому розумінні бурхливий розвиток підприємницьких структур не може розглядатися як реалізація інноваційного потенціалу, бо насамперед – це подолання бідності, протидія зубожінню, що реалізується в умовах фінансової, «трофейної» економіки.

Перед Україною постає загроза переходу до традиційної тотальної бідності – глухого кута, з якого немає виходу. Цей вид бідності, притаманний країнам «третього» світу, при якому всі суспільні відносини, навіть біологічні показники людини (тривалість життя, зріст, вага тіла), пов'язані із загальним зубожінням суспільства.

Передкризовий стан України характеризувався балансуванням на межі тимчасової масштабної бідності та традиційної тотальної бідності. На віднесенні нашої країни саме до останнього типу бідності наполягала Елла Лібанова [149]. Прояви фінансової кризи можуть зняти полеміку в цьому питанні – країна беззаперечно може перетворитися на суспільство, що десятиріччями та навіть віками буде відтворювати лише одне суспільне відношення – зубожілість.

Різниця між тимчасовою тотальною бідністю та традиційною тотальною бідністю з точки зору економічної свободи є. У першому випадку суспільство має шанс розвиватися шляхом

реалізації позитивного моменту економічної свободи, але зазначимо, що навіть у цьому не найгіршому становищі відбуваються незворотні зміни в людському капіталі та можливості реалізувати людський потенціал.

У другому випадку шансів самотужки подолати проблеми бідності суспільство не має.

За будь-якого виду масштабної бідності відбувається переорієнтація суспільства з майбутнього на минуле. Невпевненість у майбутньому породжує недовіру до нього, теперішній поточний стан сприймається лише як момент, у якому потрібно вижити «за будь-яку ціну», втрати людського потенціалу нехтуються. Втрачається важливий елемент позитивної економічної свободи – вибір мети. Мета відсутня, вона замінена потребою виживання. У суспільстві, сповненому негативними очікуваннями, формується несприйняття добробуту як самореалізації людини, розкриття її потенціалу, зневага до будь-якої власності (державної чи особистої), поширюється безвідповідальність людини та суспільних інститутів. На нашу думку, відповідальність пов'язана з упевненістю, чітким, очікуваним результатом своїх вчинків. На тлі трофейного розкрадання держави й обкрадання членів суспільства одним одним формується заперечення суспільством самого себе, втрата довіри до влади, можливості самореалізації та змін на краще. Суспільство знищує само себе.

Стан смертності населення, наведений у додатку 3 (див. додаток 3), також свідчить про вкрай незадовільний стан щодо смертності й охорони здоров'я населення. Вражаючим є зменшення очікуваної тривалості життя, що подано в табл. 2.3.

Як свідчать дані, тривалість життя зменшується з 69,3 років у 1991–1992 роках до 68,25 у 2006–2007 роках.

У табл. 2.4 подано дані, що характеризують скорочення населення.

Таблиця 2.3

Очікувана тривалість життя населення України

Період, за який розраховані показники (роки)	Середня очікувана тривалість життя при народженні обидві статі, років	у тому числі	
		чоловіки	жінки
1991–1992	69,30	64,20	74,18
1992–1993	68,67	63,50	73,70
1993–1994	67,98	62,78	73,15
1994–1995	67,22	61,82	72,72
1995–1996	66,93	61,40	72,65
1996–1997	67,36	61,91	72,95
1997–1998	68,08	62,74	73,50
1998–1999	68,32	62,95	73,74
1999–2000	67,91	62,44	73,55
2000–2001	68,33	62,77	74,08
2001–2002	68,32	62,70	74,13
2002–2003	68,24	62,64	74,06
2003–2004	68,22	62,60	74,05
2004–2005	67,96	62,23	73,97
2005–2006	68,10	62,38	74,06
2006–2007	68,25	62,51	74,22

Джерело: 325, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

Скорочення населення, його вимирання, про що свідчать показники табл. 2.4, відбувається на тлі постійного збільшення видатків бюджету на фінансування соціально значущих витрат.

Тож, обсяги бюджетного фінансування соціально значущих статей не впливають на загальний стан людського потенціалу. На їх стан більшою мірою впливають не абсолютні суми, а відсотки від ВВП.

Таблиця 2.4

Природне скорочення населення України
(на 1000 населення)

Р о к и	Кількість наро- джених	Кількість померлих	При- род- ний при- ріст (ско- ро- чен- ня)	Смерт- ність дітей до 1 року*	Кіль- кість зарес- строва- них шлюбів	Кількість заресстрованих розлучень
1	2	3	4	5	6	7
1990	12,6	12,1	0,5	12,8	9,3	3,7
1991	12,1	12,9	-0,8	13,9	9,5	3,9
1992	11,4	13,3	-1,9	14,0	7,6	4,3
1993	10,7	14,2	-3,5	14,9	8,2	4,2
1994	10,0	14,7	-4,7	14,5	7,7	4,0
1995	9,6	15,4	-5,8	14,7	8,4	3,8
1996	9,2	15,2	-6,0	14,3	6,0	3,8
1997	8,7	14,9	-6,2	14,0	6,8	3,7

Продовження таблиці 2.4

1	2	3	4	5	6	7
1 9 9 8	8,4	14,4	-6,0	12,8	6,2	3,6
1 9 9 9	7,8	14,9	-7,1	12,8	6,9	3,5
2 0 0 0	7,8	15,4	-7,6	11,9	5,6	4,0
2 0 0 1	7,7	15,3	-7,6	11,3	6,4	3,7
2 0 0 2	8,1	15,7	-7,6	10,3	6,6	3,8
2 0 0 3	8,5	16,0	-7,5	9,6	7,8	3,7
2 0 0 4	9,0	16,0	-7,0	9,5	5,9	3,6
2 0 0 5	9,0	16,6	-7,6	10,0	7,1	3,9
2 0 0 6	9,8	16,2	-6,4	9,8	7,6	3,8
2 0 0 7	10,2	16,4	-6,2	11,0	9,0	3,8

Джерело: 325, http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

На рис. 2.10 ми можемо чітко бачити приріст фінансування охорони здоров'я, освіти та ще низки соціально-значущих статей, але динаміка скорочення населення має зворотний напрям.

Рис. 2.10. Видатки зведеного бюджету України у 2008 р. [51, с. 16]

Загальний висновок цього підрозділу полягає в доведенні нами зв'язку між співвідношенням бюджетних витраток щодо ВВП, зовнішнім державним і гарантованим боргом та станом життя населення.

Зрозуміти ці зв'язки можна лише за допомогою економічної та фінансової свободи. Реалізація позитивного моменту економічної свободи втілюється у свободу фінансову, що створює умови для якісного бюджетного перерозподілу суспільного суміснорозподіленого фінансового потоку на користь усіх членів суспільства. Досягнути цього можна при застосуванні розробленої нами пропозиції щодо збільшення надання державних гарантій при отриманні позичкових коштів соціально перспективним верствам населення.

Економічна свобода у своєму позитивному значенні здатна подолати «дух злиднів», відновити віру у майбутнє та стати чинником інноваційного розвитку суспільства.

Результати, отримані нами при аналізі сучасного стану бюджетного перерозподілу, свідчать про катастрофічне зниження людського потенціалу, що втілюється у фінансових

чинниках: розробленні прогнозів (обидва песимістичні) та суспільно-демографічних (зниження очікуваної тривалості життя населення, його кількості та реального наявного доходу).

Наслідки світової фінансової кризи виявляться у ще більшому погіршенні соціально-демографічних показників.

Після дослідження впливу бюджетних обмежень необхідно розглянути вплив податків на фінансову й економічну свободу.

У практиці господарювання податки виступають як потужний важіль економічного регулювання, який змушує різних суб'єктів господарювання змінювати стратегію і тактику дій. Це пов'язано з тим, що податкова система в кожній країні є основою економічної системи. Вона (податкова система), з одного боку, забезпечує фінансову базу держави, а з іншого – виступає головним знаряддям реалізації державної економічної політики. До того ж податкова система як елемент господарського механізму відповідає економічному устрою країни, рівню розвитку продуктивних сил, системі державного регулювання економічних процесів. Тому рішення керівництва й окремого суб'єкта господарювання ніколи не приймаються без обліку податків та управління ними.

При цьому слід зазначити, що, незважаючи на економічні, політичні, національні й інші розходження, податкова політика будь-якої держави визначається, в першу чергу, тим, що держава саме виступає як активний учасник процесу суспільного відтворення. Крім того, однією з цілей існування держави є вирішення економічних і соціальних завдань, які постають перед суспільством, що також накладає свій відбиток на формування податкової політики. У той же час держава не може необмежено втручатися в податкову сферу, оскільки оподаткування обумовлено об'єктивно існуючими економічними можливостями, суспільними поглядами, політичним станом та іншими факторами. Саме тому податки можна розглядати не тільки як засіб вираження втримання держави, але і як спосіб її контролю, як невід'ємний елемент демократії.

Податки є частиною сумісного суміснорозподіленого фінансового потоку, сформованого як реальним сектором економіки, так і фінансовим.

О. Романенко, даючи визначення поняттю «економічна свобода» зауважує: «економічна сутність податків виявляється в грошових відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави» [228, с. 106].

Згаданий науковець наголошує на відносинах примусу, але ми не погоджуємося. На нашу думку, економічна сутність податків полягає у суспільно необхідному позитивному обмеженні фінансової свободи, такому що сприяє розвитку економічної свободи кожного з членів суспільства. Як було доведено, позитивні обмеження фінансової свободи сприяють розвитку економічної свободи, обмежуючи фінансову свободу.

Податки в сучасних економічних системах – не примус, а необхідність. Ми тлумачимо податки як трансакційні витрати за користування інститутом держави. Вони є суспільною необхідністю.

Уважаємо за необхідне уточнити погляд на податки як на елемент суспільної економічної свободи. Методологічна доцільність такого уточнення полягає в підвищенні якості інституційного аналізу сучасних економічних процесів на підставі категорії «економічна свобода».

Без розуміння економічної свободи в податковій сфері неможливо вирішити суперечності між вилученням частки коштів та суспільною необхідністю цього вилучення. Але за допомогою введеної нами категорії позитивних обмежень ми можемо це зробити та пов'язати суспільну суміснорозподілену необхідність у накладанні позитивних обмежень фінансової свободи з відповідальністю всього суспільства та кожного з його членів за якість та терміни надходження податкових платежів.

Без такого уточнення методологічний інструментарій є обмеженим: податки сприймаються або тільки як примус з боку держави, або як необхідний примус. Але в обох сприйняттях фіксуються відносини примусу, пригнічення, тож природною поведінкою є порятунок від примусу, його зменшення; тобто навіть наукова думка спрямовується до

виходу з відносин примусу, що вже говорити про підприємців, які часто-густо вдаються до ухиляння від сплати податків і всіляких шахрайств та злочинів. Водночас формується жорстка репресивна система стягнення податків, підґрунтям якої є диктат із боку держави.

У суспільстві бракує розуміння позитивного значення податків як невід'ємного елемента економічної свободи суспільства, не наголошується на відповідальності платників податків в інституційному значенні цієї категорії.

У процесі формування податкової політики держава шляхом збільшення або зменшення кількості податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню або спаду господарської активності, створенню необхідної кон'юнктури на ринку умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, формуванню збалансованої соціальної політики, що в остаточному підсумку обумовлює й розвиток економічної свободи в цілому та фінансової свободи зокрема.

Однак слід зазначити, що державне регулювання економіки – це суб'єктивна форма, тому ефективність цього регулювання зумовлена тим, якою мірою держава в процесі виконання своїх регулюючих функцій враховує об'єктивні економічні закони, і передусім закони ринку, згідно з якими функціонує ринковий механізм. У цьому розумінні закони ринкового механізму, до яких безпосередньо належить і податкова політика держави, створюють об'єктивну межу втручання держави в економіку та розвиток економічної свободи. Але з приводу цього питання існує дуже багато розбіжностей, зокрема щодо впровадження та застосування такого механізму.

Спочатку необхідно проаналізувати формування надходжень до бюджету за 2007 рік, подані у табл. 2.5.

Як свідчать показники табл. 2.5, зростання дохідної частини загального фонду державного бюджету забезпечено саме за рахунок економічних факторів. Спостерігається загальне перевиконання плану з фактичного надходження податкових платежів.

Таблиця 2.5

Виконання державного бюджету за доходами у 2007 році

млн грн

№ з/п	Показники	План		Виконано			
		всього	у т. ч. загальний фонд	всього		у т. ч. загальний фонд	
				сума	відс.	сума	відс.
1	2	3	4	5	6	7	8
	УСЬОГО ДОХОДІВ	168329	125444	165939	98,6	126101	100,5
	у тому числі:						
I.	Податкові надходження, всього	116174	107198	116671	100,4	107202	100,0
	з них:						
1.1	податок на прибуток підприємств	28639	28239	33964	118,6	33227	117,7
1.2	податок на додану вартість	65122	64282	59383	91,2	59365	92,4
1.3	акцизний збір із вироблених в Україні товарів	9000	6720	8990	99,9	6463	96,2
1.4	акцизний збір із ввезених на територію України товарів	1329	343	1496	112,5	314	91,7
1.5	ввізне мито	8865	5308	9589	108,2	5 541	104,4
1.6	вивізне мито	299	299	291	97,5	291	97,5
II.	Неподаткові надходження, всього	44265	14219	42112	95,1	14583	102,6
	з них:						

Продовження таблиці 2.5

1	2	3	4	5	6	7	8
2.1	частина прибутку (доходу) господарських організацій, що вилучається до бюджету та дивіденди, нараховані на акції (частки, паї) господарських товариств, які є у державній власності	1306	1023	1231	94,2	1 231	120,3
2.2	рентна плата за транзитне транспортування природного газу	3832	2432	2278	59,5	2 278	93,7
III.	Доходи від операцій з капіталом, всього	2582	137	1770	68,6	414	301,8
	з них:						
3.1	надходження від реалізації державних запасів товарів	1331	37	1392	104,6	37	100,0
IV.	Офіційні трансферти, всього	4510	3890	4456	98,8	3903	100,3
V.	Цільові фонди, всього	798	–	930	116,6	–	–

Джерело: 335, http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=1126693&cat_id=412

Як свідчать показники табл. 2.5, зростання дохідної частини загального фонду державного бюджету забезпечено саме за рахунок економічних факторів. Спостерігається загальне перевиконання плану з фактичного надходження податкових платежів.

Перевиконано план із податку на прибуток (118%), але недовиконано фактичне надходження за ПДВ (91,2%).

Аналізуючи виконання планових показників виконання дохідної частини бюджету (подано на рис. 2.11), спостерігаємо, що перевищення фактичних показників над плановими спостерігається на початку року, коли обсяг податкових надходжень є відносно невеликим, починаючи з другого півріччя 2007 року, фіксується незначне фактичне недовиконання бюджетних надходжень порівняно з плановими показниками. Найбільше недовиконання плану спостерігається у грудні 2007 р. – 91 % від запланованого обсягу.

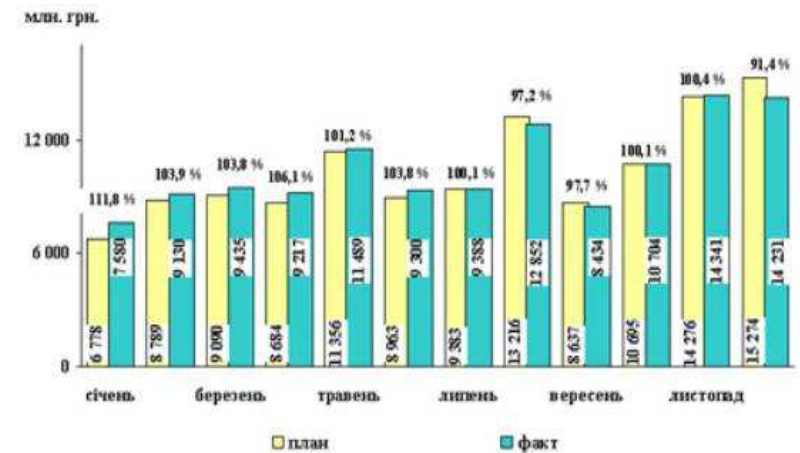

Рис. 2.11. Виконання загального фонду державного бюджету за 2007 рік

Джерело: 335, http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=1126693&cat_id=412

Динаміка податкової заборгованості подана на рис. 2.12.

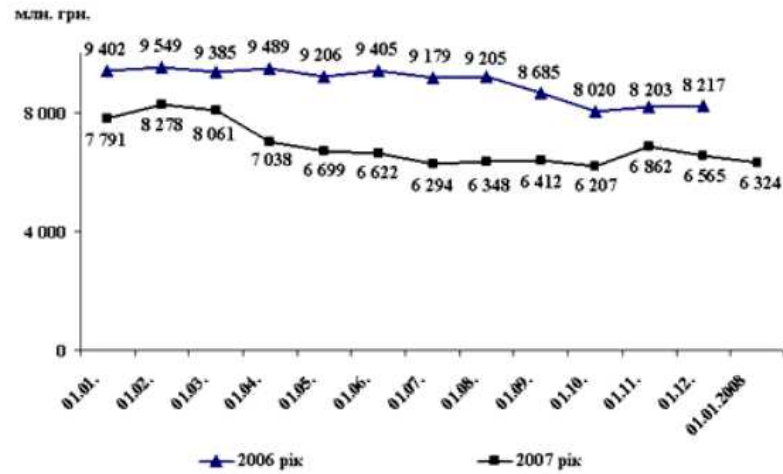

Рис. 2.12. Динаміка податкової заборгованості

Джерело: 335, http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=1126693&cat_id=412

Порівняно з відповідними показниками 2006 року спостерігається наочне зменшення обсягів податкової заборгованості, що має чітко виражений тренд до зниження відповідного показника.

Таблиця 2.6

**Виконання спеціального фонду
державного бюджету за доходами у 2007 році**

№ з/п	Показники	Затверджено	План з урахуванням змін	Виконано	млн грн	
					Відсоток виконання до:	
					затвердженого	плану з урахуванням змін
1	2	3	4	5	6	7
	ВСЬОГО ДОХОДІВ	31843	42885	39838	125,1	92,9
	у тому числі:					

Продовження таблиці 2.6

1	2	3	4	5	6	7
I.	Податкові надходження, всього з них:	8159	8976	9469	116,1	105,5
1.1	податок на прибуток підприємств (податкова заборгованість)	400	400	737	184,2	184,2
1.2	збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету	617	617	585	94,9	94,9
1.3	податок на додану вартість (податкова за боргованість)	840	840	17	2,1	2,1
1.4	акцизний збір із вироблених в Україні товарів	2280	2280	2528	110,9	110,9
1.5	акцизний збір із ввезених на територію України товарів	987	987	1181	119,7	119,7
1.6	ввізне мито	2752	3557	4048	147,1	113,8

Продовження таблиці 2.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
I.	Податкові надходження, всього,	23529	21558	107,3	22,0	34468	31594	110,1	22,0	10939	46,5	10036	46,6
	з них:												
1.1	податок на прибуток підприємств	4950	4811	119,7	18,2	7782	7591	122,7	18,7	2832	57,2	2780	57,8
1.2	податок на додану вартість	13721	13704	104,0	24,1	19916	19830	105,8	23,6	6195	45,1	6126	44,7
1.3	акцизний збір	2317	1462	102,1	20,8	2833	1768	97,7	20,2	516	22,3	306	20,9
1.4	ввізне мито	1818	1087	105,0	20,5	3187	1860	129,8	25,6	1369	75,3	773	71,1
II.	Неподаткові надходження, всього	8724	3577	100,5	25,2	10467	4465	103,1	25,7	1744	20,0	888	24,8
	з них:												
2.1	рентна плата	2588	2102	92,2	24,7	2448	2186	97,3	24,9	-140	-5,4	84	4

Продовження таблиці 2.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
2.2	додаткові збори на виплату пенсій	1147	-	-	-	1359	-	-	-	211	18,4	-	-
2.3	власні надходження бюджетних установ	2468	-	-	-	3201	-	-	-	733	29,7	-	-
III.	Доходи від операцій з капіталом	74	51	131,2	37,4	185	110	189,1	45,0	111	150,0	59	115,7
IV.	Офіційні трансферти	969	960	98,7	24,7	1354	1325	91,9	17,7	385	39,7	365	38,0
V.	Цільові фонди	245	-	-	-	264	-	-	-	19	7,8	-	-

Джерело: http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?artid=1129492&cat_id=412

Показники табл. 2.7 свідчать, що в 2008 році ситуація суттєво виправляється у поточному році станом на січень-березень 2008 року надходження з ПДВ майже вдвічі перевищують установлену планом норму.

Підтверджують рекордні, надочікувані надходження податків і податківці, які переконливо доводять, що в понадплановому надходженні податків нема інфляційної компоненти (наведено у табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Співвідношення податку на прибуток
і ПДВ з індексом споживчих цін**

	Січень– травень 2006 року	Січень– травень 2007 року	Січень– травень 2008 року
Індекс споживчих цін (квітень до квітня м. р.), %	107,4	110,5	130,2
Податок на прибуток ПДВ (ДПА + ДМС), темп росту, %	124,2	132,5	162,8
Відхилення, +/-	16,8	22,0	32,6

Джерело: 324, http://www.sta.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=123846&cat_id=90622

Показник відхилення табл. 2.8 характеризує «чисте» надходження, не обтяжене інфляцією. Наголосимо, що таке становище у передкризовому стані (літо 2008 р.) характеризує його як досить стабільне та сповнене оптимістичних очікувань реального сектора. Коли податки, що надходять до бюджету, випереджають зростання цін на товари та послуги, виробничий потенціал зростає, грошова маса перетворюється на товари та послуги замість концентрування її у фінансовому секторі.

Аналіз податкових надходжень свідчить, що протягом першого півріччя 2008 року податкові очікування було перевиконано. На підставі викладених вище показників можна зробити висновок, що система оподаткування функціонувала досить стало, виконувала та перевиконувала поставлені для неї стратегічні і тактичні орієнтири. Постійно вдосконалювалася система стягування податків, що виражалось у чіткій тенденції щодо зменшення податкової заборгованості.

Потребував удосконалення механізм надання податкових пільг шляхом розробки прозорих дієвих заходів щодо унеможливлення виявів корупції та викривлення державної політики у сфері пільгового оподаткування.

Стратегія реформування податкової системи України, що була ухвалена кабінетом міністрів України, передбачає докорінне реформування системи оподаткування.

Реформуванню підлягають основні податки (податок на прибуток, ПДВ, податок із доходів фізичних осіб, акцизний збір та інші) та вводяться нові (природно-ресурсні та рентні платежі, екологічний податок, податок на нерухоме майно).

На нашу думку, антилюдську спрямованість розробленої стратегії викриває система оподаткування доходів із фізичних осіб.

За порядком, що склався, доходи фізичних осіб проходять подвійне оподаткування: перший раз у складі фонду заробітної платні ($\pm 37\%$), а потім як дохід фізичної особи (у середньому 15%). Тобто загальне податкове навантаження є досить великим. Уряд пропонує замінити існуючу систему, на введення єдиного соціального внеску та реформування податку на доходи фізичних осіб. Спрямованість реформи у вивільненні роботодавців та більшому податковому обтяженні фізичних осіб. Такий напрям реформування – шлях до подальшого зубожіння. Ціна праці найманого робітника – заробітна платня. Податки на працю розподіляються між робітником та роботодавцем наступним чином: роботодавець сплачує податки на ФЗП, а робітник на дохід фізичної особи за допомогою податкового агента – роботодавця. Основою залучення найманої праці є заробітна платня «брудними» (з урахуванням податку на доходи фізичної особи) або «чистими» – без урахування відповідного податку.

Існує думка, до речі, підтверджена зазначеною вище Стратегією, що така форма оподаткування праці є джерелом усіляких порушень, «тіньових схем», «платні в конвертах» тощо. Не будемо сперечатися, доведемо, що запропонована Стратегія (у якій не оголошуються пропонувані ставки) приведе до не менших, а можливо й більших викривлень оподаткування праці.

Від зміни місць складових частин загальна сума не зміниться, тобто якщо не зменшиться загальне податкове навантаження на працю, тенденція до приховування доходу від оподаткування не усунеться. Тільки вона зміститься з робо-

тодавців на робітників. За існуючого порядку роботодавці пропонують «платню в конвертах», робітники погоджуються. За порядку, що пропонується, «конвертів» вимагатимуть саме робітники. Викривлення праці полягатимуть у тому, що наймані робітники, вимагаючи тіньових схем, самостійно відмовляються від захисту своїх інтересів: гідних пенсій, охорони праці, соціального захисту та навіть того примарного захисту, який у сучасних умовах надають профспілки. Усе це призведе до здешевлення робочої сили, ще більшої деградації людського капіталу та знищення позитивних аспектів економічної свободи.

Самообмеження економічної свободи в такому разі – це добровільне рабство.

У Стратегії планується проведення податкової амністії, тобто легалізації доходів, отриманих із порушенням законодавства, але ані слова про зміну системи оподаткування на користь робітника. Зміни, що плануються, не на користь економічної свободі праці – вони на користь капіталу. У документі про це йдеться відверто, вважається, що оподаткування капіталу в Україні є значно вищим, ніж у країнах, що недавно вступили до ЄС [розділ 1]. Тобто уряд намагається у законодавчих нормах закріпити зобов'язання фінансовим сектором реального. Капітал у черговий раз намагається зобов'язати працю шляхом викривлення оподаткування собі на користь.

У згаданому документі проведено співставлення загальних ставок податкового навантаження з країнами ЄС, але немає жодного слова про те, що методи оподаткування різні: в Україні анти-сипативні, у певній частини європейських країн – декурсивні.

У нашій країні податок із доходів фізичних осіб фактично одразу ж утримується ще до сплати заробітної плати. У Швеції – громадяни наприкінці року подають податкові декларації, обчислюють суму, що підлягає оподаткуванню, та протягом наступного року сплачують податки. При рівності ставок оподаткування рекурсивний метод надає більше економічної свободи.

Ми вбачаємо шлях удосконалення системи оподаткування у зменшенні податкового навантаження праці за рахунок капіталу, у зміні методів обчислення податків та побудові чіткої, прозорої системи пільг.

Економічна сутність упровадження податкових пільг, полягає в тому, що вони можуть бути поділені на регулюючі або стимулюючі. Таке розмежування в понятті податкового впливу обумовлено тим, що регулювання забезпечує функціонування керованих процесів у межах заданих параметрів, а стимулювання – економічне заохочення, використання матеріальних стимулів, які сприятимуть тому, щоб виробники, споживачі, покупці поводитись належно. Іншими словами, регулювання полягає в управлінні у визначених межах, а стимулювання припускає надання можливості управління деяким процесом поза межами регулювання. Отже, регулююча та стимулююча функції податкових пільг полягають у більш ефективному впливі на розвиток певних напрямів економічної свободи. Так, наприклад, при застосуванні регулюючого впливу щодо податку на додану вартість держава зможе стримувати необґрунтоване зростання величини доданої вартості при визначенні границі варіювання податкової ставки, при твердому контролі умов можливості її зміни. Важливість розгляду стимулюючого впливу податків на розвиток економіки зумовлена, перш за все, необхідністю формування повноцінних суб'єктів ринку, необхідності створення конкурентного середовища як механізму реалізації найбільш ефективних господарських рішень. Тож податкова система повинна бути обернена до виробництва, стимулювати його зростання і тим самим коригувати відповідну базу оподаткування. Проте слід зазначити, що в економіці України значна частка підприємств є збитковими.

Податкові пільги за видами податків, платежів і зборів можна розглядати із погляду податку на прибуток, акцизного збору, податку на додану вартість, плати за землю тощо. Це, у свою чергу, є передумовою коригування економічних свобод у певних напрямках їх розвитку, різноманітні категорії платників податку.

Види та форми наданих пільг: знижки, податковий кредит, неоподатковуваний мінімум, звільнення від оподаткування, зменшення суми податку, диференційовані ставки податку тощо.

Поряд із цим застосування певної ставки будь-якого податку та відповідної системи пільг базується на підставі існуючого взаємозв'язку ставки податків і очікуваного доходу

за допомогою різних критеріїв оптимальності. Основою ж цього процесу є визначення оптимальної величини загального значення податкового навантаження і її складових з метою максимізації доходів держави або окремих показників діяльності підприємства [17, 216, 243, 281, 18, 61]. Але з точки зору розвитку економічної свободи, і зокрема фінансової, застосування таких підходів є не досить ґрунтовним, бо поза аналітичними викладками залишається коло досить важливих питань. Так, з позиції розвитку економічної свободи слід враховувати не лише оптимальне співвідношення податків для держави та суб'єктів господарювання, а й наступне:

- податкові пільги не тільки знижують рівень державних доходів, але й призводять до нерівномірного розподілу податкового тиску і спотворюють умови конкуренції;
- необхідна підтримка не тільки пріоритетних галузей економіки, але і пріоритетних напрямків діяльності суб'єктів господарювання;
- потрібна узгодженість дій держави й виробника щодо захисту інтересів усіх учасників економічного процесу;
- раціональна система податкових пільг не тільки сприяє розвитку підприємництва, але й позитивному сприйняттю податкової політики населенням, посиленню економічною активності;
- і останнє, строго визначені податкові пільги підвищують конкурентоспроможність продукції, розширюють можливості відновлення основного капіталу відповідно до вимог структурної перебудови економіки на сучасному етапі розвитку України.

Крім цього, слід враховувати, що пільги, спрямовані на відновлення виробництва, впровадження інновацій, не є втратами бюджету. Більше того, у довгостроковому періоді вони ведуть до розширення бази оподаткування, а відтак і до покращення умов щодо розвитку економічних свобод. Тому удосконалення податкової системи повинно ґрунтуватися в тому числі на встановленні пільг за окремими податками.

Отже, на думку автора, для розвитку фінансової свободи з погляду відповідного врахування податкового механізму державного регулювання необхідним є:

- по-перше, більш чітка диференціація податкового навантаження та податкових пільг за окремими видами податку залежно від того, у якій сфері діяльності вони застосовуються;
- по-друге, перерозподіл податкового навантаження в часі, тобто бажаним для більшості суб'єктів господарювання є не надання пільги за податком в чистому вигляді, а лише розстрочка платежу;
- по-третє, законодавчо встановлені ставки різних податків варто коректувати лише в залежності від тенденції зміни обсягу виробництва для внутрішніх і зовнішніх ринків з урахуванням інтересів, у першу чергу, внутрішніх споживачів.
- по-четверте, зміна податкової ставки, з одного боку, не повинна спричиняти різкого зменшення бюджетних надходжень, а з іншого – має спонукати вітчизняних товаровиробників до розширення виробництва і призводити до насичення внутрішнього ринку конкурентоспроможною продукцією.

Але, на думку автора, окрім цього, слід зосередити увагу на розгляді державного податкового менеджменту, який зрештою й визначає напрям розвитку фінансової свободи.

При цьому проведені дослідження вказують на те, що, як правило, податковий менеджмент розглядають у вузькому змісті, ототожнюючи його передусім з податковою роботою органів державної податкової служби. Утім, як вважає автор, податковий менеджмент – це насамперед система принципів, методів, прийомів і форм організації податкових відносин, яка повинна сприяти розвитку економічних свобод.

Тому варто розрізняти державний менеджмент податків і податковий менеджмент суб'єктів господарювання. На мікрорівні менеджмент податків здійснюють керівники й економічні служби підприємств, а також громадяни, які займаються самостійною діяльністю у сфері бізнесу без оформлення статусу юридичної особи.

2.2. Економічна свобода в банківському секторі економіки

Банківська система відображає всі тенденції сучасної дійсності. Усередині банківських інститутів стикаються інтереси держави та громадян, реального та фінансового сектора, іноземних та вітчизняних інвесторів, тому дослідження, економічної свободи та її похідної форми – фінансової свободи не може оминати банківський сектор економіки.

Наше дослідження піде шляхом аналізу докризового стану банківського сектору, на цьому етапі будуть з'ясовані форми вияву фінансової свободи, потім будуть визначені наслідки фінансової кризи та їх вплив на позитивний і негативний моменти економічної свободи.

В умовах фінансової економіки важко переоцінити значущість банківської системи, вона є усособленням домінуючої ролі фінансів на сучасному етапі.

Банківський сектор економіки так чи інакше зачіпає всі впливові важелі монетарного реформування: облікову ставку, масштаб цін і валютний курс, що здатні як вгамувати інфляційний процес, так і надати йому шаленого прискорення.

Формування та розвиток економічної свободи, що виступає як фінансова свобода, багато в чому визначається станом банківського сектору економіки. Розгалужена мережа банківських установ, їх надійне функціонування є однією з детермінант сталого економічного розвитку.

Процес побудови відкритого, демократичного суспільства неодмінно впливатиме й на банки. Розвиток інституційної інфраструктури фінансового ринку створює умови для оптимізації перерозподілу тимчасово вільних фінансових ресурсів.

Дані про динаміку загальної кількості банків, що внесено до державного реєстру, мають відповідну ліцензію, перебувають у стані ліквідації, та банки з іноземним капіталом представлено на рис. 2.13.

За досліджуваний період збільшилася кількість банківських установ з 182 до 198, зросла кількість банків, що мають ліцензію НБУ, майже постійною є кількість банків, які перебувають у стані ліквідації, їх кількість коливається у межах 24–19 упродовж усього досліджуваного періоду, а з 2004 по 2008 рр. залишається у межах 20–19 установ.

Рис. 2.13. Динаміка кількості банківських установ [104, с. 13]

Успішно функціонують два банки зі 100-відсотковим державним капіталом – це Ощадбанк та Укресімбанк. Слід зазначити, що обидва банки у передкризовий період функціонували досить вдало, їх активи та власний капітал збільшилися.

Для визначення впливу розвитку банківського сектору необхідно проаналізувати його динаміку у відношенні до ВВП (зображено на рис. 2.14).

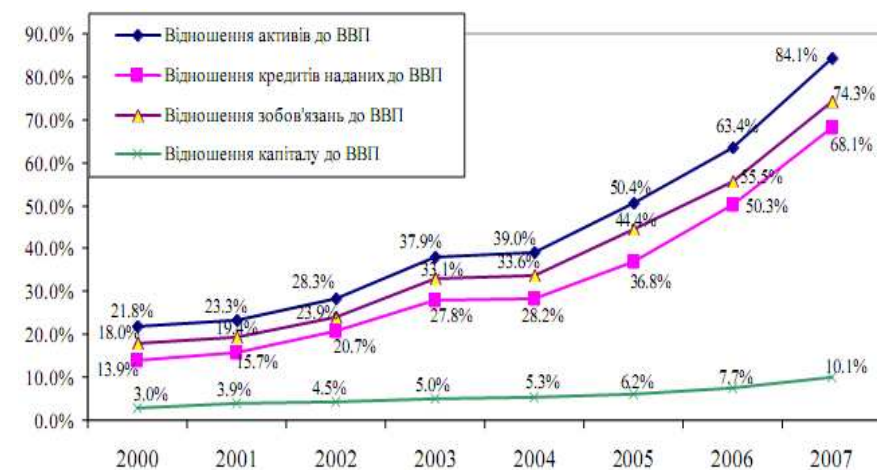

Рис. 2.14. Відношення активів, кредитів наданих, зобов'язань та капіталу до ВВП [104, с. 10]

На рис. 2.14 ми можемо бачити три графіки, що повторюють динаміку один одного та стрімко зростають. Це кредитна лінія, лінія, що зображує активи комерційних банків, та лінія зобов'язань. Відношення капіталу до ВВП зростає значно повільнішими темпами, ніж решта графіків.

Цьому можна дати таке пояснення: банківська система отримала значний приплив запозиченого капіталу, який перетворила на кредити, що, у свою чергу, призвело до зростання банківських активів.

Приплив запозиченого капіталу в банківську сферу можна умовно поділити на два етапи: до 2005 року та після 2005 року.

На першому етапі (2000–2004 рр.) спостерігається помірне зростання, на другому – стрімке.

Зазначимо, що власний капітал банків зростає помірними темпами, лише у 2007 році перетинає 10-відсотковий бар'єр. Визначена тенденція може характеризувати фінансову свободу економічної свободи як із позитивного, так і з негативного боків.

Позитивним є задовільнення великих обсягів суспільного попиту в кредитних ресурсах, сприяння розвитку реального сектору економіки, додаткові можливості отримання прибутку банками, тобто стимулювання економіки, надання їй додаткового прискорення. Але такий «підігрів» економіки – це «допінг» для банківського сектору, у чому й полягає негативний момент. Власна фінансова міць не нарощується, формується фінансовий «пузир» із запозичених коштів, банки стають надчутливими до притоку запозичених капіталів.

Економічна свобода у банківському секторі економіки простежується у двох виявах: реальному та фіктивному. Реальний вияв економічної свободи полягає у стимулюванні реального сектору та задоволенні споживчих потреб населення, з цього боку можливість отримати кошти, уникаючи їх накопичення, є формою розвитку, а інколи й першою життєвою потребою реального сектору. Повернення суми запозичення разом із відсотками є платою за надану послугу. У реальній формі вияву економічна свобода банківського сектору здатна ефективно перетворювати заощадження на інвестиції, тим самим стимулюючи розвиток усєї економічної системи.

У фіктивних виявах банківський сектор відривається від виробничого сектору, створюючи віртуальний фінансовий потік, що сам зростає, як було показано у підрозділі 1.3. У сучасній дійсності фінансового ринку в Україні майже відсутній ринок похідних інструментів на тлі акцій, але стрімко набирає обертів облігаційний ринок, що ґрунтуються на побудові системи зобов'язань. Роздування системи обігу запозичених коштів підігріває спекулятивні очікування, формування портфелів цінних паперів, у яких превалюють облігації, підсилює спекулятивний попит на гроші, і ці гроші повинна трансформувати банківська система. Виконати зобов'язання щодо облігаційних залучень коштів можна лише за умов дотримання нерівності:

$$\% Д < \% О < \% К, \quad (2.3)$$

де $\% Д$ – середньозважений відсоток по строкових депозитах;

$\% О$ – середньозважений відсоток по комерційних облігаціях;

$\% К$ – середньозважений відсоток по кредитах.

Таким чином, відсоток по облігаціях повинен бути більшим за депозитний відсоток, щоб заохотити вкладення коштів у цінні папери, але меншим за кредитний відсоток, щоб облігаційне розміщення було вигідніше за кредитування. Для ринку облігацій банків повинна витримуватися нерівність

$$\% Д_{мб} < \% О_б < \% К_{мб}, \quad (2.4)$$

де $\% Д_{мб}$ – середньозважений відсоток по строкових депозитах, що розміщуються на міжбанківському ринку;

$\% О_б$ – середньозважений відсоток по облігаціях, емітентами яких є комерційні банки;

$\% К_{мб}$ – середньозважений відсоток по кредитах, що надаються на міжбанківському ринку.

Зазвичай ставки міжбанківського ринку є меншими, ніж ставки загального кредитно-депозитного ринку, це досить логічно – на міжбанківському ринку формується оптова пропозиція та попит на кредитно-депозитні ресурси. Отже, можемо зробити таке припущення: якщо $\% Д_{мб} < \% Д$ та $\% К_{мб} < \% К$, то і повинно бути $\% О_б < \% О$, але це не так.

Загальна ставка по облігаціях комерційних банків не є меншою за загальну ставку по комерційних облігаціях.

Зрозуміти природу цього можна лише за умов розуміння інституційного характеру банківського сектору та механізму реалізації фінансової свободи в ньому.

Банківські інституції мають змогу у своїх надрах трансформувати фінансові потоки без трансакційних витрат, тому перетворення міжбанківських потоків на загальні відбувається легко. Змішування двох типів кредитного ринку відбувається в банках, тому, прагнучи отримати надприбутки з фіктивних фінансових операцій, банки піднімають дохідність своїх облігацій, для того щоб якомога більше та швидше розмістити їх. Погашення облігаційних зобов'язань перекладається на реальний сектор, що отримує кредити за ставками, більшими ніж міжбанківські, тобто $\% O_b < \% K$.

Зростання ставок за емітованими облігаціями комерційних банків переносять плату за надання коштів на кредитну ставку, збільшуючи її. Зазначене має своє вираження у тому, що саме підвищення відсоткових ставок є одним із чинників, який веде до збільшення ставок кредитного ринку для реального сектору, тобто фінансовий капітал зумовлює реальний сектор. Фінансова свобода фіктивного капіталу веде до збільшення інфляційних очікувань, подорожчання кредитних ресурсів. Складається ситуація, коли розвиток позитивного моменту фінансової свободи банківського сектору обмежує та навіть заперечує економічну свободу інших суб'єктів господарювання.

Для стримання самозростання відсоткових ставок у банківському секторі необхідне дотримання такого рівняння:

$$\% O_b \leq \% O_{\text{НБУ}}, \quad (2.5)$$

де $\% O_{\text{НБУ}}$ – облікова ставка НБУ.

Таким чином дохідність банківських боргових цінних паперів має приблизно дорівнювати державній «ціні» грошей.

Зростання зобов'язань комерційних банків подано на рис. 2.15.

Показники рис. 2.15 наочно демонструють стрімке зростання зобов'язань комерційних банків, хоча їх темп приросту протягом 2006–2008 років дещо уповільнюється в 2008 році й має досить велике значення 78 %.

Рис. 2.15. Динаміка зобов'язань банків України [104, с. 15]

У дослідженнях виявив економічної свободи необхідним стало введення певних обмежень фіктивної складової фінансової свободи банківського сектору.

На нашу думку, необхідно ввести позитивні обмеження фінансової свободи, що полягають у необхідності утримання фіктивної частини фінансової свободи банківського сектору для сприяння розвитку економічної свободи суспільства.

Ми називаємо зазначені вище обмеження позитивними, бо обмежується лише фіктивна складова фінансової свободи, тобто обмеження накладаються на частину суспільного фінансового потоку, що обертається в банківському секторі та має тенденцію до стрімкого зростання. Метою та необхідністю накладання позитивних обмежень є унеможливлення руйнування загальної економічної свободи.

Фінансова свобода є зовнішнім виявом економічної свободи, але таким виявом, що в умовах фінансової економіки зобов'язує вихідне відношення – економічну свободу.

Необхідність позитивних обмежень фіктивної частини фінансової свободи обумовлена розвитком фінансової економіки, загрозою глобальних фінансових криз, протидії стрімкому зростанню спекулятивного попиту на гроші, що сприяє збільшенню інфляційних очікувань.

Вияви фінансової кризи увиразнюються в усіх сферах фінансової системи. Найбільш чітко вони визначилися у фінансово-кредитній системі, а саме – у її банківському

секторі. Одним із чинників, що призвів до руйнівних наслідків фінансової кризи, виступає лібералізація діяльності банківських установ.

Застосування обмежень щодо діяльності фінансово-кредитних установ обумовлено тим, що за певних умов лібералізація фінансово-кредитного сектору може викликати на якийсь час і підвищення витрат та ризиків. Між лібералізацією та фінансовою кризою має місце тісний зв'язок, який заслуговує на пильну увагу, тому фінансово-кредитна діяльність досить строго регламентується.

Банківська система є джерелом поширення фіктивного віртуального капіталу. Шляхом надання та залучення кредитних ресурсів, емісії боргових цінних паперів, установа спекулятивних валютних курсів, віртуальний фіктивний капітал формується й уражає реальний сектор економіки.

Фінансова криза призвела до зростання спекулятивних очікувань банківського сектору. Підсилила вплив кризових явищ недосконала побудова фінансово-кредитного сектору, наслідком чого став ряд обмежень економічної свободи.

До цих обмежень необхідно віднести деформацію конкуренції між банківськими закладами: кількісний перелік банківських установ створює візуальний ефект конкуренції між ними, насправді формуються великі фінансово-кредитні угруповання, що спричиняють монополізацію ринку банківських послуг, деформацію конкурентного середовища та зміни співвідношення між попитом і пропозицією на банківські послуги.

У фінансово-кредитному секторі фінансової сфери України існує чимало усталених неефективних норм поведінки – інституційних пасток. Вони полягають у приховуванні реальної ефективної сплати за трансакційні витрати мережею інсайдерських інститутів і віртуальному наданні банківських послуг; затримці переказу грошей, корупції у вигляді «відкатів» за надання кредиту або вилучення депозиту. Подолання інституційних пасток може бути еволюційним, коли економічна система сама формує умови виходу з пастки, та революційним – шляхом примусового введення нових норм поведінки. В умовах кризи бажаним є другий шлях, бо неефективні норми поведінки ще більше закріплюються, і часу на еволюційне їх подолання не

залишається. Наявність інституційних пасток свідчить про відсутність культури відповідальності інститутів банківської сфери, принесення у жертву майбутніх перспектив заради сьогоденної вигоди.

Віртуалізація банківського сектору створила сприятливі умови для залучення іноземного капіталу, злиття та поглинання українських банків іноземними. Збільшення питомої ваги фіктивного капіталу, що існує лише як інформація, багаторазово підвищує ризики та невизначеність фінансової сфери. Поширення фіктивної складової віртуального капіталу відбувається шляхом утворення боргових зобов'язань.

Наголошуємо, що ми пропонуємо накладання обмеження лише на фіктивну складову банківського капіталу.

У світлі фінансової кризи, що її переживає економічна система України, накладання позитивних обмежень виявилось б не в забороні повернення депозитів, а в обмеженні їх укладання. Співставляючи розроблену нами пропозицію з Постановою Правління національного банку України №319 від 11 жовтня 2008 року²⁰, яку широкі кола громадськості ототожнюють із заборонаю на дострокове повернення депозитів, зазначимо, що в цьому разі обмеження накладалося б не на громадян, які мали депозити та зазнали певних обмежень економічної свободи щодо їх повернення, а на банки, що не змогли б прийняти кошти на депозитні рахунки.

Зазначимо, що ця постанова у своєму тексті не має чіткого твердження про заборону дострокового повернення депозитів, але її текст містить досить «слизькі» формулювання, а саме в пункті 2.6: «Проводити з метою недопущення довгострокового зняття коштів роз'яснювальну роботу зі своїми клієнтами. Активно проводити стимулюючу роботу із залучення готівки на депозити та пролонгації депозитних договорів». Тобто НБУ не бере на себе відповідальність за заборону дострокового повернення депозитів – він перекладає її на банки. Комерційні банки можуть тлумачити п. 2.6 по-різному, але наявне обмеження економічної свободи власників депозитів заради фіктивного компонента фінансової свободи.

²⁰ [327, http://www.bank.gov.ua/Inf_mat/Of_Pov/2008/11.10.2008_319.htm]

У разі накладення позитивних обмежень певні банки не змогли б прийняти депозити, які не відповідали б їхньому стану, що призвело б не до відтоку, а до формування попиту на депозитні послуги та збільшення довіри до банківського сектору. Проте економічна свобода тих суб'єктів, які хотіли б прийняти депозити, не була б обмежена – на депозитному ринку існує конкуренція між банківськими та парабанківськими структурами. Фактично ж відбувся примус власників депозитів.

Одним із чинників теперішнього напруженого стану банківського сектору є лібералізація. Ми можемо запропонувати провести розмежування понять лібералізація банківського сектору та економічна свобода.

Як зазначалося вище, під лібералізацією ми розуміємо зменшення відносин примусу. У банківському секторі лібералізація припускає пом'якшення чинного законодавства та державного регулювання в особі НБУ.

На необхідності лібералізації та «відкритості» банківських структур наполягають ряд закордонних політичних діячів та вітчизняних науковців, наприклад Я. Грудзевич, У. Груздевич, В. Козюк, та О. Дзюблук[90], що вбачають розвиток банківського сектору та можливість досягнення сталого грошово-кредитного розвитку через пом'якшення банківського законодавства та зменшення рівня регулювання з боку НБУ.

Закономірним наслідком лібералізації банківського сектору є збільшення питомої ваги іноземного капіталу у вітчизняній банківській системі.

На нашу думку, слід продовжити дослідження впливу іноземного капіталу на економічну систему, що було розпочато в попередньому підрозділі. У банківському секторі він виявляється в двох моментах: по-перше, він присутній у зобов'язаннях банку, що проводять запозичення в іноземних кредиторів, по-друг – у власному капіталі банків, які належать іноземним інвесторам у вигляді відкритого володіння пакетами інвестиційних цінних паперів банку й у формі істотної участі. Розгляд цього питання ми починали у[66].

Протягом певного періоду відбулося лише стрімке зростання присутності іноземного капіталу як у явній формі шляхом злиття і поглинання вітчизняних банків та придбання

пакетів банківських цінних паперів, так: у прихованій формі шляхом збільшення питомої ваги іноземного капіталу в капіталі вітчизняних банків. Результати проілюстровано на рис. 2.16.

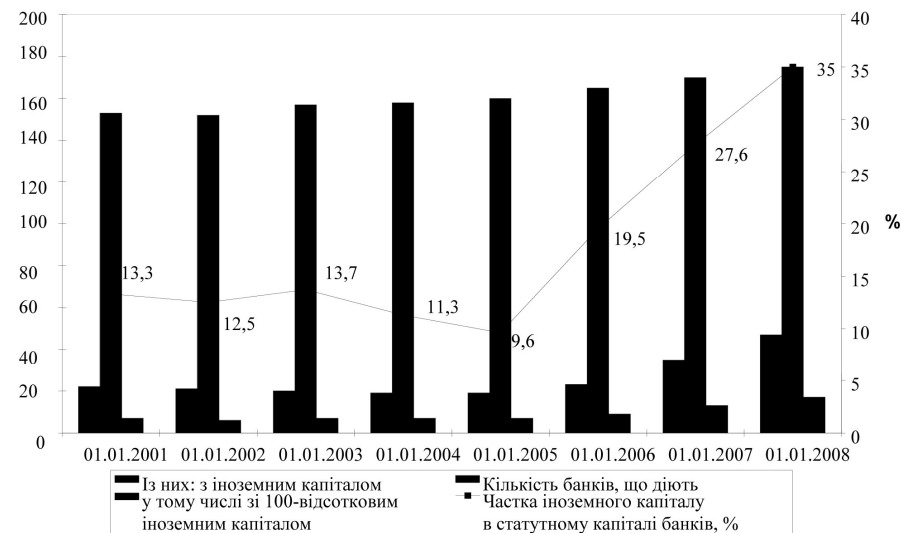

Рис. 2.16. Динаміка загальної кількості діючих банків, банків з іноземним капіталом та питомої ваги іноземного капіталу в статутному капіталі банків²¹

Із рис. 2.16 чітко видно, як зростає питома вага іноземного капіталу в сукупному капіталі комерційних банків – з 13,3 % у 2001 р. до 35 % у 2008 р. Можемо спостерігати стрімке зростання іноземної присутності з 2005 року: з 9,6 % – 2005 р. до 35 % у 2008 р. Зазначимо, що зростає кількість банків з іноземним капіталом та кількість банків зі 100-відсотковим іноземним капіталом протягом відповідного періоду 2005–2008 рр.

В Україні на цей час діють 33 представництва іноземних банків, структура за належністю до країни подана на рис. 2 17.

Збільшення присутності іноземного капіталу в банківському секторі економіки України можна охарактеризувати як вияви негативного та позитивного моментів економічної свободи.

²¹ Угруповано та побудовано за матеріалами [327, http://bank.gov.ua/Bank_Supervision/dynamics.htm]

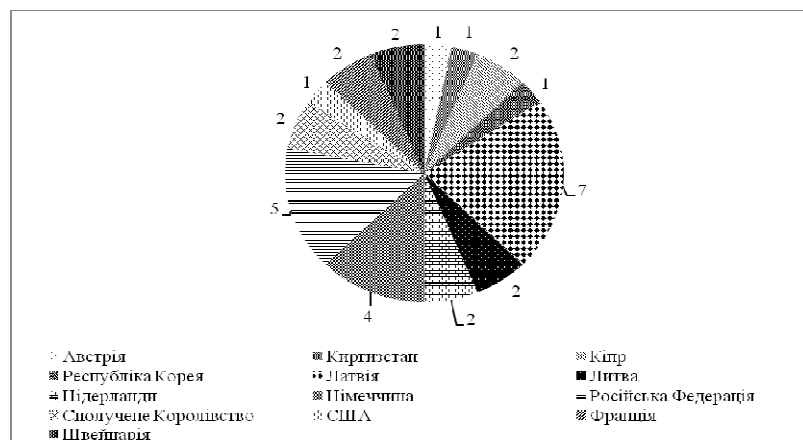

Рис. 2.17. Структура представництв зарубіжних банків на території України у розрізі країн

Побудовано за матеріалами [327, http://www.bank.gov.ua/Bank_supervision/Foreign_rep.pdf]

З одного боку, зростання частки іноземного капіталу можна охарактеризувати як зростання припливу іноземних інвестицій в економіку. При посередництві банківських структур капіталу у підсумку потраплять у сектор виробничої економіки та стимулюватимуть її розвиток. Тобто, з точки зору припливу інвестицій, лібералізація банківського сектору може бути оцінена як позитивне явище.

Покращення інвестиційного клімату, що характеризується збільшенням інвестиційних потоків, спрямованих в економіку України, безперечно виступає позитивним моментом економічної свободи.

З іншого боку, іноземний капітал, який знаходиться в банківському секторі збільшує залежність України від кон'юнктури на світових фінансових ринках, що генерує фінансовий ризик. Крім того, зростання питомої ваги іноземної присутності у статутному капіталі банків зменшує загальну керованість банківської системи Національним банком України та збільшує вимоги світових фінансових інститутів, що може призвести до конфлікту інтересів між світовими та відчизняними банківськими установами.

Збільшення ступеня фінансового ризику, підвищення залежності від світових фінансових інститутів є відносинами примусу та характеризує негативні моменти економічної свободи, що виступає у формі фінансової свободи.

У банківському секторі відбувається процес захоплення ринку іноземними інвесторами. Досліджував правові основи можливості цього О. Баранівський.

Таблиця 2.9

Придбання українських банків іноземними інвесторами [19]

Рік	Банк	Покупець	Частка акцій,	Сума угоди, млн доларів США
1	2	3	4	5
2004	Трансбанк	«ТуранАлем» (Казахстан)	9.99	Немає даних
2005	«Ажю»	«Vilniaus Bankas» (SEB Group) (Швеція)	98.59	Немає даних
2005	«Аваль»	«Raiffeisen International» (Австрія)	93.5	1028
2005	Укрсиббанк	«BNP Paribas» (Франція)	51	350
2005	ВАБанк	«TBIF Financial Services Group» (Нідерланди)	9.55	8.75
2005	«Форум»	Bank of New York (США)	10	20
2006	«Мрія»	Внешторбанк (Росія)	98	70
2006	«НРБ-Україна»	КінрсабКа компанія NRC Holding Limited, що входить у групу російської Національної резервної корпорації (НРК)	99.99	Немає даних
2006	Райффайзенбанк Україна	OTP Bank Plc. (Угорщина)	100	650 млн євро
2006	Мега-банк	Група портфельних інвесторів	20	19
2006	«Надра»	Група портфельних інвесторів	7.7	53

Продовження таблиці 2.9

1	2	3	4	5
2006	Родовід-банк	Група портфельних інвесторів	18,9	47
2006	Індекс-банк	«Credit Agricole S.A.» (Франція)	98	255
2006	ВАБанк	«ТВІН Financial Services Group» (Нідерланди)	17.55	17
2006	«Престиж»	Erste Bank (Австрія)	50.5	35
2006	«Універсальний»	«Eurobank Ergasias» (Греція)	99.34	49.5
2006	Агробанк	Фінансова група PPF (Чехія)	100	30
2006	АІС-банк	«Русский стандарт» (Росія)	100	8.7–9.5
2006	Мега-банк	Bank Austria Creditanstalt (Австрія)	12.6	
2006	«Приватінвест»	PPF Group (Чехія)	100	18
2007	ТАС-Комерцбанк	ТАС-інвестбанк Swedbank	100	735

Джерело: Баранівський О. Іноземний капітал на ринках України, Росії та Білорусії / О. Баранівський // Вісник НБУ. – 2007. – № 9 – С. 16

Процеси припливу іноземного капіталу на перший погляд маскуються маркетинговими ходами щодо ребрендингу та ренеймінгу комерційних банків. У суспільстві та наукових колах розповсюджено уявлення про недовіру населення та суб'єктів господарювання до банківської системи. Але це не так. Доведемо протилежне.

Дослідження рівня довіри населення до українських банків ми розпочали ще у науковій розвідці [66].

Значною мірою на якість банківських послуг впливає довіра з боку населення, яку було підірвано за часів формування фінансової системи України. Ступінь довіри з боку населення до банківських установ досліджено шляхом соціологічного опитування (рис. 2.18).

Рис. 2.18 демонструє, що майже третина (29 %) респондентів не довіряють банкам, а 3 % не користуються банківськими послугами. Довіряють банківським закладам 71 % респондентів – переважна більшість населення. Тобто, незважаючи на кризові явища 1993–1996 років, можна говорити про відновлення довіри з боку населення до банківських установ. Значна частина (97 %) населення, що

користується банківськими послугами, свідчить про поширення банківських послуг та високий рівень розвитку банківської системи України на сучасному етапі.

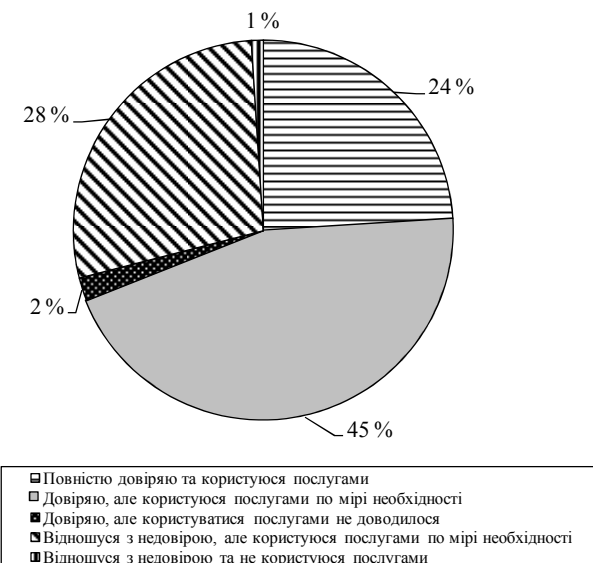

Рис. 2.18. Рівень довіри до українських банків

Джерело: Богута Н. Вкус и запах банка / Н. Богута // Эксперт. – 2006. – № 46 (35). – С. 43

Насадження думки про те, що населення України обирає іноземні банки, бо вони мають значно вищу якість надання банківських послуг та перевищують надійність банківської системи України, спростовується даними рис. 2.18 та 2.19.

Рис. 2.19 демонструє, що більшість населення (68 %) в до кризовий період задоволені якістю банківського обслуговування, нейтральний прошарок (25 %) міг слугувати резервом для підвищення його якості, а сегмент незадоволених (7 %) повинен був зменшуватися з часом.

Рис. 2.18 та 2.19 побудовані за матеріалами вибіркового соціологічного опитування, які було проведено в 2006 році, протягом 2007 та 2008 років подібне опитування не проводилося, але непрямим доказом позитивної динаміки та

підвищення рівня довіри населення до банківської системи у передкризовому періоді є зростання депозитів та коштів фізичних осіб, залучених у банківський сектор економіки.

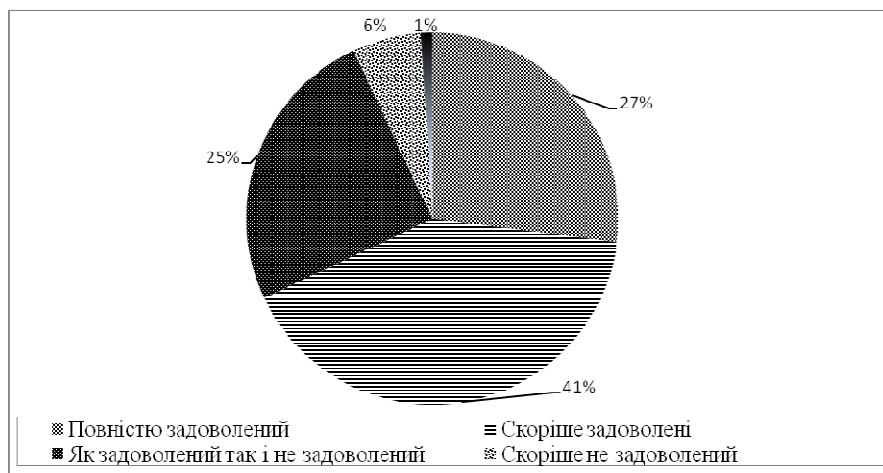

Рис. 2.19. Ступінь задоволеності якістю банківських послуг в Україні

Джерело: Богута Н. Вкус и запах банка / Н. Богута // Эксперт. – 2006. – № 46 (35). – С. 43

Кошти фізичних осіб залучалися та розміщувалися банками як у національній, так і в іноземній валюті за різними відсотковими ставками.

Зазначимо, що в передкризовому стані спостерігався високий рівень довіри населення до банківського сектора. Із рис. 2.20 видно, що впродовж першого півріччя 2008 року найбільша частина коштів, які було залучено банками, становлять саме кошти фізичних осіб, а їх кількість збільшувалася з 19,3 % до 20,4 % у відповідних періодах [104, с. 15].

Отже, населення демонструвало рівень довіри до банків вищий, ніж суб'єкти господарювання. Порівнюючи найбільші показники юридичних осіб та фізичних осіб, можна спостерігати, що вони відрізняються майже на 4, 6 та 7 відсотків у відповідних періодах. У суб'єктів господарювання спостерігається низхідна динаміка найбільшого показника – коштів до запитання у національній валюті [104, с. 15].

Звернемо увагу, що в населення домінують довгострокові вкладення у національній валюті (що свідчить про високий рівень довіри до неї у передкризовий період), проте у суб'єктів господарювання домінують кошти до запитання також у національній валюті.

На тлі показників розвитку банківської системи в Україні, аналізом яких розпочато дослідження, можна стверджувати, що банківський сектор нашої держави розвивався досить стало та не потребував зайвого іноземного втручання, наявного у теперішній час.

Доходимо висновку, що на приплив іноземного капіталу має бути накладено позитивні обмеження з боку держави, тобто в межах країни обмеження проникнення іноземного капіталу буде сприяти розвитку економічної свободи.

Утім фінансова лібералізація істотно змінює середовище, у якому діють банки й інші фінансові установи. Тому саме банки належать до найбільш регульованих сфер підприємництва не тільки в країнах, що розвиваються та перебувають на етапі економічних перетворень, але й у багатьох розвинутих державах. На сьогодні жодна країна світу не має цілком дерегульованої банківської системи. Це є додатковим підтвердженням тези про необхідність позитивних обмежень фіктивних виявів фінансової свободи в банківському секторі.

Таке утримання банківської діяльності в певних межах також обумовлено й тим, що, як свідчить досвід багатьох країн за певних умов, лібералізація банківського сектора може викликати й підвищення витрат і ризиків. Прикладом може слугувати існування певної частини прострочених та пролонгованих кредитів, що відбивається на якості кредитного портфеля банків, а зрештою й на фінансовому положенні як банку, так і тих його клієнтів, які розмістили у даному банку свої кошти.

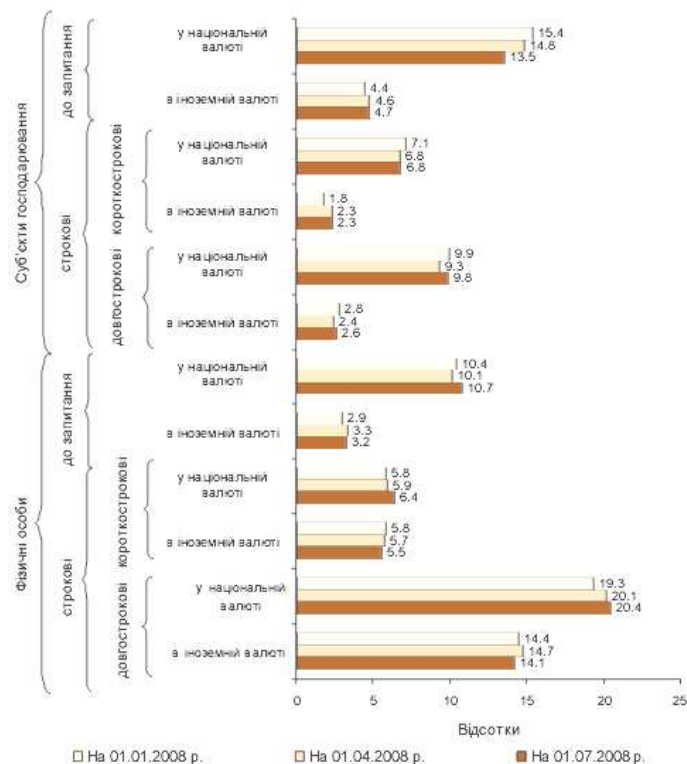

Рис. 2.20. Структура зобов'язань банків за коштами, залученими на рахунки суб'єктів господарювання та фізичних осіб [51, с. 27]

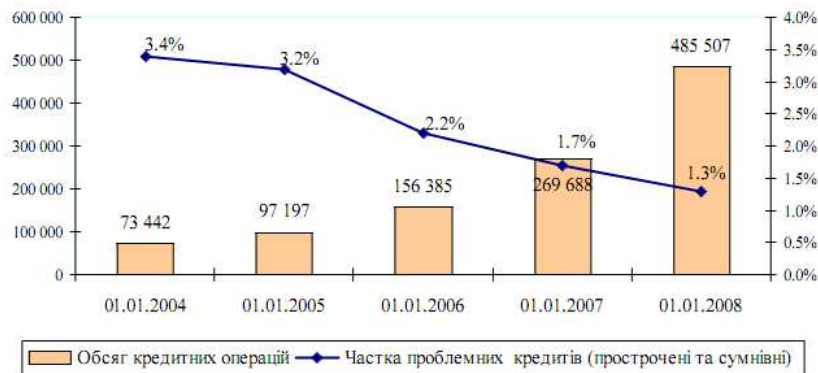

Рис. 2.21. Динаміка частки проблемних кредитів у наданих кредитах [104, с. 23]

Таким чином, із лібералізацією пов'язана небезпека порушення нормальної діяльності банківського сектору через сполучення наслідків поведінки банків у регульованому середовищі і стимулів, що діють у новому, ліберальному середовищі.

У цілому ж під фінансовою лібералізацією в банківському секторі економіки варто розуміти усунення обмежень у діяльності банків при наданні фінансових послуг, наприклад при наданні кредитів, оформленні внесків і т. ін. Це дає можливість банкам самостійно вирішувати, кому і за якими критеріями виділяти кредити, дозволяє самим установлювати ціну (процентну ставку) на надані кредити і відсоток по прийнятих вкладах, а також визначати, куди, крім кредитування, направити наявні в їхньому розпорядженні кошти. Але, як було зазначено вище, між фінансовою лібералізацією та банківською кризою має місце тісний зв'язок, що заслуговує на пильну увагу, тому ця діяльність досить строго регламентується. Прикладом такої регламентації в Україні щодо здійснення кредитних операцій є:

1) установлення певних нормативів, а саме [112]:

- нормативу максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7);
- нормативу великих кредитних ризиків (Н8);
- нормативу максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру (Н9);
- нормативу максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам (Н10);
- нормативу інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (Н11);
- нормативу загальної суми інвестування (Н12). Це докорінно відрізняється від сформованої раніше практики надання кредитів, яка створювала загрозу зниження якості кредитного портфеля і разом з тим не дозволяла банкірам оперативно стежити за боржниками й оцінювати ступінь ризику при кредитуванні;

2) зазначення певного порядку у формуванні та використанні резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями комерційних банків.

Проте така регламентація щодо діяльності комерційних банків дає свої певні результати. Як свідчать статистичні дані, що характеризують якість кредитного портфеля, заборгованість за кредитами з простроченими строками погашення протягом 2004–2008 зменшилася з 3,4 % до 1,3 %. Поряд із цим упродовж 2007–2008 років відбулося зменшення частки прострочених і сумнівних кредитів з 1,7 % на початок року до 1,3 % на кінець року. Ствердним моментом є й покращення ситуації із сумнівними позичками. При цьому слід наголосити, що такі зміни відбуваються на тлі передкризового стану та початку розхитування валютного ринку. Тож можна вважати, що таке обмеження фінансової свободи банківської установи загалом є позитивним. Якщо розглянути вплив банківського кредиту на відтворювальні процеси в масштабах всієї економіки, то слід зазначити наступне:

- по-перше, загальні тенденції розвитку кредитних відносин вказують на поступове зростання їх частки у ВВП, зростає питома вага кредитів наданих суб'єктам господарювання в загальному обсязі кредитів;
- по-друге, питома вага кредитів, наданих суб'єктам господарювання, підкреслює все ж таки недостатність ролі банківського кредиту в забезпеченні виробництва необхідними грошовими ресурсами.

Фінансова криза поставила перед банківським сектором економіки України складне завдання. Поряд із політичними ризиками, що є системними для сучасності нашої країни, вперше в усій загрозі повстала фінансова криза, яка охопила майже увесь фінансовий світ та висунула питання про ліквідність як усієї банківської системи України, так і кожного з її конкретних банків.

Економічні нормативи, зважені по всій банківській системі, подано у додатку И.

Аналізуючи наведені показники, можна стверджувати, що впродовж січня – вересня 2008 року банківський сектор не тільки відповідав усім вимогам НБУ, а за показниками ліквідності випереджав їх у декілька разів.

Так, за нормативами миттєвої ліквідності коливання, встановлені у релевантному діапазоні 51 %–55 % проти порогового значення показника на рівні 20 % відсотків,

норматив поточної ліквідності має середнє значення в періоді близько 73 % проти нормативу на рівні 40 %, також майже вдвічі перевищується норматив короткострокової ліквідності, межа якого встановлена на рівні 20 %. Отже, не мають рації позитивні очікування, що подолати кризу банківська система зможе за рахунок накопиченої стійкості.

Щодо розподілу кредитних ресурсів слід зазначити таке: комерційним банкам слід негайно відновити активні операції (тобто надання кредитів), бо аналіз структури наданих кредитів свідчить, що їх переважна більшість спрямовується в реальний сектор економіки – єдине джерело, яке може здолати інфляційні очікування та перетворити грошові потоки на сукупність товарів та послуг. Споживче кредитування населення на будь-які цілі – це формування попиту в коротко-, середньо- чи довгостроковому періоді.

Єдність позитивних аспектів економічної і фінансової свободи у банківському секторі економіки полягає в тому, що фізична особа чи суб'єкт господарювання, який відповідає критеріям доброякісного позичальника, має нагальну потребу залучити кредитні ресурси комерційних банків.

2.3. Особливості реалізації економічної свободи у страховій сфері

Розвиток страхового захисту є показником досягнення суспільством певного ступеня економічної свободи. У страховому секторі поєднуються соціальна спрямованість із суто фінансовими методами її забезпечення. На найзагальнішому рівні у страховому секторі відокремлюється соціальне страхування, яке має поділ на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та добровільне соціальне страхування.

Найбільш соціально значущою частиною соціального страхування є державне соціальне страхування, до якого входить пенсійне страхування; страхування на випадок безробіття; страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами; зумовленими народженням і похованням, страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності.

Реалізація державного соціального страхування фактично створює підґрунтя для реалізації економічної безпеки у суспільстві. Захист суспільством своїх членів формує основи для подальшого соціального захисту та реалізації економічної свободи усіх членів суспільства.

Соціальне страхування настільки відрізняється від решти страхових послуг, що, на нашу думку, більш коректним є вживання терміну «забезпечення соціального захисту», тому що страхування передбачає ймовірність події (можливість уникання або ненастання), комерційну спрямованість, інституційну залежність від закладів страхового ринку.

Загальнодержавне обов'язкове соціальне страхування виконується державними фондами: Пенсійним фондом України, Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві, Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Інституційна побудова здійснення соціального захисту населення шляхом утворення відповідних фондів відрізняється від комерційного страхування страховими компаніями.

Суспільна система соціального захисту створює систему соціальних пріоритетів, до яких віднесено життя, працю та здоров'я людини. Формування коштів відповідних фондів – суспільно важливе завдання, що полягає у інституціоналізованих обмеженнях, які накладаються на суб'єктів господарювання, державу й населення.

У системі соціального захисту, як ніде, знаходять своє відображення вектори соціальної справедливості – розвиток та сприйняття суспільством відносин «особиста біда – суспільна допомога». Міра та ступінь соціального захисту населення слугує об'єктивним чинником, що піддається кількісному вимірюванню такої складної категорії, як суспільна гуманність. Розуміння того факту, що все суспільство стає багатшим із розвитком системи соціального захисту за рахунок, насамперед, духовного збагачення, загальної гуманізації суспільства й створення умов для розвитку економічної свободи як на особистому, так і на суспільному рівнях, робить його надзвичайно значущою інституційною категорією. Визнання цінності людського життя та праці на рівні суспільства формує

відповідальність за результати та наслідки своїх дій і вчинків. Поняття цінності, відповідальності за людину, визначене суспільством за мету, підносить й економічну свободу на якісно інший, вищий рівень.

Реалізація економічної свободи в системі соціального захисту може бути поділеною на декілька чинників, що створюватимуть загальну гуманістичну основу та спрямованість суспільства, – це внутрішні форми економічної свободи. Такі чинники виявлятимуться в усвідомленні цінності людського життя, розумінні священності будь-якого життя. На рівні менталітету слов'янських народів усвідомлення цінності людського життя, ідеї софійної мудрості російських філософів П. Флоренського, М. Бердяєва С. Булгакова [31] та кардіоцентризму українського мислителя Г. Сковороди закріпили в науковому пізнанні та підняли на якісно вищий рівень цінність буття людини саме як духовної істоти, а не тільки біологічної.

На суспільному рівні цілеутворююча функція внутрішньої форми економічної свободи має формувати мету розвитку суспільства. Основна мета будь-якого суспільства – відтворення себе самого, своїх суспільних відносин, але розвиток вимагає зміни пріоритетів, у разі усвідомлення цінності людини, її життя, здоров'я, праці, духовної складової мета визначається абсолютно чітко: це розвиток людини, її творчих здібностей, усезагальної праці, духовного виробництва. Досягнення визначених пріоритетів можливе лише за умов захисту людини від негараздів на тлі суспільного визнання цінності людського життя.

Поведінкова функція економічної свободи виразняється в постійному активному формуванні пріоритетів соціальної справедливості. Суспільство постійно перебуває в стадії активного соціального діалогу щодо визнання меж соціальної справедливості. Такий неявний соціальний діалог виявляється у виборі типу поведінки в умовах господарювання, що склалися. Сутність його полягає у виборі суспільством шляху або соціал-дарвінізму з властивими йому принципами надзвичайного індивідуалізму, різкої поляризації, або гуманності та милосердя, що дають змогу почути голоси безпорадних членів суспільства, надати їм змогу жити, відчути суспільне піклування.

У зовнішньому просторі економічної свободи соціальний захист повинен вирішити дуже важливе питання: як забезпечити збереження людської гідності беззахисним верствам населення, чим суспільство може допомогти тим, хто потребує допомоги?

У спрощеному розумінні, чим більший обсяг надходжень та виплат із відповідних фондів, тим більш захищеним від усіляких негараздів є члени суспільства. Але таке спрощення викривляє соціальну спрямованість захисту населення: кількісні показники мають підпорядковуватися головному призначенню – забезпечити рівень, що гарантує збереження людської гідності, не втрачаючи мотивації до праці для тих, хто може працювати. Представники неоліберальної течії економічної теорії висловлюють іншу думку: зайва соціальна допомога руйнує потяг до праці, роблячи членів суспільства немотивованими до неї, для них знайдено навіть назву «соціальщики» – ті, хто має лише одне джерело доходів – соціальну допомогу та відмовляються працювати, будучи здатними до праці.

Поширюється законотворча ініціатива щодо впровадження системи загальнообов'язкового медичного страхування. Але слід замислитися над тим, чи необхідно впровадження системи медичного страхування? Медичне страхування навіть на загальнодержавному обов'язковому рівні зменшить відповідальність держави за необхідність забезпечення населення медичними послугами. Запровадження системи загальнообов'язкового медичного страхування може бути здійснено лише двома шляхами: перший – за допомогою спеціального фонду (новоствореного, або зі шляхом передачі повноважень фонду, що вже існує), другий – за рахунок комерційного страхування за допомогою страхових компаній. Держава ще не визначила тип введення медичного страхування, у законотворчій ініціативі існують проекти як першого, так і другого типів.

Із реформуванням системи охорони здоров'я й переведенням її на страхові засади держава прагне уникнути відповідальності за здоров'я громадян, передаючи основні джерела фінансування галузі у відповідні фонди, таким чином фінансування охорони здоров'я залежатиме від стану наповнення коштами фонду. Вважаємо за доцільне при можливому

виборі першого типу (за рахунок відповідного фонду соціального страхування) провести аналогію з виплатами у Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, що сприймаються роботодавцями як невиправдані «податки», що обтяжують фонд оплати праці суб'єктів господарювання. Таке сприйняття необхідних виплат формує усталену неефективну норму поведінки – інституційну пастку, що полягає у навмисному униканні та зменшенні відповідних виплат у зазначені фонди. Як бізнесові кола, так і широка громадськість сприймають позитивно уникання сплати належних платежів, віддаючи перевагу виплаті заробітної платні в «конвертах». Формується та самопідтримується інституційна пастка.

Суспільство, що перебуває в умовах транзитивного переходу, повинно визначитися з потрібними йому мірою державного регулювання та ступенем державного фінансового забезпечення системи охорони здоров'я. Система фінансування закладів охорони здоров'я вже є багатоканальною, і з додаванням ще одного джерела вона не зміниться, як і з вибуттям одного з джерел вона все одно залишиться багатоканальною. При формально незмінній системі змінюється її внутрішня сутність. Із уведенням системи загальнообов'язкового медичного страхування зміниться вся система фінансового забезпечення охорони здоров'я, зазнає змін визнання державою своїх обов'язків перед суспільством.

Охорона здоров'я поряд з освітою постійно потрібні людині впродовж усього її життя. Усі згадані вище фонди, що забезпечують соціальний захист громадян України, мають разовий або непостійний характер, навіть пенсійне забезпечення починається лише після досягнення людиною пенсійного віку, виплати інвалідам охоплюють незначну кількість суспільства, безробіття – лише тимчасовий стан працездатної людини. Проте охорона здоров'я людини – процес, що потребує постійного забезпечення, як і освіта. В умовах прискорення науково-технічного прогресу процес здобуття освіти стає постійним, тобто набуває ознак систематичного, який охоплює

широкі кола суспільства. Страхування як вид фінансового забезпечення може бути реалізовано лише за умов несистематичних ризиків та нерегулярних виплат. При переведенні системи охорони здоров'я на страхові засади суспільство фактично визнає несистематичний характер необхідності турботи про здоров'я членів суспільства.

Різниця між систематичними та несистематичними виплатами фактично унеможливають профілактику захворювань. Профілактика та запобігання захворювань переводяться на самофінансування з невизначеним джерелом, тобто є лише усвідомлення потреби в профілактиці і запобіганні захворюванням. У «Рекомендаціях парламентських слухань» на тему: «Шляхи реформування охорони здоров'я та медичного страхування в Україні» вказувалося на надзвичайно низькі обсяги фінансування охорони здоров'я порівняно з ВВП [336²²]. В урядовому документі наведено порівняльну характеристику обсягів фінансування галузі охорони здоров'я України з європейськими країнами та країнами колишнього СРСР і визначено, що рівень фінансування в нашій країні найнижчий навіть порівняно з Молдовою та Білоруссю. Наголошено, що Україна має найвищий рівень депопуляції населення серед європейських країн. Це є підтвердженням висновків, зроблених у п. 2.1. нашого дослідження. У цих умовах виведення охорони здоров'я з прямого державного фінансування вважаємо неприпустимим. У сучасній ситуації фінансування обмежують лише бюджетні чинники, у запропонованому варіанті його будуть обмежувати рівень зайнятості, середня заробітна платня, суми внесків на загальнообов'язкове медичне страхування та інші чинники ринкового середовища. Навіть у теперішній кризовій ситуації держава не повинна ставити в залежність фінансування однієї з найважливіших соціальних галузей від рівня зайнятості та інших чинників, бо залежність зворотна: чим більше негараздів у суспільстві, тим меншим є відрахування у відповідні фонди та тим більшою потреба в медичній допомозі.

Перехід до інноваційної моделі економічного зростання, що визнано пріоритетним напрямом розвитку українського суспільства, вимагає якісно інших підходів до збереження

²² <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1651-17>

людського капіталу України. Людський капітал є носієм інноваційної активності, що матеріалізується у відкриттях, патентах, об'єктах інтелектуальної власності тощо.

Перехід до нової стадії інноваційної активності населення – справжньої творчої стадії – вимагає постійного піклування з боку держави про дві базові складові: охорону здоров'я та освіту. Охорона здоров'я виступає чинником збереження біологічного носія творчості – людини. Здобуття людиною освіти – процес, що триває все трудове життя людини, яке в разі дійсно творчої праці повинно співпадати з біологічним життям, із цих позицій передчасна смерть від хвороби або тяжка хвороба, що унеможливорює справжню творчу працю, є бар'єром на шляху побудови інноваційного суспільства.

Загроза введення загальнообов'язкового медичного страхування полягає у комерціалізації охорони здоров'я, формуванні ринку медичних послуг. Позитивне сприйняття формування ринку медичних послуг, що наявне наразі в українському суспільстві, нами сприймається однозначно негативно. Введення ринкових механізмів у галузь охорони здоров'я ще більше комерціалізує надання медичних послуг, що вже й так відбувається в суспільстві.

Зазначені у [336²³] мізерні обсяги фінансування галузі охорони здоров'я на рівні суспільства компенсуються інституційними пастками – хабарництвом, явним чи прихованим, примушенням до користування платними послугами, сформованою системою «подяк» лікарському, середньому та молодшому медичному персоналу. Тіньові обсяги обігу фінансових потоків у медичній галузі значно перебільшують обсяги фінансування з бюджету. У цих умовах багатоканальна система фінансування закладів охорони здоров'я, що подається як елемент ринкового суспільства та на поверховому рівні створює уявлення про збільшення економічної свободи вибору форм, каналів та джерел фінансування. У суспільстві спотворене викривлене сприйняття свободи – ніби людина сама повинна вибирати, якої якості вона бажає отримати медичні послуги, у якому медичному закладі вона бажає лікуватися, – це неправильне сприйняття свободи, її ілюзія. Формується

²³ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1651-17>

хибне уявлення про свободу в тих галузях, де її насправді немає та й не повинно бути. Якість медичних послуг повинна бути одна – найвища для всіх членів суспільства, місце знаходження медичного закладу не має значення, усі медичні заклади повинні бути однаково високого рівня.

Покладена в основу дослідження реалізація ідей безста- нового суспільства А. Токвіля, яке дає свободу, має продо- вжитися затвердженням необхідності рівного доступу до медицини й освіти для всіх членів суспільства, незважаючи на їх соціальний стан, добробут та інші диференційні критерії.

Рівень охорони здоров'я характеризує ступінь розвитку суспільства, а медичні науки – невід'ємна частина загальної наукової думки суспільства. Питання про фінансування охорони здоров'я є також питанням про надання коштів фундаментальному сектору медичної науки, проте слід зазначити, що він ґрунтується лише на базі відповідних медичних закладів. Лікарям-науковцям потрібна лікарська практика як основа верифікації їхніх наукових ідей. Фінансування фундаментальної науки є прерогативою дер- жави, її виключною функцією, бо це товар суспільного споживання, у наданні якого реалізується затребуваність інституційного характеру держави.

Перехід до медичного страхування прискорить і підсилить комерціалізацію медичної галузі. Треба визнати, сучасне українське суспільство ще не готове до переходу до страхових засад медичного обслуговування. Страхові засади навіть на рівні загальнообов'язкового державного страхування є більш комерційними, ніж пряме бюджетне фінансування. При зміні основних засад медичного обслуговування постає питання зміни суб'єкта фінансового контролю: доки відбувається фінансування охорони здоров'я з бюджетів усіх рівнів, його здійснює Державна контрольно-ревізійна служба України, а діяльність Міністерства охорони здоров'я – Рахункова палата України. При створенні відповідного фонду виникне потреба вирішити питання про визначення належного суб'єкта кон- тролю. Сучасна система фінансового контролю фондів соціаль- ного страхування має недосконалий характер: відповідними суб'єктами державного фінансового контролю перевіряються лише кошти на утримання відповідного державного фонду та

витрати на цільове призначення, проте соціальний ефект від витрати коштів фондами соціального страхування ніяк не контролюється. Це неприпустимо у медичному забезпеченні. Здоров'я нації – це суспільна цінність. Є медичні критерії визнання здоровою або хворою однієї людини, групи осіб, тобто вони можуть бути застосовані й до всієї української нації загалом.

Країни, що раніше впровадили медичне страхування, зіптовхнулися з проблемами невідповідного зростання ціни на медичні послуги, проведення зайвих дорогих маніпуляцій або досліджень. Відбувається підміна понять, за соціальний ефект сприймають відповідні показники діяльності ринку: обсяги надходження коштів на медичне страхування, обсяги наданих медичних послуг, кількість осіб, які отримали медичну допомогу тощо. Соціальний ефект ринкових відносин у галузі охорони здоров'я ніяк не пов'язаний з типом фінансування, він залежить від обсягів фінансування, але зміна типу фінан- сування не дає відповіді на питання, чи стане він більшим з уведенням загальнообов'язкового медичного страхування. Зміни в якості охорони здоров'я мають довготривалий характер, вони проявляються через певний проміжок часу та не завжди з чітко вираженим кількісним виявом.

На рівні комерційного страхування добровільне медичне страхування вже існує. Прийняття медичного страхування на загальнообов'язковому рівні поставить питання про зможу страхового сектора проводити виплати страхового відшко- дування за договорами медичного страхування. Для запро- вадження системи медичного страхування страхова система повинна бути адекватною вимогам до її надійності та стабільності. На страхову систему планують покласти велику відповідальність щодо фінансового забезпечення відновлення здоров'я нації.

Для страхових компаній, які функціонують на комерційних засадах, введення ще одного виду загальнообов'язкового страху- вання є засобом збільшення страхових премій. Уведення загаль- нообов'язкового медичного страхування, що здійснюватиметься страховими компаніями на кшталт ОСЦПВ, є дуже вигідним, оскільки обіцяє включення всього населення та надходження великих грошових сум.

Запровадження загальнообов'язкового медичного страхування ставить жорсткі вимоги до надійності страхових компаній, їх здатності фінансувати медичні послуги. Як уже зазначалося, охорона здоров'я має постійний, довготривалий характер, що з часом має тенденцію до збільшення. Це вимагає певного ступеня фінансової стійкості інститутів страхової сфери. Усі вади та недоліки страхового сектора виявилися під час фінансової кризи.

Аналіз сучасного стану страхової системи дає змогу зробити висновок про те, що вона нездатна в повному обсязі нести відповідальність за фінансове забезпечення охорони здоров'я населення. Формується підґрунтя зобов'язання фіктивним віртуальним капіталом реального сектора, у цьому разі підґрунтям слугує життя людини, піклування про її здоров'я, потреба в медичній допомозі. Страховий захист неналежної якості перетворить охорону на міф, перекаже відповідальність з держави на страхові компанії, а в разі невиконання страховою компанією своїх обов'язків за договором страхування – на її керівництво або на особистий вибір людини тієї чи іншої страхової компанії. Невирішеним є питання джерел фінансування медичної допомоги. За умови обмеженості обсягів фінансування за страховим полісом. Зобов'язання реального віртуальним, соціального фінансовим виявляється в передчасному формуванні медичного страхування на тлі страхової системи, що не відповідає вимогам фінансового забезпечення охорони здоров'я.

Страховий сектор гостро відчув вплив фінансової кризи. Поряд із грошово-кредитним страховий сектор повною мірою зіштовхнувся з валютно-курсовою нестабільністю, зростанням та якісною зміною ризиків, а також втратою довіри з боку споживачів страхових послуг.

Фінансова криза вразила страховий сектор, спричинивши зменшення надходжень та збільшення виплат. Масове надання кредитів підвищило попит на страхові послуги. Стало неправильним уявлення про те, що він зростає на тлі загального економічного зростання економіки, а не на підґрунті проникнення віртуального фінансового капіталу у страховий сектор. Криза зачепила фінансові потоки страхового сегмента, спричинивши збільшення виплат страхових відшкодувань та повернення розміщених тимчасово вільних коштів.

Сутність страхової діяльності полягає в компенсації ризиків унаслідок страхового випадку за рахунок виплат страхового відшкодування, страховики ж отримують прибутки в результаті розподілу ймовірності страхового випадку та розміщення тимчасово вільних коштів страхової діяльності на грошовому та фондовому ринках.

Страхування – галузь фінансової сфери, що принципово відрізняється від інших, її функції – перерозподіл та передача ризиків. Страхування через свою специфіку виходить за межі більшості фінансових відносин, що виступають як сукупність розподільчих і перерозподільчих відносин щодо грошових потоків.

Особливість вияву кризових явищ полягає у специфіці страхової діяльності – актуарних розрахунках, що враховують імовірність настання страхового випадку. В умовах фінансової кризи якісно зростають ризики, шириться спектр їх вияву, найголовніше, ризики набувають системного, недиверсифікованого характеру, ставлячи під загрозу один з основних шляхів зменшення ступеня ризику страховиками.

Наразі стан страхового сектора засвідчив повну нездатність протистояти проявам фінансової кризи. Кількість страхових компаній мала тенденцію до безконтрольного зростання. Це твердження витікає зі співвідношення кількості діючих банківських закладів зі страховими, що впродовж 2003–2008 рр. [331²⁴; 327²⁵] мало тенденцію до збільшення. Звичайно, в ринковій економіці, кожний з економічних агентів котрої має певний ступінь економічної свободи та на власний розсуд вирішує базові питання ринку вибору сфери економічної діяльності, не може бути чітко визначеної норми кількості страхових компаній, що потрібні задля надання страхових послуг суб'єктам господарювання. Проте аналіз співвідношення банківських установ зі страховими, що у 2008 році сягає 2,68 – тобто один банк, що діє, обслуговують майже 2,7 страхових компаній, дає змогу дійти висновку про надмірну кількість кептивних страхо-

²⁴ Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/pokaznyki_sk.xls

²⁵ Національний банк України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Bank_supervision/dynamics.htm

вих компаній, які формують інсайдерські фінансові угруповання. Злиття банківських капіталів з капіталами страхових компаній не є засобом підсилення фінансової стійкості ні одних, ні інших суб'єктів фінансової сфери. Навпаки, об'єднання капіталів робить їх більш вразливими перед кризовими явищами.

У страховий сегмент кризові вияви було передано з грошово-кредитного сектора. Страхування було компліментарною фінансовою послугою при наданні кредитів фізичним особам, зменшення кількості та обсягів кредитування автоматично зменшило попит на страхові послуги. Про це непрямо свідчить питома вага «авто каско», що становить 39 % у структурі валових страхових премій.

Відкриття великої кількості страхових компаній свідчить про привабливість сфери недепозитарних операцій та надання фінансових послуг, що ґрунтуються на передачі ризиків – якісно іншому методі отримання прибутків.

Можливості страхової діяльності у сталій, розвинутій ринковій системі величезні. Страховий сектор перерозподіляє фінансові потоки, що спрямовуються на покриття ризиків імовірних страхових подій. Саме ймовірнісний характер страхових подій, тісний зв'язок із ризиками та невизначеністю в економічній системі посилили привабливість формування великої кількості страхових компаній.

Проникнення віртуального капіталу у страховий сегмент відбувалося двома шляхами: по-перше, зростання обсягів виданих кредитів насамперед у споживчому та іпотечному кредитуванні збільшувало суми ймовірних страхових відшкодувань, що ґрунтується на зростанні віртуального капіталу в грошово-кредитному секторі та збільшувало віртуальний капітал у страховому сегменті. Розміщення тимчасово вільних коштів має стимулювати інвестиційну активність та девіртуалізувати капітал страхового ринку, проте цього не відбувалося. Розміщення відбувалося у банківському секторі у переважно більшості у вигляді банківських депозитів, тобто банківський сектор втягував реальні гроші страховиків надаючи їм віртуального зростання у вигляді суми застрахованого майна. Віртуальний фінансовий капітал «самозростає» за рахунок страхового сегмента, маскуючи ризики, виштовхуючи страховий сегмент із реальної площини у віртуальну.

Одним із шляхів, яким віртуальний капітал проникав у страховий сектор, було «роздуття» обсягів і вартості сформованих страхових резервів. Страхова діяльність тісно пов'язана не тільки з банківським сектором, а й із фондовим ринком, саме на ньому розміщувалася лівова частина страхових резервів. Віртуалізація капіталів страховиків відбувалася шляхом завищення вартості цінних паперів, у які вкладалися сформовані резерви страхових компаній.

Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України донедавна не звертала уваги на якість розміщення страхових резервів, проте криза викрила інституційну пастку, що сформувалася на страховому ринку. Завищення вартості цінних паперів надавало змогу страховим компаніям збільшувати обсяги страхових резервів для відповідності вимогам щодо капіталу страховиків.

Усталена неефективна норма поведінки приховувала брак коштів, неспроможність страховиків до виплат страхових відшкодувань і неготовність їх ефективно компенсувати ризики фінансово-економічної діяльності.

Непрямим доказом існування зазначеної інституційної пастки є висока кількість страхових компаній: на перше півріччя 2009 року їх нараховувалося 477 за даними Держфінпослуг України [331²⁶], тобто порівняно з кількістю зареєстрованих банків (198) [327²⁷] на кожний банківський заклад доводилося по 2,4 зареєстровані страхові компанії. Існування такої кількості страхових компаній пояснюється слабким державним контролем за діяльністю страховиків, формуванням фінансових угруповань – злиттям із банківським капіталом.

Якість активів страхових компаній різко зменшилася за даними [28], що наведені у виступі Голови Держфінпослуг В. І Суслєва на Всеукраїнській нараді органів державної влади та страхового бізнесу України, однією з причин цього було знаходження майже 37,8 % від загальних активів страхових

²⁶ http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/pokaznyki_sk.xls

²⁷ http://bank.gov.ua/Bank_supervision/dynamics.htm

²⁸ 331, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/734.html>

компаній у банківському секторі. Зауважимо, що питома вага банківських вкладів становить 29,1 %, що вражає платоспроможність страхових компаній, зменшуючи її на відповідний відсоток.

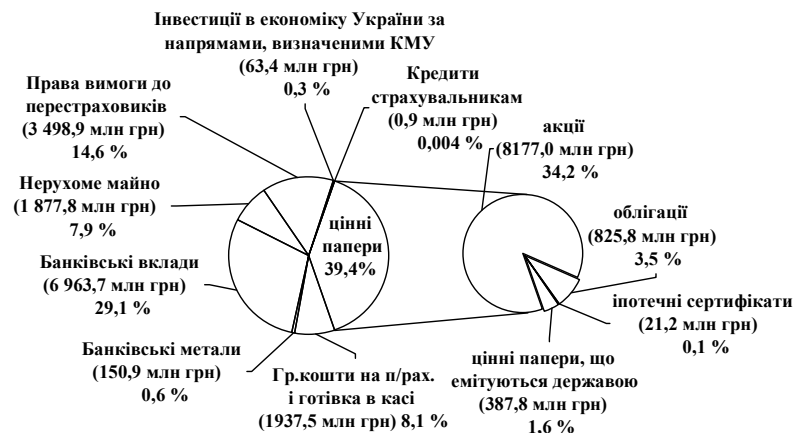

Рис. 2.22. Структура активів, які сформовані відповідно до ст. 31 закону станом на 31.12.2008²⁹

Падіння ринкової ціни на об'єкти нерухомості також зменшують їх фактичну вартість у активах страховиків. У 2008 році 7,9 % від загальної вартості активів складала саме об'єкти нерухомості, що відображаються у звітних даних за вартістю їх придбання. Падіння ринку нерухомості, що триває, продовжує зменшувати реальну вартість об'єктів нерухомості, не відбиваючись у фінансових документах страховиків, тобто фактична їх вартість на теперішній час менша, ніж відображена у звітних документах.

Падіння ринку цінних паперів виявило вкрай негативну тенденцію щодо активів страхових компаній. Наприклад, представник Держфінпослуг України Г. Третьякова зазначила, що в ході перевірок однієї зі страхових компаній з'ясувалося, що оцінка цінних паперів завищена у 30 тис. разів [30].

Аналіз активів страхових компаній переконує, що у 2008 р. питома вага цінних паперів у активах страхових компаній становила 39,4 %, із них 72 % [31] становлять цінні папери, що не входять до лістингу біржових закладів, тобто ціна таких цінних паперів устанавлюється за згодою продавця та покупця та може суттєво відхилитися від ринкової. До цінних паперів, не включених на лістингових списків жодної біржі, термін «ринкова ціна», або «справедлива ринкова ціна», не може бути застосований взагалі, бо зазначені цінні папери не опосередковувалися біржовим механізмом або є недоброякісними. Наявність великої кількості нелістингованих цінних паперів створює базу для завищення їх вартості в активах страховиків. Зазначимо, що цінні папери першого рівня складають лише 3,84 % від сукупного портфеля цінних паперів страховиків.

Аналіз заходів контролю страхового сектора свідчить, що на 469 страхових компаній, які працювали в 2008 році було здійснено 1184 перевірки, тобто кожна зі страхових компаній була перевірена у середньому майже 2,5 рази [32]. У ході перевірок було виявлено 1445 порушень, тобто на одну страхову компанію припадало більше 3 порушень – це є доказом зайвого та неякісного державного контролю.

Виходячи з того, що на 216 страхових компаній доводиться 97,8 % сумарних надходжень, а на решту 253 – лише 2,2 %, а у 43 страхових компаній гарантійний фонд був менше 5 000 грн, можна впевнено стверджувати, що відбувається зміна конфігурації страхового ринку України у посткризовому періоді. Лише за бездіяльність упродовж 2008–2009 рр. Дерфінпослуг анулювала ліцензії у 9 страхових компаній, тобто відбудеться суттєве зменшення кількості страхових компаній за рахунок вибуття слабких та недоброякісних страховиків.

Формування спільного капіталу за рахунок інсайдерських операцій, існування великої кількості кептивних страхових компаній збільшують вплив фінансової кризи, підсилюючи якісно інші, недиверсифіковані ризики, що притаманні фінансоміці.

²⁹ [331, [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу : [http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/narada_14.04.09.ppt#266,17,Слайд 17](http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/narada_14.04.09.ppt#266,17,Слайд%2017)]

³⁰ Подробности [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/economy/2009/10/05/634064.html>

³¹ 331, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/734.html>

³² 331, Звіт про роботу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2008 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/richnyi_zvit_2008_1.pdf

Таблиця 2.10

Основні показники страхового ринку України

Показники	Період (показники наростаючим підсумком з початку року)
	І кв. 2009
1	2
Кількість зареєстрованих страховиків	477
з них: компанії зі страхування життя	75
Кількість укладених договорів страхування (млн шт.)	134,9
Включено компаній до Державного реєстру за квартал	1
Виключено з Державного реєстру за квартал	9
Кількість компаній з іноземним капіталом (згідно з поданими звітними даними)	82
Частка іноземного капіталу у статутних фондах страховиків (згідно з поданими звітними даними), %	26,1
Активи по балансу, млн грн	39 636,4
Активи, визначені ст. 31 Закону України «Про страхування», млн грн	22 774,9
Обсяг сплачених статутних фондів, млн грн	12 967,5
Сформовані страхові резерви, млн грн	9 713,3
Валові страхові премії, млн грн, з них:	4 677,2
від страхувальників-фізичних осіб	1 335,7
від перестраховальників	1 282,8
у т. ч. від перестраховальників-нерезидентів	37,4
Валові страхові виплати, млн грн, з них:	1 507,2
страхувальникам-фізичним особам	749,2
перестраховальникам	332,3
у т. ч. перестраховальникам-нерезидентам	224,4
Рівень валових виплат, %	32,2
Частка валових страхових премій, що належить першим трьом страховикам, %	16,8
Частка валових страхових премій, що належить першим 50 страховикам, %	76,7

Продовження таблиці 2.10

1	2
Чисті страхові премії (валові премії за мінусом премій, переданих на внутрішньому ринку перестраховування), млн грн	3 148,2
Чисті страхові виплати (валові виплати за мінусом виплат, сплачених на внутрішньому ринку перестраховування), млн грн	1 396,5
Рівень чистих виплат, %	44,4
Обсяг страхових платежів, сплачених перестраховикам, млн грн	1 840,4
з них: перестраховикам-нерезидентам	311,4

Джерело: 331, http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/pokaznyki_sk.xls

Страхова діяльність ґрунтується на передачі ризиків, їх диверсифікації, але зі зростанням якісно інших ризиків фінансової економіки, притаманних віртуальному фінансовому капіталу, вона впоратися не може. У цьому ми вбачаємо основну загрозу віртуалізації страхової діяльності: замість зменшення ризиків вона веде до їх збільшення та переходу на новий, не диверсифікований рівень.

Диверсифікація ризиків можлива лише у випадку несистематичних ризиків, тоді шляхом розпорошення ризиків вдається мінімізувати їх вияв. В умовах фінансової економіки ризику якісно змінюються, вони стають системними, комплексними та не усуваються шляхом диверсифікації, бо ними уражена вся фінансова система. Злиття банківських капіталів зі страховими утворює ефект мультиплікатора ризиків грошово-кредитного та страхового секторів. Ризиковими стають усі активи фінансової системи, що обертаються у віртуальному просторі. Пояснюється це сутністю самого віртуального капіталу: швидка зміна форм, подолання просторово-часових обмежень не дає змоги очистити капітал від ризику шляхом диверсифікації чи передачі.

На сучасному етапі страховий сектор є також ураженим кризовими явищами, безвідповідальна «реалізація» віртуального фіктивного капіталу шляхом надання кредитів втягнула страхові компанії у вир фінансової кризи та поставила під удар її основних виявів.

Великі обсяги виданих валютних кредитів фізичним особам, зростання страхових компаній із банками зробили страховий сектор одним із найураженіших у фінансовій сфері.

На загальному рівні страховий сектор має протистояти зростанню ризиків та нестабільності, бо його основою є актуарні розрахунки, що ґрунтуються на ймовірності події. Активний страховий сектор має пом'якшити вияви фінансової кризи, але цього не сталося. Навпаки, одним із основних джерел доходів було страхування при наданні кредитів, скорочення обсягів кредитування призвело до зменшення страхових надходжень, а збільшення ризиків поставило під загрозу стабільність страхового сектору.

Страховий сегмент більш повільно реагує на кризові вияви, але ризики страхового сектора не можуть бути перекладені на інші сфери фінансової діяльності.

Деякі негативні тенденції є спільними з банківським сектором: деформації конкурентного середовища, проникнення іноземного капіталу, інституційні пастки, відсутність прищепленої відповідальності за наслідки зробленого вибору та дій, але особливістю страхової діяльності є здійснення ризиків реального сектору, що вимагає страхового відшкодування, а також втрата напрямків розміщення для тимчасово вільних коштів, щоб забезпечити надходження доходів для здійснення страхової діяльності.

Необхідність обмеження віртуальної складової фінансової свободи особливо чітко виявляється у страховому секторі фінансової сфери.

Віртуальна складова фінансової свободи охоплює фіктивну частину віртуального капіталу, що самозростає та поширюється шляхом формування боргів і зобов'язання реального сектору, проте обмежень, що діють як комплекс відносин, які обмежують окремі вияви особистої свободи та виступають чинником, що збільшує її суспільний рівень, не вироблено.

Особливістю віртуальної складової фінансової свободи є відсутність її соціалізованості, опосередкованості суспільством. Віртуальна складова фінансової свободи перетворюється на симулятор, кібернетичну модель, що працює проти суспільства. Віртуальний компонент фінансової свободи має перетворитися з інформації про можливість вибору серед

віртуальних альтернатив на інституціоналізовану інтерпретацію за рахунок уведення системи обмежень та комунікацію – механізм вільного спілкування та вибору способу дій, що сприятиме підвищенню ступеня економічної свободи.

Тому у страховому секторі фінансової сфери, що саме покликаний протистояти наслідкам ризикових явищ та компенсувати їх, є особлива, нагальна потреба в отриманні реальних фінансових потоків. В Україні втрачено культуру користування страховими послугами, у часи СРСР існувала система Держстраху, але протягом ринкової трансформації вона повністю зруйнувалася. У сучасних умовах фізичні та юридичні особи сприймають страхування як націнку, додаткові витрати, не розуміючи користь від даного виду послуг. В українському суспільстві відсутня довіра до страхових компаній.

Одним із напрямків виховання страхової культури суспільства є введення системи обов'язкового страхування. Проте відбувся ще більший підрив довіри до інститутів фінансової системи. Уведення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників автотранспорту зробили страхову діяльність ще привабливішою за рахунок збільшення валових страхових премій, притоку грошей з реального сектору. Збільшення попиту на страхові послуги закріпило усталену неефективну норму неадекватного збільшення вартості цінних паперів, що складають активи страхових компаній.

Як і в разі інших інституційних пасток, відбувається нехтування майбутнім заради теперішніх переваг. Неадекватне збільшення капіталу страхових компаній маскує їх неплатоспроможність у виплаті страхових відшкодувань, робить їх залежними від коливань ринку цінних паперів, неспроможними проводити виплати по страхових випадках.

Раціональні очікування щодо підтримання темпу приросту валових страхових премій на тлі розвитку боргової економіки ще сильніше закріпили інституційну пастку, надаючи їй самопідтримуючого характеру.

У кризовий період сума зібраних валових страхових виплат знизилася за рахунок припинення масового кредитування та зменшення попиту на страхові послуги, а рівень виплат виріс за рахунок збільшення ступеня ризику.

Єдиним видом обов'язкового страхування є страхування цивільно-правової відповідальності власників автотранспорту (ОСЦПВ). Досліджуючи визначений підсектор страхової діяльності, можна констатувати відсутність прищепленої страхової культури серед населення.

Ведення ОСЦПВ збільшило надходження страхових премій до страхових компаній, пожвавило страховий сектор за рахунок надходження великого обсягу фінансових ресурсів до страхових компаній. До «перегрітого» кредитними страховками ринку надійшло нове джерело фінансування, що зробило страхову діяльність ще більше привабливою.

Рис. 2.23. Динаміка ринку ОСЦПВ, 2005–2009 роки

Джерело: 332, <http://www.epravda.com.ua/publications/4ac9a84ba6fb7/>

Запровадження загальнообов'язкового медичного страхування на засадах комерційного страхування зробить ще більш привабливим страховий бізнес, не маючи відповідної фінансової стійкості страхових компаній.

Як тільки штрафи за відсутність автоцивілки перевищили її вартість, страхування цивільно-правової відповідальності набуло масового характеру, що співпадає з 2008 роком, (див. рис. 2.22). Поряд із зростанням валових премій у 2008 році зростають і виплати з 25 % у 2007 до 36 % у 2008р., за перше півріччя 2009 р. вони зростають ще більше – до 38 %.

Розвиток страхового сегмента фінансової сфери в Україні за часів трансформації економічної системи відбувся бурхливими темпами, але на сьогодні бракує страхового захисту реального сектору економіки та домогосподарств. Ринок страхових послуг сформовано під впливом банківського сектору. На цей час не існує розгорнутої системи страхового захисту життя та здоров'я людини. Страхові компанії пропонують відповідні страхові продукти, але попит на відповідні послуги не набув поширення в Україні.

У фінансово-кредитній системі відсутня культура відповідальності, що виявляється у нехтуванні інтересами клієнтів, проведенні ризикових спекулятивних операцій, що розхитують нестабільний фінансовий ринок України, прагненні перекласти весь тягар ризиків на вкладників, боржників та страховиків.

Висновки до другого розділу

У сучасних умовах розгорнувся активний науковий пошук щодо виявлення причин світової фінансової кризи. Вихід із кризового становища має бути лише у зміні парадигми сучасної ринкової економіки, переорієнтації суспільства споживання та диктату фінансової сфери на суспільство відповідальності, зумовлене суспільною потребою у виживанні та відтворенні людини.

Широкий погляд на проблеми сучасного українського суспільства вимагає визначити та розглянути сутність економічної свободи і форми її виявів. Зміни в суспільній системі включили до порядку денного питання про економічну свободу взагалі, основні механізми її реалізації в сучасних умовах, особливо про її співвідношення з необхідністю та відповідальністю.

Виникнення та поширення світової фінансової кризи спричинило появу низки чинників, які можна поділити на дві групи: до першої групи належать чинники, пов'язані з функціонуванням та розвитком суспільства споживання, а до другої – чинники, зумовлені розвитком фінансової економіки. Надмірне споживання, обране за мету, стало підґрунтям суспільства, що живе у кредит, не маючи коштів на виплати навіть відсоткових платежів за позичковими коштами.

1. На підставі розгляду дієвості бюджетних обмежень та обмежень щодо регламентації банківської діяльності обґрунтовано, що вплив на фінансову свободу з погляду встановлення цих обмежень може бути як позитивним, так і негативним. Наголошено на існуванні взаємного перетворення між позитивними та негативними обмеженнями впливу на фінансову свободу.

Розроблено прогнози щодо співвідношення доходів та видатків зведеного бюджету у відношенні до ВВП і зовнішнього запозичення.

2. На основі аналізу бюджетного перерозподілу ресурсів визначено, що розширення фінансової свободи потребує вирішення цілого комплексу завдань, які тісно взаємопов'язані між собою. Також доведено, що жорсткість фінансових обмежень для суб'єктів господарювання не тільки змінює пріоритети в їх власній господарській діяльності, але, що не менш важливо, приводить до активного перерозподілу ресурсів.

3. Проведено дослідження впливу зовнішніх запозичень на склад та структуру державного боргу. Розроблено рекомендації щодо більш обґрунтованого надання державних гарантій.

4. Застосування обмежень щодо діяльності банків обумовлено тим, що за певних умов, лібералізація банківського сектора може викликати на якийсь час і підвищення витрат та ризиків. Інакше кажучи, між фінансовою лібералізацією та банківською кризою має місце тісний зв'язок, який заслуговує на пильну увагу, тому банківська діяльність досить строго регламентується. Утім доведено, що ця регламентація має своє певні позитивні наслідки. До негативних явищ, пов'язаних із регламентацією банківської діяльності, слід віднести постійну зміну нормативів.

5. На основі розгляду семантичної моделі взаємозв'язку між ставками податку та надходженнями до бюджету визначено значення впливу економічних свобод у цьому процесі.

6. Доведено необхідність обмеження припливу іноземного капіталу в банківську сферу.

7. Обґрунтовано розроблення законодавчих норм про банкрутство фізичної особи з метою вирішення відносин між позичальниками та банками у цивільно-правовому полі.

8. При визначеному співвідношенні зовнішнього та внутрішнього боргу наша країна стає надзвичайно чутливою до коливань на світовому валютному ринку та залежною від дій світових фінансових інституцій. Це може призвести до втрати фінансової незалежності країни.

9. Відзначено, що сучасне українське суспільство ще не готове до впровадження загальнообов'язкового медичного страхування ані на рівні спеціального фонду страхування, ані на рівні комерційного страхування.

10. Доведено необхідність обмеження віртуальної складової фінансової свободи на прикладі дослідження страхового сектору фінансової сфери, що дало змогу узагальнити прояви віртуалізації у фінансовій сфері.

Основні положення розділу знайшли відображення в роботах автора за списком використаних джерел, наведеним у монографії [66; 67; 68; 69; 70; 75].

ВИСНОВКИ

У роботі проведено теоретичне узагальнення та вирішення актуального наукового завдання, що полягає в розкритті соціально-економічних особливостей економічної свободи, її виявів у фінансовій сфері та виробленні пропозицій щодо покращення використання економічної свободи в умовах ринкової трансформації, а також її розвитку.

Результати дослідження є підставою для наступних висновків:

1. Поширення ринкових відносин, накопичення глобальних проблем та суперечностей, загострення екологічних і соціальних питань, поглиблення фінансової кризи та загроза її повторення потребує дослідження економічної свободи. Побудова ефективної ринкової моделі неможлива без певного ступеня економічної свободи, що дає змогу економічним агентам самостійно, без примусу, вирішувати основні питання ринкової економіки. Економічна свобода є розвитком ринкової моделі, творчим поєднанням особистого та суспільного, що стає орієнтиром для формування ринкових відносин у трансформаційних системах. Розвиток економічної свободи в умовах суспільства неможливий без відповідальності суб'єктів господарювання за свій вибір та наслідки своїх дій. Відповідальність є платою за економічну свободу.

2. Класифіковано основні історичні форми економічної свободи. Економічна свобода у суспільних системах проходить ряд формацій: первинну (біосоціальну), в якій свобода з операційно-трудою перетворюється на первинну господарську; вторинну (соціально-економічну), що трансформує економічну свободу у фінансову, та третинну (соціогосподарчу), що у майбутньому переросте у ціннісну свободу, а вона – в істинно-господарчу. Фінансова свобода як похідна від економічної перебуває на межі між вторинною (соціо-економічною) та третинною (соціогосподарчою) формаціями. У кожній із визначених формацій свобода має особливу мету.

3. Розкрито структуру економічної свободи. Економічна свобода складається з внутрішніх форм, сформованих сукупністю ціннісно-усвідомлюючої, цілеутворюючої та поведінкової функцій. Зовнішні форми економічної свободи визначаються за

критерієм ступеня свободи, формами її реалізації та функціональними виявами. Визначена структура економічної свободи дає змогу класифікувати її вияви та вирішити первинний дуалізм негативного й позитивного аспектів економічної свободи шляхом розкриття взаємодії між внутрішніми і зовнішніми її формами.

4. Показано, що механізм реалізації економічної свободи у зовнішньому просторі визначається встановленням відносин у суспільстві, що виступають як сукупність формальних і неформальних інституціоналізованих взаємодій економічних агентів між собою та суспільством. При формуванні системи комплексної взаємодії визначається необхідність установаження та сприйняття обмежень економічної свободи, що дозволяє збільшити міру економічної свободи суспільства та реалізувати її кожному з суб'єктів господарювання.

5. Визначено перетворення економічної свободи на фінансову в умовах фінансової економіки. В умовах доміанти фінансових відносин економічна свобода модифікується у фінансову свободу. Фінансова економіка визначається поширенням віртуального капіталу, тобто фінансова свобода, на відміну від економічної свободи, набуває віртуальної компоненти, що збільшує ступінь ризику та невизначеності в суспільстві, при цьому низка обмежень, що були притаманні економічній свободі, зменшується за рахунок збільшення свободи вибору.

6. Доведено, що в умовах фінансової економіки змінюється співвідношення ризику та доходу за рахунок віртуалізації фінансової свободи. Головним фактором стає доходність фінансових інструментів, проте ризиком, пов'язаним із його одержанням, можна знехтувати. Розвиток і поширення віртуального капіталу формує відносини фінансової свободи, що деформують форми економічної свободи.

7. Обґрунтовано, що в умовах фінансової економіки зростає роль економічної свободи, яка доповнюється безліччю варіантів вибору серед віртуальних альтернатив одночасно зі зростанням відповідальності за зроблений вибір. Економічна свобода як поєднання усвідомлення цінності, визначення мети та вибору форм поведінки, що визначає спосіб і метод досягнення мети, має бути доповнена усвідомленням відповідальності, наслідків дій, для реалізації у зовнішньому просторі економічної системи.

8. Виявлено фактори, що обмежують та деформують відносини економічної свободи. До них віднесено спотворення умов конкуренції, що веде до виявів монополізації; формування усталених неефективних норм поведінки, що заради теперішніх вигід нехтують цінностями майбутнього, а також виявлено якісно інші ризики та їх вияви, що зневажаються у віртуальному фінансовому просторі на тлі неусвідомлення відповідальності, яка поки що не стала необхідним компонентом реалізації фінансової свободи.

9. Аргументовано необхідність обмеження віртуальної складової фінансової свободи шляхом розробки інституціоналізованих обмежень, що полягатимуть в інтерпретації віртуальних варіантів вибору та способів дій на користь економічного агента без ущільнення інтересів інших суб'єктів господарювання, сприятимуть побудові комунікаційного простору реалізації економічної свободи суспільства та кожного з його членів.

10. Практичне значення одержаних результатів полягає в подальшому розвитку теорії економічної свободи й фінансової економіки, що, безперечно, є важливим для вирішення проблем забезпечення стабільності та подальшого економічного зростання України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров В. В. Фінансово-кредитна система як фактор економічної безпеки транзитивного суспільства / В. В. Александров, Г. В. Задорожний, О. Є. Юрченко. – Х., 2003. – 235 с.
2. Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста: Эмпирическая очевидность / М. Алле. – М. : ТЕИС, 2003. – 314 с.
3. Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения»: сб. статей / под ред. А. В. Бузгалина. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 254 с.
4. Андреева Л. Ю. Включение России в единое страховое пространство как проявление процесса экономической глобализации / Л. Ю. Андреева // Философия хозяйства. – 2004. – № 1. – С. 168–178.
5. Андреева Л. Ю. Небанковские финансовые посредники в национальной экономике в условиях глобализации / Л. Ю. Андреева // Философия хозяйства. – 2003. – № 5. – С. 185–194.
6. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. В. Аникин. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.
7. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1989. – 520 с.
8. Аптекер Г. О сущности свободы / Г. Аптекер. – М. : Изд-во иностран. лит., 1961. – 54 с.
9. Арон Р. Эссе о свободах / Р. Арон ; пер. с франц. Н. А. Руткевич. – М. : Праксис, 2005. – 195 с.
10. Архиреев С. И. Дуализм институциональной архитектуры и задачи рыночной трансформации / С. И. Архиреев // Институційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозіуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 85–88.
11. Асланов Л. А. Синергетический подход к глобальному и национальному / Л. А. Асланов // Философия хоз-ва. – 2004. – № 2. – С. 53–56.
12. Афанасенко И. Д. Философия предпринимательства / И. Д. Афанасенко // Философия хозяйства. – 2004. – № 4. – С. 199–221.
13. Афанасьев С. Л. Будущее общество / С. Л. Афанасьев. – М. : Изд-во МГТУ, 2000. – 568 с.

14. Бабинцев Н. С. Некоторые новые подходы в экономической теории: Очерки / Н. С. Бабинцев. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2003. – 200 с.
15. Базилевич В. Д. Інституціональна економічна теорія: історичний аспект / В. Д. Базилевич, А. О. Маслов // Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 32–42.
16. Бакарич В. От объединённого труда до ассоциации свободных производителей / В. Бакарич // Соц. мысль и практика. – Белград, 1974. – № 10. – С. 3–17.
17. Балацкий Е. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности / Е. Балацкий // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1997. – № 11. – С. 31–43.
18. Балацкий Е. Фискальное регулирование в инфляционной среде / Е. Балацкий // Мировая экономика и междунар. Отношения. – 1997. – № 1. – С. 32–44.
19. Баранівський О. Іноземний капітал на ринках України, Росії та Білорусії // Вісник НБУ. – 2007. – № 9 – С. 16.
20. Бартенев С. А. История экономических учений / С. А. Бартенев. – М.: Юристъ, 2002. – 456 с.
21. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций / С. А. Бартенев. – М.: БЕК, 1996. – 337 с.
22. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман, пер. с англ. М. Л. Коробочкина. – М.: Весь Мир, 2004. – 188 с.
23. Бауман З. Свобода / З. Бауман; пер. с англ. Г. М. Дашевского; предисл. Ю. А. Левады. – М.: Новое изд-во, 2006. – 132 с.
24. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход / Г. С. Беккер; пер. с англ.; сост., науч. ред. пер., авт. послесл. Р. И. Капелюшников. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 670 с.
25. Белолипецкий В. Г. Если бы стоимость заговорила / В. Г. Белолипецкий // Философия хозяйства. – 2003. – № 3. – С. 75–92.
26. Белолипецкий В. Финансовая экономика: концептуальные основы и механизм реализации / В. Г. Белолипецкий // Философия хозяйства. – 2000. – № 1. – С. 58–85.
27. Белолипецкий В. Г. «Три кита» российского хозяйства / В. Г. Белолипецкий // Философия хозяйства. – 2003. – № 2. – С. 42–57.

28. Белолипецкий В. Г. Устойчивость развития национального хозяйства в условиях глобализации / В. Г. Белолипецкий // Философия хозяйства. – 2004. – № 4. – С. 127–140.
29. Бем-Баверк Э. Основы теории ценности хозяйственных благ / Э. Бем-Баверк; пер. с нем. А. Санина. – Санкт-Петербург: Прибой, 1903. – 212 с.
30. Бем-Баверк Э. Очерки по истории политической экономии: история учений о капитале и проценте на капитал / Э. Бем-Баверк; пер. с нем. В. Звягинцева. – Санкт-Петербург: Альтшулер, 1902. – 84 с.
31. Бердяев Н. А. Царство духа и царство кесаря / Н. А. Бердяев // Судьба России. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 294–326.
32. Біла С. Державне регулювання галузевої структури економіки України / С. Біла // Економіка України. – 2001. – № 5. – С. 30–38.
33. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. І. Дзюб. – 5-те вид. – К.: Основи, 2001. – 670 с.
34. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют / М. Блауг; пер. с англ. В. С. Автономова; под ред. В. С. Автономова. – М.: НП Журн. Вопросы экономики, 2004. – 415 с.
35. Богиня Д. П. Інституціональні засади формування національного ринку праці / Д. П. Богиня // Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 123–128.
36. Богомолов О. Т. Анатомия глобальной экономики: учеб. пособие для вузов / О. Т. Богомолов. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2004. – 216 с.
37. Бодров О. Г. Взаимосвязь экономической свободы, устойчивости и эффективности развития хозяйствующих субъектов / О. Г. Бодров // Философия хозяйства. – 2003. – № 2. – С. 180–181.
38. Боринець С. Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини: підручник для вузів / С. Я. Боринець. – 4-те вид., перероб. і допов. – К.: Знання, 2004. – 409 с.
39. Борисов А. Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2003. – 895 с.
40. Бренделева Е. А. Неинституциональная теория: учеб. пособ. для вузов / Е. А. Бренделева. – М.: ТЕИС, 2003. – 253 с.
41. Броницька В. В. Економічна свобода як економічна категорія: методологічні засади дослідження / В. В. Броницька //

Економіка: проблеми теорії та практики : збірник наукових праць. – Випуск 252. В 6 т. Т. V. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – С. 1347–1352.

42. Бузгалин А. В. «Ультраимпериализм», «протоимперия» и их альтернативы / А. В. Бузгалин // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 3. – С. 49–57.

43. Бузгалин А. В. Постмодернизм устарел... (закат неолиберализма чреват угрозой «протоимперии») / А. В. Бузгалин // *Философия хозяйства*. – 2003. – № 3. – С. 44–68.

44. Бузгалин А. В. Теория социально-экономических трансформаций: прошлое, настоящее и будущее экономик «реального социализма» в глобальном постиндустриальном мире : учеб. для вузов / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : ТЕИС, 2003. – 680 с.

45. Бум, крах и будущее: Анализ австрийской школы / пер. С англ. ; сост. А. В. Куряев. – М. : Социум, 2002. – 220 с.

46. Бьюкенен Дж. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном / Дж. Бьюкенен // Бьюкенен Дж. Избранные сочинения / Дж. Бьюкенен ; пер. с англ. ; Фонд экономической инициативы ; гл. ред. кол. Р. М. Нуреев, др., Ю. Н. Парамонов, А. А. Соловьева. – М. : Таурус Альфа, 1997. – С. 207–444.

47. Бюджетний і податковий огляд. Листопад 2001: аналітичні статті, коментарі, таблиці / Група фіскального аналізу при Комітеті Верховної Ради України з питань бюджету. – К., 2001. – 148 с.

48. Бюджетний і Податковий Огляд. Березень 2002: аналітичні статті, коментарі, таблиці / Група фіскального аналізу при Комітеті Верховної Ради України з питань бюджету. – К., 2002. – 128 с.

49. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2542-III // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

50. Бюлетень Національного банку України. – 2007. – № 9.

51. Бюлетень Національного банку України. – 2008. – № 9.

52. Вальшишен А. Итоги 2002 года – рынок корпоративных облигаций / А. Вальшишен // *Фин. директор*. – 2002. – № 6. – С. 63–65.

53. Васюренко О. В. Менеджмент кредитних операцій у комерційних банках / О. В. Васюренко. – Х. : Оригінал, 1998. – 72 с.

54. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен ; пер. с англ. ; вступ. ст. С. Г. Сорокиной. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.

55. Виханский О. С. Стратегическое управление / О. С. Виханский. – М. : Изд. МГУ, 1995. – 360 с.

56. Волконский В. А. Роль государства как субъекта экономики / В. А. Волконский // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 2. – С. 57–66.

57. Воробьев Е. М. К вопросу о соотношении экономического либерализма и институционализма в экономической политике / Е. М. Воробьев // *Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозіуму*. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 81–85.

58. Всемирная история экономической мысли / МГУ им. М. В. Ломоносова ; [редкол. : В. Н. Черковец (гл. ред.) и др.]. – М. : Мысль, 1987. – Т. 1–5.

59. Гайдар Е. Наследие социалистической экономики: макро- и микроэкономические последствия мягких бюджетных ограничений / Е. Гайдар. – М. : ИЭПП, 1999. – 48 с.

60. Геец В. М. О социальном, экономическом и политическом взаимодействии в Украине: итоги и проблемность будущего / В. М. Геец // *Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозіуму*. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 3–19.

61. Геращенко В. Налог на прибыль и управление хозяйственным развитием / В. Геращенко // *Бизнес-Информ*. – 1998. – № 20. – С. 59–62.

62. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс ; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2004. – 120 с.

63. Глазьев С. Ю. Белая книга: Экономические реформы в России 1991–2003 гг. / С. Ю. Глазьев, С. Г. Кара-Мурза, С. А. Батчиков. – М. : Эксмо, 2004. – 384 с.

64. Глазьев С. Ю. Экономический смысл американской агрессии / С. Ю. Глазьев // *Философия хозяйства*. – 2003. – № 4. – С. 81–94.

65. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; керівник авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.

66. Глущенко О. В. Лібералізація діяльності комерційних банків України: можливості та проблеми / О. В. Глущенко // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Економічна серія*. – 2006. – № 743. – С. 84–91.

67. Глущенко О. В. Реалізація економічної свободи в умовах глобальної фінансової кризи / О. В. Глущенко // *Вісник*

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Економічна серія. – 2009. – № 851. – С. 154–169.

68. Глущенко О. В. Бюджетні обмеження та фінансова свобода в сучасних умовах України / О. В. Глущенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Економічна серія. – 2008. – № 575. – С. 230–233.

69. Глущенко О. В. Економічна свобода підприємницького середовища – передумова розвитку малого бізнесу в Україні / О. В. Глущенко // Бар'єри і можливості розвитку малого та середнього бізнесу в Україні: тези доповідей II Всеукр. міждисципл. наук.-практ. конф., Київ, 7–8 грудня 2006 р. – К., 2006. – С. 60–62.

70. Глущенко О. В. Развитие финансово-кредитной системы Украины – основа реализации свободы личности / О. В. Глущенко // Вестник Харьковского государственного университета. – 1998. – № 404. – С. 265–268.

71. Глущенко О. В. Развитие экономической свободы в условиях трансформационного кризиса / О. В. Глущенко // Развитие экономической теории в условиях трансформационного кризиса: тезисы докладов и сообщений / Научная конференция, посвящённая памяти А. П. Мамалуя, 6 июня 1996 г. – Х., 1996. – С. 20–21.

72. Глущенко О. В. Реалізація економічної свободи в умовах фінансової економіки / О. В. Глущенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Економічна». – 2006. – № 719. – С. 147–151.

73. Глущенко О. В. Экономическая свобода в социально ориентированном обществе / О. В. Глущенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Економічна». – 2000. – № 468. – С. 29–32.

74. Глущенко О. В. Экономическая свобода в условиях рыночной трансформации / О. В. Глущенко // Вестник Харьковского государственного университета. – 1997. – № 398. – С. 48–55.

75. Глущенко О. В. Прояви глобальної фінансової кризи в Україні та шляхи її подолання / О. В. Глущенко // Концептуальні засади та вектори розвитку фінансової діяльності суб'єктів господарювання в сучасній економіці України: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Х., 2009. – С. 53–55.

76. Горбачёв М. С. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев. – М.: Альбина Паблишер, 2003. – 592 с.

77. Гомулка С. Макроекономічна політика і досягнення країн з перехідною економікою (1989–1999) / С. Гомулка // Журнал європ. екон. – 2002. – Т. 1. – № 1. – С. 5–24.

78. Гриценко А. А. Совместно-разделённые отношения: труд, собственность и власть / А. А. Гриценко // Экономика Украины. – 2003. – № 3. – С. 50–58.

79. Гриценко А. А. Інституційна архітектоніка грошово-кредитної політики / А. А. Гриценко // Актуальні проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України: зб. наукових статей. – Х.: Фінарт, 2003. – С. 4–7.

80. Гриценко А. А. Метод «Капитала» К. Маркса и политическая экономия в широком смысле / А. А. Гриценко. – Х.: Вища школа, 1988. – 159 с.

81. Гриценко А. А. Наука и искусство институционального строительства / А. А. Гриценко // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 20–31.

82. Гриценко А. А. Особливості інституційної архітектоніки українського суспільства XXI століття / А. А. Гриценко // Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогн.; Фенікс, 2003. – С. 155–171.

83. Гриценко А. А. Представницька теорія грошей / А. А. Гриценко // Вісник НБУ. – 2005. – № 7. – С. 9–13.

84. Гриценко А. А. Экономическая теория в современном обществе / А. А. Гриценко // Экономическая теория. – 2004. – № 1. – С. 3–8.

85. Гриценко Е. А. Менталитет как категория институциональной теории / Е. А. Гриценко // Экономическая теория. – 2005. – № 1. – С. 35–50.

86. Гуреев В. И. Налоговое право / В. И. Гуреев. – М., 1995. – С. 16.

87. Гусаков Б. И. Две философии экономической науки / Б. И. Гусаков // Философия хозяйства. – 2004. – № 3. – С. 99–109.

88. Даль Р. Д. Введение в экономическую демократию / Р. Д. Даль; пер. с англ. – М.: Наука; СП ИКПА, 1991. – 124 с.

89. Данилишин Б. Економіка України: життя після кризи? / Б. Данилишин // Дзеркало тижня. – 2009. – № 1 (729).

90. Дзюблюк О. В. Організація грошово-кредитних відносин суспільства в умовах ринкового реформування економіки / О. В. Дзюблюк. – К.: Поліграфкнига, 2000. – 512 с.

91. Дмитренко А. В. Институциональные предпосылки денежно-кредитной политики / А. В. Дмитренко // Институційна архітектура та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 139–142.
92. Долженкова Л. Д. Кризисы и реформы. Дестабилизация финансовых рынков конца 90-х годов XX в. и изменение архитектуры международной валютно-кредитной системы / Л. Д. Долженкова. – М. : Логос, 2004. – 308 с.
93. Долішній М. Національна економіка в умовах глобалізації / М. Долішній, М. Козоріз // Вісник НАН України. – 2002. – № 3. – С. 27–36.
94. Дугин А. Г. Эволюция социальных идентичностей при переходе к парадигме постмодерна / А. Г. Дугин // Философия хозяйства. – 2004. – № 5. – С. 117–124.
95. Доходи та витрати населення України за січень-вересень 2008 року [Електронний ресурс]: експрес-випуск від 05.11.2008 р. №256 // Державний комітет статистики України. Експрес-випуски. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
96. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Ін-т екон. прогн. ; Фенікс, 2003. – 1008 с.
97. Економіст. – 2002. – № 6. – 86 с.
98. Економіст. – 2002. – № 7. – 98 с.
99. Елисеев А. Н. Институциональный анализ интеллектуальной собственности / А. Н. Елисеев, И. Е. Шульга. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 192 с.
100. Ефимчук И. В. Феномен власти-собственности в исторической ретроспективе и перспективе, или Есть пророки в своём отечестве / И. В. Ефимчук // Философия хозяйства. – 2003. – № 6. – С. 192–208.
101. Офіційний сайт президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/activity/vstrech/offmeetings2/133355574.html>
102. Офіційний сайт президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/performance/13336228.html>
103. Задорожный Г. В. Собственность и экономическая власть / Г. В. Задорожный. – Х. : Основа, 1996. – 144 с.
104. Звіт про діяльність банківського нагляду України у 2007 році. – К., 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=52860>

105. Злупко С. М. Історія економічної теорії: підручник для вузів / С. М. Злупко. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
106. Илларионов А. Экономическая свобода и благосостояние народов [Электронный ресурс]. – 1998. – Режим доступа: www.libertatium.ru/libertarium/86232
107. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia ; Наука, 1998. – 640 с.
108. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория / под общей ред. д. э. н. А. А. Аузана. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 416 с.
109. Институциональная экономика: учеб. пособие / под рук. акад. Д. С. Львова. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 318 с.
110. Истоки: Экономика в контексте истории и культуры. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – 584 с.
111. История экономических учений: современный этап / под общ. ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 733 с.
112. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні [Електронний ресурс]: Постанова правління Національного банку України від 28 серпня 2001 р. № 368 // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
113. Калмыков Р. Б. Анатомия свободы / Р. Б. Калмыков. – Иваново : Иванов. гос. ун-т, 1995. – 25 с.
114. Кара-Мурза С. Г. Подрыв рационального мышления и распад сообщества экономистов / С. Г. Кара-Мурза // Философия хозяйства. – 2003. – № 2. – С. 132–153.
115. Ким М. Н. Институциональные основы инфраструктуры рынка труда в транзитивном обществе / М. Н. Ким // Институційна архітектура та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 120–123.
116. Ким М. Н. Особенности и тенденции в изменении занятости и безработицы в переходной экономике Украины / М. Н. Ким // Развитие экономической теории в условиях трансформационного кризиса: тезисы докладов и сообщений / Научная конференция, посвящённая памяти А. П. Мамалужа, 6 июня 1996 г. – Х., 1996. – С. 15–19.
117. Клодт Х. Нова економіка: форми вияву, причини і наслідки: дослідження Фонду Хайнца Ніксдорфа / Х. Клодт [та ін.]; пер. з нім.; Інститут світової економіки при Кільському ун-ті. – К. : Таксон, 2006. – 305 с.

118. Козлов Г. А. Действие закона стоимости в условиях современного капитализма / Г. А. Козлов. – М. : Мысль, 1964. – 448 с.
119. Колганов А. И. Проблема социально-экономической определённости эпохи модернити как предпосылка оценки постмодернизма / А. И. Колганов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 2. – С. 88–91.
120. Коллонтай В. М. Закат экономического нелиберализма / В. М. Коллонтай // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 4. – С. 117–126.
121. Коллонтай В. М. Эволюция экономических категорий в условиях глобализации / В. М. Коллонтай // *Философия хозяйства*. – 2003. – № 2. – С. 122–131.
122. Коломиец А. Г. Финансовые реформы русских царей. От Ивана Грозного до Александра Освободителя / А. Г. Коломиец. – М. : Журн. Вопросы экономики, 2001. – 400 с.
123. Коломиець Г. М. Невизначеність розвитку господарчих систем і їх реформування : монографія / Г. М. Коломиець. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – 256 с.
124. Корнай Я. Путь к свободной экономике: Страстное слово в защиту экономических преобразований / Я. Корнай ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1990. – 149 с.
125. Корнівська В. О. Ліквідність у системі фінансових інститутів перехідної економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Корнівська Валерія Олегівна. – Х., 2004. – 16 с.
126. Кортен Д. Когда корпорации правят миром / Д. Кортен ; пер. с англ. – СПб. : Агентство «ВиТ-принт», 2003. – 328 с.
127. Коуз Р. Рынок, фирма, право / Р. Коуз ; пер. с англ. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Капелюшников. – М. : Дело, 1993. – 192 с.
128. Кравець В. Интернет-комерція в Україні / В. Кравець // *Вісник НБУ*. – 2004. – № 3. – С. 9–12.
129. Кретов С. И. Предпринимательство: сущность, директивы и перспективы / С. И. Кретов. – М. : Знание, 1992. – 64 с.
130. Кронрод Я. К вопросу о логике политической экономии социализма / Я. Кронрод // *Вопросы экономики*. – 1965. – № 7. – С. 44–57.
131. Кронрод Я. Экономическая реформа и некоторые проблемы политической экономии социализма / Я. Кронрод // *Вопросы экономики*. – 1966. – № 10. – С. 19–32.

132. Кронрод Я. А. I и II подразделения общественного продукта: О законе опережающего роста производства средств производства / Я. Кронрод. – М. : Знание, 1966. – 48 с.
133. Кронрод Я. А. Деньги в социалистическом обществе: Очерки теории / Я. А. Кронрод. – 2-е изд., перераб. – М. : Госфиниздат, 1960. – 424 с.
134. Кротюк В. Банківська система України в 2001 році: проблеми, тенденції, перспективи / В. Кротюк, О. Кіреєв, Г. Карчева // *Вісник НБУ*. – 2002. – № 3. – С. 2–8.
135. Круглова Н. Ю. Инновационный менеджмент / Н. Ю. Круглова. – М. : Ступень, 1996. – 256 с.
136. Крючкова І. В. Структурні чинники розвитку економіки України / І. В. Крючкова. – К. : Наукова думка, 2004. – 320 с.
137. Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. – М. : Политиздат, 1976. – 247 с.
138. Кузьминов И. И. Методологические проблемы политической экономии : сб. статей / И. И. Кузьминов. – М. : Мысль, 1967. – С. 47.
139. Кузьминов И. И. Научная гипотеза в экономической теории / И. И. Кузьминов // *Полит. самообразование*, 1967. – № 1. – С. 40–47.
140. Кузьминов И. И. Объективный характер экономических законов социализма : сб. ст. / И. И. Кузьминов. – М. : Правда, 1967. – С. 117–126.
141. Кунгурова С. Свобода... [Электронный ресурс] / С. Кунгурова // *HPSY: экзистенциальная и гуманистическая психология*. Раздел «Публикации». – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2852.htm>.
142. Кучерявенко Н. П. Основы налогового права / Н. П. Кучерявенко. – Х. : Константа, 1996. – С. 60–65.
143. Кушлин В. И. Траектории экономических трансформаций / В. И. Кушлин. – М. : Экономика, 2004. – 310 с.
144. Лебедева Н. Н. Хозяйственный институт / Н. Н. Лебедева // *Философия хозяйства*. – 2003. – № 3. – С. 244–256.
145. Левита Р. Я. История экономических учений : курс лекций / Р. Я. Левита. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Gatallaxy, 1985. – 191 с.
146. Левицкий С. А. Трагедия свободы / С. А. Левицкий ; послесл. и коммент. В. В. Сапова. – М. : Канон, 1995. – 512 с.

147. Левочкин С. Реформирование финансовой модели как основа макроэкономической стабилизации в Украине / С. Левочкин, В. Опарин, В. Федосов // Экономика Украины. – 2000. – № 10. – С. 22–26.
148. Лесков Л. В. Россия в мареве посмодерна / Л. В. Лесков // Философия хозяйства. – 2004. – № 1. – С. 60–71.
149. Лібанова Е. Бідність в Україні: діагноз поставлено – будемо лікувати? / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. – 2001. – № 13 (337).
150. Лисичкин Г. С. План и рынок / Г. С. Лисичкин. – М.: Экономика, 1966. – 96 с.
151. Лисовицкий В. Н. Роль институциональных преобразований в обеспечении равновесия экономической системы / В. Н. Лисовицкий // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозіуму. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 166–170.
152. Лозовский Л. Словарь-справочник предпринимателя / Л. Лозовский, Б. Райзберг. – М.: Ось-89, 1997. – 288 с.
153. Лундестад Г. Восток, Запад, Север, Юг. Основные направления международной политики. 1945-1996 / Г. Лундестад; пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2003. – 360 с.
154. Майнзюк К. Балансування бюджету і державний борг у 2001 році / К. Майнзюк // Бюджетний і податковий огляд. Квітень 2001: аналітичні статті, коментарі, таблиці / Група фіскального аналізу при Комітеті Верховної Ради України з питань бюджету. – К., 2001. – С. 12–19.
155. Макконелл К. Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. Т. 1 / К. Р. Макконелл, С. Л. Брю; пер. с англ. – 11-е изд. – М.: Республика, 1992. – 399 с.
156. Малий І. Й. Інституційна особливість України як чинник деформації ринкових принципів / І. Й. Малий // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозіуму. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 108–109.
157. Малый И. И. Институциональные изменения системы распределения экономических факторов в транзитивной экономике / И. И. Малый // Экономическая теория. – 2004. – № 1. – С. 56–68.
158. Мамалуй А. А. Архитектоника и/или сетевые структуры? / А. А. Мамалуй // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозіуму. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 72–77.

159. Мамардашвили М. Философские размышления и личностный опыт / М. Мамардашвили. – М.: Канон; ОИ «Реабилитация», 2007. – 320 с.
160. Мандыбура В. А. Нормативно-правовая составляющая институциональной архитектоники государственной формы собственности / В. А. Мандыбура // Экономическая теория. – 2005. – № 1. – С. 67–80.
161. Маркович М. Отчужденный труд и самоуправление / М. Маркович // Международная политика. – Белград, 1967. – № 22. – С. 20–22.
162. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов (Первоначальный вариант «Капитала»). В 2 ч. Ч. 1 / К. Маркс. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 515 с.
163. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 3 / А. Маршалл; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 350 с.
164. Масюк Л. В. Фінансова влада та її вплив на економічну безпеку в транзитивному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / Масюк Леся Василівна. – Х., 2000. – 17 с.
165. Мельник Л. Г. «New-Васюки» глобального масштаба: экономические эссе / Л. Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Унив. книга», 2004. – 56 с.
166. Менгер К. Исследования о методах социальных наук и политической экономии в особенности / К. Менгер; пер. с нем. – Санкт-Петербург: Тип. Безобразова, 1894. – 284 с.
167. Менгер К. Основания политической экономии: Общая часть / К. Менгер; пер. с нем. Г. Тиктина, И. Абезгауза. – Одесса: Тип. Хакаловского, 1903. – 278 с.
168. Меньшиков С. М. Анатомия российского капитализма / С. М. Меньшиков. – М.: Международные отношения, 2004. – 432 с.
169. Методологические и теоретические проблемы политической экономии в «Экономических рукописях 1857–1859 гг. К. Маркса» / В. В. Куликов, С. Н. Мареев, А. К. Покрытан; отв. ред. В. В. Куликов. – М.: ИЭ, 1984. – 120 с.
170. Мешко І. М. Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки: навч. посіб. для студ. екон. спец. вузів / І. М. Мешко. – К.: Вища школа, 1994. – 175 с.

171. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность / Л. фон Мизес ; пер. с англ. – М. : Дело, 1993. – 230 с.
172. Мизес Л. Либерализм в классической традиции / Л. фон Мизес ; пер. с англ. А. В. Куряева. – М. : Социум ; Экономика, 2001. – 239 с.
173. Милтон Ф. Если бы деньги заговорили... / Ф. Милтон ; пер. с англ. – М. : Дело, 1998. – 160 с.
174. Міщенко В. І. Електронний бізнес на ринку фінансових послуг : практич. посіб. / В. І. Міщенко, А. В. Шаповалов, Г. В. Юрчук – К. : Знання, КОО, 2003. – 278 с.
175. Многоликая глобализация / под ред. П. Бергера, С. Хантингтона ; пер. с англ. В. В. Сапова ; под ред. М. М. Лебедевой. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
176. Мовсесян А. Г. Либерализм и экономика / А. Г. Мовсесян. – М. : Логос, 2003. – 240 с.
177. Молчанов К. В. Политэкономия сегодня: рефлексия политической экономии / К. В. Молчанов // *Философия хозяйства*, 2004. – № 3. – С. 127–136.
178. Московский А. И. Методологический и теоретический потенциал институциональной экономической теории / А. И. Московский // *Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозіуму*. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 54–61.
179. Московский А. И. Философские основания экономической теории и постмодерн / А. И. Московский // *Философия хозяйства*, 2003. – № 6. – С. 48–57.
180. Мочерний С. В. Історія економічних вчень. Сучасна економічна думка : навч. посіб. для вузів / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – Л. : Новий світ, 2006. – 486 с.
181. Найман Э. Л. Путь к финансовой свободе: профессиональный подход к трейдингу и инвестициям / Э. Л. Найман. – 4-е изд. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 476 с.
182. Налоги : учеб. пособ. для вузов / В. В. Буряковский, В. Я. Кармазин, С. В. Каламбет, О. А. Водолазская ; под ред. В. В. Буряковского. – Днепропетровск : Пороги, 1998. – 642 с.
183. Неклесса А. И. Финансовый мир: реальные следствия виртуальных стратегий / А. И. Неклесса // *Философия хозяйства*. – 1999. – № 2. – С. 52–60.

184. Неклесса А. И. Новая земля и Новое небо: механика глобальной трансформации / А. И. Неклесса // *Философия хозяйства*. – 2003. – № 5. – С. 91–104.
185. Ненаблюдаемая экономика: попытка количественных измерений / под ред. д.э.н. А. Е. Суринова. – М. : Финстатинформ, 2003. – 256 с.
186. Нестеренко Е. П. Теоретико-методологические основы неолиберального учения Ф.А. фон Хайека / Е. П. Нестеренко // *Экономическая теория*. – 2004. – № 1. – С. 84–92.
187. Новак И. Н. Проблемы повышения эффективности функционирования специальных экономических зон и территорий приоритетного развития в Украине / И. Н. Новак // *Финансовые риски*. – 2002. – № 3(30). – С. 30–34.
188. Ноговицын О. М. Ступени свободы: логико-исторический анализ категории свободы / О. М. Ноговицын. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 192 с.
189. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
190. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики : учеб. пособие / Р. М. Нуреев. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 240 с.
191. О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / М. А. Абрамов. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 696 с.
192. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен ; пер. с нем. Л. А. Козлова, Ю. И. Куколева ; вступ. ст. О. Р. Лациса. – М. : Прогресс : Универс, 1995. – 494 с.
193. Окунева Л. Налоги и налогообложение в России / Л. Окунева. – М. : Финстатинформ, 1996. – 219 с.
194. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учеб. пособие / А. Н. Олейник. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 416 с.
195. Омельчук Л. Стан міжбанківських розрахунків, що здійснювалися через СЕМП НБУ в 2003 році / Л. Омельчук // *Вісник НБУ*. – 2004. – № 3. – С. 28–29.
196. Осипов Ю. М. Изыски постмодерна и изыскания России / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 1. – С. 45–51.
197. Осипов Ю. М. Новое в мире: новая локальная имперскость и солидарный планетаризм / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 2. – С. 9–19.

198. Осипов Ю. М. Новый мир – новая имперскость / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2006. – № 4. – С. 97–111.
199. Осипов Ю. М. Обречённые на интеграцию / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 5. – С. 292–294.
200. Осипов Ю. М. Россия в актуальном времени-пространстве / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 1999. – № 5. – С. 19–25.
201. Осипов Ю. М. Россия: ни глобальное, ни национальное, а имперское / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 1. – С. 11–31.
202. Осипов Ю. М. Тезисы об экономике как реальности и экономии как собрании мыслей об экономике / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 5. – С. 49–60.
203. Осипов Ю. М. Фиктивная сущность Постмодерна / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2003. – № 3. – С. 9–15.
204. Осипов Ю. М. Финансовая экономика как высшая форма бытия экономики / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2000. – № 2. – С. 8–15.
205. Осипов Ю. М. Что есть экономика вообще и что она есть сегодня / Ю. М. Осипов // *Философия хозяйства*. – 2004. – № 3. – С. 83–97.
206. Ослунд А. Строительство капитализма: Рыночная трансформация стран бывшего советского блока / А. Ослунд; пер. с англ. Н. А. Раневой, А. Ю. Молоканова; под ред. И. М. Осадчей. – М.: Логос, 2003. – 720 с.
207. Основы экономической теории: Политэкономический аспект: учебник для вузов / Г. Н. Клишко, Л. А. Канищенко, В. Н. Пригода, Н. Н. Садовой. – 3-е изд., перераб. и доп. – К.: Знання-Прес, 2001. – 646 с.
208. Отмывание грязных денег: международные и национальные системы противодействия / А. И. Рымарук, Ю. М. Лысенков, В. В. Капустив, С. А. Синянский. – К.: Юстиниан. – 2003. – 544 с.
209. Панченко В. И. О единстве предмета и метода как принципе политической экономии: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. экон. наук: спец. 08.00.01 / Панченко Владимир Иванович. – РнД, 1982. – 24 с.
210. Пелипась И. Экономическая свобода или регулируемый рынок / И. Пелипась // *Квартальный бюллетень Клуба экономистов*. – 2000. – № 4. – С. 104–124.

211. Петруня Ю. Є. Фондовий ринок України в контексті міжнародного руху капіталів / Ю. Є. Петруня // *Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 177–180.
212. Покропівний С. Ф. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність: навч. посібник / С. Ф. Покропівний, В. М. Колот. – К.: КНЕУ, 1998. – 352 с.
213. Покрытан А. К. Вопросы социалистического воспроизводства общественного продукта / А. К. Покрытан. – К., 1965. – 188 с.
214. Пол Р. Манифест: Революция [Электронный ресурс] / Р. Пол; пер. с англ. В. Жилина; Либертарианская партия России // *Либертарианская партия России*. – Режим доступа: <http://libertynews.ru/node/190>
215. Положення про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями комерційних банків [Електронний ресурс]: Постанова правління Національного банку України від 06 липня 2000 р. № 279 // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
216. Прісняков В. Ф. Крива Лаффера для визначення розміру інфляційного податку / В. Ф. Прісняков // *Фінанси України*. – 1998. – № 11. – С. 3–8.
217. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон [Електронний ресурс]: Закон України від 13 жовтня 1992 р. № 2673-ХІІ // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
218. Програма «Інвестиційний імідж України» [Електронний ресурс]: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 477-р. // // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
219. Прозоров Ю. В. Институциональные предпосылки и механизмы развития банковского сектора / Ю. В. Прозоров // *Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку: матеріали наук. симпозиуму*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 145–148.
220. Просяник В. М. Финансовое обеспечение инвестиционной деятельности (на примере промышленных предприятий

Харьковской области): дис. ... канд. экон. наук : 08.04.01 / Просяник Владимир Михайлович. – Х., 2001. – 202 с.

221. Радаев В. В. Условия развития экономической теории / В. В. Радаев // Экономическая теория. – 2004. – № 1. – С. 24–42.

222. Решетников П. Досвід використання інформаційних технологій у банківській справі / П. Решетников // Вісник НБУ. – 2004. – № 4. – С. 40–43.

223. Рикардо Д. Принципы политической экономии / Д. Рикардо ; сокр. пер. с англ. ; под ред. и ист.-критич. очерк В. Р. Чернышева. – Л. : Прибой, 1924. – 198 с.

224. Рикардо Д. Сочинения / Д. Рикардо ; пер. с англ. М. Н. Смит. – М. : Госполитиздат, 1955.

225. Річний звіт Національного банку України за 1999 р. – К. : НБУ, 1999. – 144 с.

226. Річний звіт Першої Фондової Торговельної Системи за 2008 р. [Електронний ресурс] // ПФТС. – Режим доступу: <http://www.pfts.com/uk/yearly-reports/>

227. Роговой В. Актуальные вопросы развития территорий с особым статусом в Украине / В. Роговой // Экономика Украины. – 2000. – № 11. – С. 4–13.

228. Романенко О. Р. Фінанси : підручник / О. Р. Романенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.

229. Ротбард М. Власть и рынок. Государство и экономика / М. Ротбард ; пер. с англ. Б. С. Пинскера ; под ред. Г. Р. Сапова. – Челябинск : Социум, 2003. – 415 с.

230. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман ; пер. с англ. О. А. Алякринского. – М. : Логос, 2003. – 356 с.

231. Румянцев А. М. Возникновение частной собственности на движимое имущество / А. М. Румянцев. – Х., 1947. – 105 с.

232. Румянцев А. М. Как использовать экономические законы / А. М. Румянцев // Наука и жизнь. – 1966. – № 2. – С. 18–21.

233. Румянцев А. М. О категориях и законах политической экономии коммунистической формации / А. М. Румянцев. – М. : Мысль, 1965. – 391 с.

234. Румянцев А. М. О предмете политической экономии / А. М. Румянцев. – М. : Изд-во ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. – 126 с.

235. Румянцев А. М. Об использовании экономических законов в интересах общества / А. М. Румянцев // Коммунист. – 1956. – № 2. – С. 15–32.

236. Румянцев А. М. Основной экономической закон социализма / А. М. Румянцев. – М. : Изд-во ВППШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. – 62 с.

237. Саєнко Ю. Про бідного замовте слово / Ю. Саєнко // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 53.

238. Сен А. Развитие как свобода / А. Сен ; пер. с англ. ; [под ред. и с послеслов. Р. М. Нуреева]. – М. : Новое изд-во, 2004. – 432 с.

239. Симановский А. Ю. Банковский сектор в переходной экономике России / А. Ю. Симановский // Деньги и кредит. – 1995. – № 11. – С. 26–36.

240. Синяков С. В. Украина и Россия: мировоззренческие аспекты отношений / С. В. Синяков // Философия хозяйства. – 2004. – № 1. – С. 189–197.

241. Скирдо М. П. Социальная философия : учеб. пособие / М. П. Скирдо. – М. : Триада, 2000. – 272 с.

242. Словарь-справочник менеджера / под ред. М. Г. Лапусты. – М. : ИНФРА-М., 1996. – 608 с.

243. Смирнов А. Налогообложение: модели оптимизации / А. Смирнов // Экономист. – 1998. – № 2. – С. 68–76.

244. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; пер. П. А. Бибииков ; предисл. Гарнье. – С.-Пб : Тип. И. И. Глазунова, 1866. – Т. 1–3.

245. Современные проблемы предпринимательской деятельности / под общ. ред. Л. В. Дикань. – Х. : Гриф, 2000. – 380 с.

246. Соколин Б. М. Инфляция и власть / Б. М. Соколин. – СПб. : Бизнес-пресса, 2004. – 144 с.

247. Сомин Н. В. Философия хозяйства С. Н. Булгакова – приобретения и потери / Н. В. Сомин // Философия хозяйства. – 2003. – № 1. – С. 126–132.

248. Сото Э. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире / Э. Де Сото ; пер. с англ. – М. : Олимп-Бизнес, 2004. – 272 с.

249. Сприяння сталому економічному зростанню в Україні / за ред. Ш. фон Крамона-Таубадея, І. Акімової. – К. : Альфа-Принт, 2001. – 347 с.

250. Ставка сделана // Бизнес. – 2001. – № 13 (428). – С. 14–15.

251. Статистичний щорічник України за 2007 р. / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики України. – К. : Консультант, 2008. – 648 с.

252. Статистичний щорічник України за 2008 р. / за ред. О. Г. Осауленка ; Державний комітет статистики України. – К. : Консультант, 2009. – 600 с.
253. Статистичні таблиці // Економіст. – 2002. – № 7. – С. 43–44.
254. Стиглиц Дж. Ю. Глобализация: тревожные тенденции / Дж. Стиглиц ; пер. с англ. Г. Г. Пирогова. – М. : Мысль, 2003. – 300 с.
255. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / [авт. кол. А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.] ; Нац. ін-т страт. досліджень, Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
256. Стратегія соціально-економічного розвитку Харківської області на період до 2011 року / за заг. ред. Є. П. Кушнарєва. – Х. : Вид. дім «ІНЖЕК», 2004. – 448 с.
257. Структура балансового капіталу банків України за станом на 01.01.2002 р. // Вісник НБУ. – 2002. – № 3. – С. 17–20.
258. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии / Ж.-Б. Сэй ; пер. с фр. ; сост., вступ. ст., коммент. М. К. Бункиной, А. М. Семенова. – М. : Дело, 2000. – 323 с.
259. Тарасевич В. Н. Институты и инстинкты / В. Н. Тарасевич // Институційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозиуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 61–66.
260. Тарасевич В. Н. Институциональная эволюция: от инстинктов – к протоинститутам / В. Н. Тарасевич // Экономическая теория. – 2005. – № 1. – С. 51–80.
261. Тарасевич В. Н. Институциональная эволюция: от протоинститутов – к институтам / В. Н. Тарасевич // Экономическая теория. – 2005. – № 2. – С. 64–79.
262. Тарушкин А. Б. Институциональная экономика : учеб. пособие / А. Б. Тарушкин. – СПб. : Питер, 2004. – 368 с.
263. Теория хозяйственного порядка: «Фрайбургская школа» и немецкий неоллиберализм / пер. с нем. ; [предислов. и общ. ред. В. Гутника]. – М. : Экономика, 2003. – 482 с.
264. Тимчасове положення про визначення Національним банком України процентних ставок за своїми операціями [Електронний ресурс] : Постанова Правління Національного банку України від 27 квітня 2001 р. № 183 // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>

265. Трудный поворот к рынку / науч. ред. Л. И. Абалкин ; сост. Е. М. Юдина. – М. : Экономика, 1990. – 559 с.
266. Тутов Л. А. Свобода как основная характеристика хозяйства / Л. А. Тутов // Философия хозяйства. – 2003. – № 2. – С. 58–69.
267. Тюрго А.-Р.-Ж. Избранные экономические произведения / А.-Р.-Ж. Тюрго ; пер. с фр. ; [ред.-сост., авт. вступ. ст. и примеч. д. э. н. И. С. Бак]. – М. : Соцэкгиз, 1961. – 198 с.
268. Тютюнникова С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации : монография / С. В. Тютюнникова. – Х. : Основа, 1999. – 280 с.
269. Фальцман В. К. Экономический рост. От прошлого к будущему / В. К. Фальцман. – М. : Альбина Паблишер, 2003. – 240 с.
270. Фатеев М. Світовий ринок дорогоцінних металів / М. Фатеев, Л. Галяпа // Вісник НБУ. – 2005. – № 4. – С. 3–7.
271. Финансовые рынки в переходной экономике: некоторые проблемы развития. – М. : ИЭПП, 2003. – 171 с.
272. Фишер В. Европа: экономика, общество и государство. 1914–1980 / В. Фишер ; пер. с нем. Л. А. Овчинцевой ; под науч. ред. Ю. А. Петрова. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 368 с.
273. Філіпенко А. С. Институціональні чинники економічного зростання / А. С. Філіпенко // Институційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозиуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 162–165.
274. Формування загального та спеціалізованого фондів бюджету // Бюджетний і Податковий Огляд. Березень 2002 : аналітичні статті, коментарі, таблиці / Група фіскального аналізу при Комітеті Верховної Ради України з питань бюджету. – К., 2002. – С. 8–12.
275. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. фон Хайек ; пер. с англ. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
276. Хайтун С. Д. Социум против человека: Законы социальной эволюции / С. Д. Хайтун. – М. : КомКнига, 2006. – 336 с.
277. Хендерсон Д. Радость свободы, или Рынок без тормозов / Д. Хендерсон ; пер. с англ. Б. В. Орлова ; под ред. Б. А. Резниченко. – СПб. : Питер, 2004. – 352 с.
278. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастелс ; пер. с англ. А. Калинина, Ю. Подорога (гл.4) ; посл. Б. Кагарлицкий. – М. : Логос, 2003. – 224 с.

279. Ходжсон Д. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Д. Ходжсон ; пер. с англ. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
280. Црвенковски К. Самоуправление в современном мире / К. Црвенковски // Международная политика. – Белград. – 1968. – № 448. – С. 1–3.
281. Чепенко В. Використання спеціалізованих фондів в Україні / В. Чепенко, В. Серек // Бюджетний і Податковий Огляд. Серпень 2001 : аналітичні статті, коментарі, таблиці / Група фіскального аналізу при Комітеті Верховної Ради України з питань бюджету. – К., 2001. – С. 38–45.
282. Чернецький Ю. О. Соціальні та антисоціальні інститути економічного життя: питання теорії / Ю. О. Чернецький // Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозиуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 77–81.
283. Чубрик А. Экономическая свобода и экономическое благосостояние / А. Чубрик, Е. Ракова, И. Пелипась. – М. : ЭКОВЕСТ, 2002. – С. 4–44.
284. Чухно А. А. Актуальные проблемы развития экономической теории на современном этапе / А. А. Чухно // Экономика Украины. – 2009. – № 4. – С. 14–28.
285. Чухно А. А. Актуальные проблемы развития экономической теории на современном этапе / А. А. Чухно // Экономика Украины. – 2009. – № 5. – С. 15–35.
286. Чухно А. А. Выводы и предложения, вытекающие из работы «Постиндустриальная экономика: теория, практика и их значение для Украины» / А. А. Чухно // Экономическая теория. – 2004. – № 1. – С. 105–114.
287. Чендлер А. Стратегия и структура / А. Чендлер ; пер. с англ. – М. : Мир, 1988. – 464 с.
288. Шабанова М. А. Социология свободы: трансформирующееся общество / М. Шабанова. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2000. – 314 с.
289. Шарп У. Инвестиции / У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бэйли ; пер. с англ. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 1028 с.
290. Шаститко А. Е. Неинституциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – М. : ТЕИС, 1998. – 424 с.
291. Шевченко С. СЕП і СТП: підсумки роботи за рік / С. Шевченко // Вісник НБУ. – 2005. – № 2. – С. 41–42.

292. Шмидт В. Размышления о стоимостном содержании денег / В. Шмидт // Философия хозяйства. – 2003. – № 6. – С. 121–162.
293. Щербина В. Ф. Противоречия перестройки: Экономико-философский анализ / В. Ф. Щербина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 232 с.
294. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты / Т. Эггертссон ; пер. с англ. – М. : Дело, 2001. – 408 с.
295. Экономика переходного периода : учеб. пособие / под ред. В. В. Радаева, А. В. Бузгалина. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 410 с.
296. Экономика предприятия / под ред. Ф. К. Беа, Э. Дихтла, М. Швайцера. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 928 с.
297. Эриксен Т. Х. Тирания момента. Время в эпоху информации / Т. Х. Эриксен ; пер. с норв. – М. : Весь Мир, 2003. – 208 с.
298. Эрперт М. Б. Методологические опыты теории товара и денег / М. Б. Эрперт. – М. : Экономика, 2004. – 191 с.
299. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард ; пер. с нем. ; авт. предисл. Б. Б. Багряцкий, В. Г. Гребенников. – М. : Начала-Пресс, 1991. – 332 с.
300. Юдкин А. И. Метод исследования системы производственных отношений в «Капитале» К. Маркса / А. И. Юдкин. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 152 с.
301. Юрій С. І. Бюджетна система України : навч. посіб. / С. І. Юрій, Й. М. Бескид. – К. : НІОС, 2000. – 400 с.
302. Ющенко В. Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні / В. Ющенко, В. Лисицький. – К. : СКАРБИ, 1998. – 288 с.
303. Явлинский Г. А. Экономика России: наследство и возможности / Г. А. Явлинский. – М. : ЭПИцентр ; Х. : Фолио, 1995. – 144 с.
304. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учебник для вузов / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 480 с.
305. Яковец Ю. В. Рента, антирента, квазирента в глобально-цивилизационном измерении / Ю. В. Яковец. – М. : Академкнига, 2003. – 240 с.
306. Яременко О. Л. Архітектура інституційних змін / О. Л. Яременко // Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку : матеріали наук. симпозиуму. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 70–72.
307. Greenspan A. Gold and Economic Freedom [Електронний ресурс] / A. Greenspan // USAGOLD. – Режим доступу : <http://www.usagold.com/gildedopinion/greenspan.html>

308. Aleksij V. Obrazovanije radničke klase I socijalna struktura obruđva Socijalizam / V. Aleksij – Beograd, 1974. – P. 52–63.
309. Blum J. Do capital adequacy requirements reduce risks in banking? / J. Blum // Journal of Banking & Finance. – 1999. – V. 23. – P. 755–771.
310. Diamond D. W. Bank runs, deposit insurance and liquidity / Douglas W. Diamond, Philip H. Dygwig // Journal of Political Economy. – 1983. – V. 91(3). – P. 401–419.
311. Fama E. Banking in the theory of finance / E. Fama // Journal of Monetary Economics. – 1980. – V. 6. – № 1. – P. 39–57.
312. Hadžistević V. Svestrani razvitak ličnosti udruženog proizvođača I osnovna društvena podjela rada / V. Hadžistević // Međunar. radnički pokret. – 1967. – № 3. – S. 144–153.
313. Hellmann T. Liberalization, Moral Hazard in banking, and Prudential regulation: Are Capital Requirements Enough? / Thomas F. Hellmann, Kevin C. Murdock // Stanford GSB Working Paper. – 1997. – № 1466.
314. The heritage foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org>.
315. Jambreč P. Socijalizam / P. Jambreč. – Beograd, 1976. – S. 761–776.
316. Kim D. Risk in banking and capital regulation / D. Kim, A. M. Santomero // Journal of Finance. – 1988. – V. 43. – P. 1219–1233.
317. Merton R. An analytic derivation of the cost of deposit insurance and loan guarantees / R. Merton // Journal of Banking and Finance. – 1977. – V. 1. – P. 3–11.
318. Nations in Transit (1997–2001). – Freedom House, Transaction Publishers.
319. Obradović J. Nase teme / J. Obradović – Zagreb, 1967. – S. 1241–1270.
320. Park S. Risk taking behaviour of banks under regulation / S. Park // Journal of Banking and Finance. – 1997. – V. 4. – P. 491–507.
321. Report Presidential Commission on Market Mechanisms. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1998. – P. 251.
322. Stojdinović P. Ekon. Misao / P. Stojdinović – Beograd, 1975. – S. 78–88.
323. Wallace N. Another attempts to explain an illiquid banking system: The Diamond-Dybvig model with sequential service taken seriously / N. Wallace // Quarterly Review. – 1988. – Issue Fall. – P. 3–16.

324. Державна податкова адміністрація України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua/control/uk/index>
325. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
326. Forex. Торговая система Element [Електронний ресурс]: сайт компанії. – Режим доступу: <http://dollaromania.com>
327. Національний банк України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>
328. Finance.ua – Про гроші [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finance.ua/ru>
329. УНІАН – інформаційне агентство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net>
330. Міністерство фінансів України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>
332. Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/pokaznyki_sk.xls
- Економічна правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/>
333. Секретаріат Президента України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/?cat=6>
334. Пенсійний фонд України [Електронний ресурс]: офіційний сайт – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>
335. Рахункова палата України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/>
336. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>
337. Державна податкова адміністрація у Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dpa.kharkov.ua/>
338. Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/>
339. Форекс-форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fx.ru/forum/attachments/analitika-fxpro/247d1234501180t-forex-foreks-tehnicheskij-analiz-osnovnyh-valutnyh-par-eur_d.jpg
340. Державне казначейство України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua/>

Продовження додатка А

ДОДАТОК А

Рейтинг країн світу за рівнем економічної свободи [314]

НАЗВА КРАЇНИ	Рівень у рейтингу		Значення показника економічної свободи	
	2008 р.	2009 р.	2008 р.	2009 р.
1	2	3	4	5
Гонконг	1	1	90,3	90,0
Сінгапур	2	2	87,4	87,1
Ірландія	3	4	82,4	82,2
Австралія	4	3	82	82,6
Сполучені Штати Америки	5	6	80,6	80,7
Нова Зеландія	6	5	80,2	82,0
Канада	7	7	80,2	80,5
Чилі	8	11	79,8	78,3
Швейцарія	9	9	79,7	79,4
Велика Британія	10	10	79,5	79,0
Данія	11	8	79,2	79,6
Естонія	12	13	77,8	76,4
Нідерланди	13	12	76,8	77,0
Ісландія	14	14	76,5	75,9
Люксембург	15	15	75,2	75,2
Фінляндія	16	17	74,8	74,5
Японія	17	19	72,5	72,8
Маврикій	18	18	72,3	74,3
Бахрейн	19	16	72,2	74,8
Бельгія	20	20	71,5	72,1
Барбадос	21	22	71,3	71,5
Кіпр	22	24	71,3	70,8
Німеччина	23	25	71,2	70,5
Багами	24	27	71,1	70,3
Тайвань	25	35	71	69,5
Литва	26	30	70,8	70,0
Швеція	27	26	70,4	70,5
Вірменія	28	31	70,3	69,9
Тринідад та Тобаго	29	41	70,2	68,0
Австрія	30	23	70	71,2
Іспанія	31	29	69,7	70,1

1	2	3	4	5
Грузія	32	32	69,2	69,8
Сальвадор	33	33	69,2	69,8
Норвегія	34	28	69	70,2
Словаччина	35	36	68,7	69,4
Ботсвана	36	34	68,5	69,7
Чехія	37	37	68,5	69,4
Латвія	38	45	68,3	66,6
Кувейт	39	50	68,3	65,6
Уругвай	40	38	68,1	69,1
Південна Корея	41	40	67,9	68,1
Оман	42	43	67,4	67,0
Угорщина	43	44	67,2	66,8
Мексика	44	49	66,4	65,8
Ямайка	45	52	66,2	65,2
Ізраїль	46	42	66,1	67,6
Мальта	47	47	66	66,1
Франція	48	64	65,4	63,3
Коста-Рика	49	46	64,8	66,4
Панама	50	55	64,7	64,7
Малайзія	51	58	64,5	64,6
Уганда	52	63	64,4	63,5
Португалія	53	53	64,3	64,9
Таїланд	54	67	63,5	63,0
Перу	55	57	63,5	64,6
Албанія	56	62	63,3	63,7
Південно-Африканська республіка	57	61	63,2	63,8
Йорданія	58	51	63	65,4
Болгарія	59	56	62,9	64,6
Саудівська Аравія	60	59	62,8	64,3
Беліз	61	66	62,8	63,0
Монголія	62	69	62,8	62,8
Об'єднані Арабські Емірати	63	54	62,8	64,7
Італія	64	76	62,5	61,4
Мадагаскар	65	73	62,4	62,2
Катар	66	48	62,2	65,8
Колумбія	67	72	61,9	62,3

Продовження додатка А

1	2	3	4	5
Румунія	68	65	61,5	63,2
Фіджі	69	80	61,5	61,0
Киргизстан	70	74	61,1	61,8
Македонія	71	78	61,1	61,2
Ліван	73	95	60,9	58,1
Туреччина	74	75	60,8	61,6
Словенія	75	68	60,6	62,9
Казахстан	76	83	60,5	60,1
Парагвай	77	79	60,5	61,0
Гватемала	78	87	60,5	59,4
Гондурас	79	91	60,2	58,7
Греція	80	81	60,1	60,8
Нікарагуа	81	84	60	59,8
Кенія	82	90	59,6	58,7
Польща	83	82	59,5	60,3
Туніс	84	98	59,3	58
Єгипет	85	97	59,2	58
Свазіленд	86	89	58,9	59,1
Домініканська Республіка	87	88	58,5	59,2
Кабо-Верде	88	77	58,4	61,3
Молдова	89	120	58,4	54,9
Шрі-Ланка	90	111	58,3	56
Сенегал	91	110	58,2	56,3
Філіппіни	92	104	56,9	56,8
Пакистан	93	102	56,8	57
Гана	94	96	56,7	58,1
Гамбія	95	112	56,6	55,8
Мозамбік	96	113	56,6	55,7
Танзанія	97	93	56,4	58,3
Марокко	98	101	56,4	57,7
Замбія	99	108	56,4	56,6
Камбоджа	100	106	56,2	56,6
Бразилія	101	105	55,9	56,7
Алжир	102	107	55,7	56,6
Буркіна-Фасо	103	85	55,6	59,5
Малі	104	114	55,5	55,6
Нігерія	105	117	55,5	55,1

Продовження додатка А

1	2	3	4	5
Азербайджан	107	99	55,3	58
Аргентина	108	138	55,1	52,3
Мавританія	109	127	55	53,9
Бенін	110	115	55	55,4
Кот-д'Івуар	111	119	54,9	55
Непал	112	133	54,7	53,2
Хорватія	113	116	54,6	55,1
Таджикистан	114	122	54,5	54,6
Індія	115	123	54,2	54,4
Руанда	116	124	54,1	54,2
Камерун	117	136	54	53
Суринам	118	125	53,9	54,1
Індонезія	119	131	53,9	53,4
Малаві	120	129	53,8	53,7
Боснія і Герцеговина	121	134	53,7	53,1
Габон	122	118	53,7	55
Болівія	123	130	53,2	53,6
Ефіопія	124	135	53,2	53
Ємен	125	103	52,8	56,9
Китай	126	132	52,8	53,2
Гвінея	127	144	52,8	51
Нігер	128	128	52,7	53,8
Екваторіяльна Гвінея	129	142	52,5	51,3
Узбекистан	130	148	52,3	50,5
Джибуті	131	140	52,3	51,3
Лесото	132	151	51,9	49,7
Україна	133	152	51,1	48,8
Росія	134	146	49,9	50,8
В'єтнам	135	145	49,8	51
Гаяна	136	155	49,4	48,4
Лаос	137	150	49,2	50,4
Гаїті	138	147	48,9	50,5
Сьєрра-Леоне	139	158	48,9	47,8
Того	140	154	48,8	48,7
Центрально-Африкаська Республіка	141	156	48,2	48,3
Чад	142	161	47,7	47,5
Ангола	143	162	47,1	47

Продовження додатка А

1	2	3	4	5
Сирія	144	141	46,6	51,3
Бурунді	145	153	46,3	48,8
Республіка Конго	146	166	45,2	45,4
Гвінея Бісау	147	165	45,1	45,4
Венесуела	148	174	45	39,9
Бангладеш	149	160	44,9	47,5
Білорусь	150	167	44,7	45
Іран	151	168	44	44,6
Туркменістан	152	169	43,4	44,2
Бірма	153	176	39,5	37,7
Лівія	154	171	38,7	43,5
Зімбабве	155	178	29,8	22,7
Куба	156	177	27,5	27,9
Північна Корея	157	179	3	2
Чорногорія	поза рейт.	94	поза рейт.	58,2
Сербія	поза рейт.	109	поза рейт.	56,6
Судан	поза рейт.	поза рейт.	поза рейт.	поза рейт.
Ірак	поза рейт.	поза рейт.	поза рейт.	поза рейт.
Демократична Республіка Конго	поза рейт.	173	поза рейт.	42,8

ДОДАТОК В

Обсяги торгів в ПФТС у 1997–2008 рр. (млн грн) [226]

	РОКИ											
	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001	2000	1999	1998	1997
Вид цінного паперу												
Середньоденний обсяг торгів	63,677	129,1	113,2	57,7	28	13,2	25,4	25,55	5,95	4,03	1,34	1,42
Загальний обсяг торгів	10210	31491	27625	14492	7000,1	3216,3	6273	6285,1	1463	988,44	388,54	355,9
Первинний ринок												
Опціони		0	0	0,03	15,28	97,34	68,38	10,71	0	0	0	0
Акції (аукціон ФДМУ)	0,6	15,5	48,29	27,55	13,04	13,34	6,79	99,53	39,8	34,16	29,94	0,99
Корпоративні облігації				57,98	2,53	7,48	40,98	12,37	2,95	0	0	0
Акції					0	19,9	40,97	43,04	64,15	0	0	0
Вторинний ринок												
Корпоративні облігації	25506	17384	11871	6438	4334,6	2030,6	749,75	111,65	0,43	0	0	0
Акції	12940	10080	5924,8	3306,5	1070,4	513,44	628,37	997,99	1309,9	577,67	176,96	248,43
Муніципальні облігації	748,68	739	988,06	667,8	886,69	13,2	0	0	0	0	0	0
Державні облігації	3456,8	2809	8443,2	3878,5	651,38	520,97	4736,5	4884,8	0	59,7	117,03	54,23
Інші цінні папери					26,2	0	0	27,62	0	0,01	10,08	46,06
Векселі					0	0	1,25	97,37	45,75	316,9	4,54	6,19

ДОДАТОК В

ДОДАТОК Д

Державні фінанси України у 2002–2008 роках [330]

ПЕРІОД	Державний бюджет		У % до ВВП		Зведений бюджет		У % до ВВП	
	Доходи Державного бюджету	Дефіцит (-), профіцит (+) Державного бюджету	Доходи Державного бюджету	Дефіцит (-), профіцит (+) Державного бюджету	Доходи Державного бюджету	Дефіцит (-), профіцит (+) Державного бюджету	Доходи Державного бюджету	Дефіцит (-), профіцит (+) Державного бюджету
2002	45468	1119	20,1	0,5	61954	1635	27,4	26,7
2003	55077	-1043	20,6	-0,4	75286	-507	28,2	28,4
2004	70338	-10217	20,4	-8	91529	-11009	26,5	29,4
2005	105330	-7946	23,9	-1,8	134183	291	30,4	32,1
2006	133522	-3777	24,5	-0,7	171812	228	31,6	32,2
2007	165939	-9843	23	-1,4	219937	1584	30,5	31,4
2008	231686	-12501	24,4	-1,3	297845	2811	31,4	32,6

Державний та гарантований державою борг України за станом на 31.12.2008р. (за ознакою умовності) [330]

тис. одиниць

	Дол. США	Грн	Відсотків
1	2	3	4
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу	24 598 751,53	189 410 386,82	100,00%
Державний борг	16 972 681,74	130 689 649,38	69,00%
Внутрішній борг	5 800 850,34	44 666 547,59	23,58%
1. Заборгованість перед юридичними особами	4 353 488,37	33 521 860,40	17,70%
ОВДП (7-річні)	2 268 831,17	17 470 000,00	9,22%
ОВДП (5-річні)	1 182 984,99	9 108 984,40	4,81%
ОВДП (4-річні)	73 740,26	576 800,00	0,30%
ОВДП (3-річні)	743 585,03	5 727 676,00	3,02%
ОВДП (6-місячні)	2 649,35	20 400,00	0,01%
ОВДП (3-місячні)	81 428,57	627 000,00	0,33%
2. Заборгованість перед банківськими установами	1 447 361,97	11 144 687,19	5,88%
Національний банк України	1 447 361,97	11 144 687,19	5,88%
Зовнішній борг	11 171 841,40	86 023 101,79	45,42%
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	3 189 090,44	24 555 996,44	12,96%
Європейське Співтовариство	20 442,10	157 404,17	0,08%
Європейський банк реконструкції та розвитку	265 800,20	2 046 661,57	1,08%
Світовий Банк	2 902 848,14	22 351 930,70	11,80%

Продовження додатка Д

1	2	3	4
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	1 724 772,04	13 280 744,65	7,01%
Італія	55 232,34	425 288,98	0,22%
Німеччина	262 365,44	2 020 213,85	1,07%
Росія	1 192 355,86	9 181 140,12	4,85%
США	125 937,64	969 719,85	0,51%
Франція	14 851,38	114 355,65	0,06%
Японія	74 029,38	570 026,21	0,30%
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	72,08	555,03	0,00%
Chase Manhattan Bank Luxembourg S.A.	72,08	555,03	0,00%
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	6 257 896,84	48 185 805,66	25,44%
ОЗДП 2003 року	1 000 000,00	7 700 000,00	4,07%
ОЗДП 2004 року	1 100 000,00	8 470 000,00	4,47%
ОЗДП 2005 року	845 880,00	653 276,00	3,44%
ОЗДП 2006 року	2 112 016,84	16 262 529,66	8,59%
ОЗДП 2007 року	1 200 000,00	9 240 000,00	4,88%
Гарантований борг	7 626 069,79	58 720 737,44	31,00%
Внутрішній борг	259 865,75	2 000 966,25	1,06%
1. Заборгованість перед юридичними особами	259 741,77	200 011,60	1,06%
Державні цінні папери	1,51	11,6	0,00%
ОДІУ (7-річні)	25 974,03	200 000,00	0,11%
ОДІУ (5-річні)	233 766,23	1 800 000,00	0,95%
2. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	123,98	954,65	0,00%
Інші кредитори	123,98	954,65	0,00%

Продовження додатка Д

1	2	3	4
Зовнішній борг	7 366 204,04	56 719 771,19	29,95%
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	5 020 310,42	38 656 390,28	20,41%
Європейське співтовариство з атомної енергії	74 233,09	571 594,79	0,30%
Європейський банк реконструкції та розвитку	158 229,84	1 218 369,79	0,64%
Міжнародний Валютний Фонд	4 709 040,61	36 259 612,73	19,14%
Світовий Банк	78 806,88	606 812,97	0,32%
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	1 991,26	15 332,73	0,01%
Німеччина	1 991,26	15 332,73	0,01%
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	1 686 402,36	12 985 298,16	6,86%
Citibank, N.A. London	394 584,18	3 038 298,17	1,60%
Deutsche Bank AG London	361 818,18	2 785 999,99	1,47%
Morgan Stanley Bank International Limited	930000	7161000	3,78%
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	657 500,00	5062750,02	2,67%
Colvis Finance Limited	107500	827750	0,44%
Credit Suisse First Boston International	150000	1155000	0,61%
Maglin Capital Limited	433333,34	2106433,35	2,54%

ДОДАТОК Е

Державний та гарантований державою
борг України за 2003–2008 роки [332]тис. дол.
США

	31 грудня 2003	31 грудня 2004	31 грудня 2005	31 грудня 2006	31 грудня 2007	30 вересня 2008
1	2	3	4	5	6	7
<i>Загальна сума державного та гарантованого державою боргу</i>	14 548 152,78	16 097 021,19	15 474 567,90	15950 201,46	17573 216,19	17088 698,65
Державний борг	12 409 888,49	12 757 252,02	12 504 044,49	13091 838,86	14117 678,86	14036 839,32
Внутрішній борг	3 855 159,36	3 949 430,21	3 799 661,56	3288 655,86	3526 017,09	3403 426,93
1. Заборгованість перед юридичними особами	1 893 085,54	2 117 92,71	1 984 845,59	1523 839,89	1811 201,12	1662 136,8
2. Заборгованість перед банківськими установами	1 962 073,82	1 832 037,50	1 814 815,97	1764 815,97	1714 815,97	1741 290,13
Зовнішній борг	8 554 729,13	8 807 821,81	8 704 382,93	9803 183	10591 661,77	10633 412,39
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	2 527 116,35	2 383 345,70	2 639 302,19	2538 503,86	2483 678,45	2671 964,29

Продовження додатка Е

1	2	3	4	5	6	7
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	2 886 045,82	2 725 451,56	2 362 007,69	2128 658,11	1936 412,48	1774 249,22
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	2 479,22	1 632,97	667,9	283,3	75,12	73,37
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	3 139 087,74	3 697 391,58	3 702 405,15	5135 737,73	6171 495,72	6187 125,51
Гарантований борг	2 138 264,29	3 339 769,17	2 970 523,41	2858 362,6	3455 537,33	3051 859,33
Внутрішній борг	181,24	182,13	191,34	191,34	198 211,14	267 633,46
1. Заборгованість перед юридичними особами	2,18	2,19	2,3	2,3	198 022,1	267 437,07
2. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	179,06	179,94	189,04	189,04	189,04	196,39
Зовнішній борг	2 138 083,05	3 339 587,04	2 970 332,07	2858 171,26	3257 326,19	2784 225,87

Продовження додатка Е

1	2	3	4	5	6	7
1. Заборгованість за позиками, наданими міжнародними організаціями економічного розвитку	2 072 151,35	1 853 625,46	1 409 365,60	1010 986,46	665 090,4	395 556,91
2. Заборгованість за позиками, наданими закордонними органами управління	29 075,88	28 399,70	23 466,47	18 043,79	11 102,1	4408,1
3. Заборгованість за позиками, наданими іноземними комерційними банками	36 855,82	500 61,88	580 000,00	904 974,34	1790 300,35	1693 427,52
4. Заборгованість, не віднесена до інших категорій	0	957 500,00	957 500,00	924 166,67	790 833,34	690 833,34

ДОДАТОК Ж

Доходи та витрати населення України у 2007 році [95]

	I кв.		II кв.		III кв.		IV кв.		2007	
	млн грн	% до I кварталу 2006 р.	млн грн	% до II кварталу 2006 р.	млн грн	% до III кварталу 2006 р.	млн грн	% до IV кварталу 2006 р.	млн грн	% до 2006 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Доходи - всього	117 170	125,3	142 339	129,5	166 804	131,6	188 671	133	614 984	130,3
1. Заробітна плата	53 852	127,6	62 673	130	69 582	134	84 498	134,6	270 605	131,9
2. Прибуток та змішаний дохід	12 808	142,5	18 635	144,4	34 034	125,2	28 202	140,2	93 679	135,4
3. Доходи від власності (одержані)	3 346	150,7	3 642	150,8	4 493	153	8 953	142,5	20 434	147,5
4. Соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти, у тому числі:	47 164	117,6	57 389	123,7	58 695	131,4	67 018	127,1	230 266	125,2

Продовження додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
соціальні допомоги	26 587	114,1 648	30 648	117,8 723	32 723	123,4	33 226	121,9	123 184	119,5
інші поточні трансферти	3 427	115,5	4 759	141	5 679	170	6 031	124,9	19 896	137,1
соціальні трансферти в натурі	17 150	123,9 982	21 982	129,4 293	20 293	136,9	27 761	134,5	87 186	131,5
Витрати та заощадження – всього	117 170	125,3 339	142 339	129,5 804	166 804	131,6	188 671	133	614 984	130,3
1. Придбання товарів та послуг	103 535	130 360	120 360	130,2	128 935	130,6	157 193	136,9	510 023	132,2
2. Доходи від власності (сплачені)	3 146	220,5	3 766	212	4 554	200,5	5 443	187,7	16 909	201,9
3. Поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти, у тому числі:	9 487	139,1	11 957	144,7	12 834	141,3	14 759	153,2	49 037	145,1

Продовження додатка Ж

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
поточні податки на доходи, майно тощо	6 873	147,3	8 837	152	9 300	146,5	10 578	161,1	35 588	152,1
внески на соціальне страхування	1 655	109,6	1 957	112,8	2 214	119,2	2 494	122,7	8 320	116,6
інші поточні трансферти	959	149,4	1 163	162	1 320	150,3	1 687	163	5 129	156,7
4. Нагромадження нефінансових активів	-1 461	x	425	x	7 329	109,5	4 028	173,1	10 321	144,2
5. Приріст фінансових активів	2 463	33,7	5 831	76,8	13 152	131,9	7 248	59,6	28 694	77,5
Наявний дохід	87 387	122,3 634	104 634	126,2	129 123	128,4	140 708	129,4	461 852	127
Середньомісячний наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн	626,3	123	749,9	127	925,4	129,2	1008,5	130,2	827,5	127,8
Реальний наявний дохід	x	111	x	113,3	x	112,6	x	112	x	112,6

ДОДАТОК 3

Розподіл померлих за окремими причинами смерті
у січні–березні 2007–2008 років [325]

	2008 р.		2007 р.	
	осіб	на 100000 жителів	осіб	на 100000 жителів
1	2	3	4	5
Усього померлих	207253	1799,2	202422	1761,6
у тому числі від:				
Деяких інфекційних та паразитарних хвороб	4583	39,8	4285	37,3
з них: від туберкульозу	2951	25,6	2764	24,1
хвороби, зумовлені вірусом імунодефіциту (ВІЛ)	1212	10,5	1089	9,5
Новоутвореннь	22159	192,4	22559	196,3
Хвороб крові й кровотворних органів та окремих порушень із залученням імунного механізму	74	0,6	94	0,8
Ендокринних хвороб, розладів харчування та порушення обміну речовин	754	6,5	786	6,9
Розладів психіки та поведінки	689	6	650	5,7
з них психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю	494	4,3	457	4
Хвороб нервової системи	1960	17	1623	14,1
Хвороб ока та його придаткового апарату	–	–	–	–
Хвороб вуха та соскоподібного відростка	11	0,1	16	0,1
Хвороб системи кровообігу	133554	1159,4	131363	1143,2
з них алкогольної кардіоміопатії	2853	24,8	2203	19,2
Хвороб органів дихання	6814	59,1	7169	62,4
Хвороб органів травлення	9162	79,5	7918	68,9
з них алкогольної хвороби печінки	1391	12,1	1127	9,8

Продовження додатка 3

1	2	3	4	5
Хвороб шкіри та підшкірної клітковини	145	1,3	130	1,1
Хвороб кістково-м'язової системи та сполучної тканини	181	1,6	153	1,3
Хвороб сечостатевої системи	814	7,1	866	7,6
Вагітності, пологів та післяпологового періоду	18	0,2	24	0,2
Окремих станів, що виникають у перинатальному періоді	595	5,2	545	4,7
Природжених вад розвитку, деформацій та хромосомних аномалій	548	4,7	530	4,6
Неуточнених та невідомих причин смерті	7417	64,4	7763	67,6
Зовнішніх причин смерті	17775	154,3	15948	138,8
з них: транспортних нещасних випадків	2063	17,9	2184	19
випадкових утоплень та занурень у воду (пірнать)	476	4,1	546	4,8
нещасних випадків, спричинених дією диму, вогню та полум'я	1041	9	933	8,1
випадкових отруєнь та дії алкоголю	2854	24,8	2215	19,3
випадкових отруєнь, спричинених іншими отруйними речовинами	1210	10,5	1084	9,4
навмисних самоушкоджень	2162	18,8	2275	19,8
наслідків нападу з метою убивства чи нанесення ушкодження	1064	9,2	1093	9,5

**Динаміка дотримання банками України
економічних нормативів у 2008 році[327]**

№ з/п	Норматив	За станом на											
		01.01	01.02	01.03	01.04	01.05	01.06	01.07	01.08	01.09	01.10	01.11	01.12
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Норматив мінімального розміру регулятивного капіталу (тис грн)	72	74	78	82	84	85	88	92	95	96	100	107
		264	001	345	479	057	981	965	675	853	954	987	362
		704	013	993	630	264	443	422	064	930	523	992	256
2	Норматив адекватності регулятивного капіталу (не менше 10 відсотків)	13.92	13.97	13.25	13.29	13.34	13.49	13.40	13.67	13.74	13.61	13.16	13.08
3	Норматив миттєвої ліквідності (не менше 20 відсотків)	53.60	57.80	52.67	51.57	51.32	51.60	54.25	54.93	55.14	54.06	50.20	58.38
4	Норматив поточної ліквідності (не менше 40 відсотків)	75.31	74.22	72.10	71.39	72.00	73.10	71.41	77.81	79.27	79.34	72.41	76.99
5	Норматив короткострокової ліквідності (не менше 20 відсотків)	39.93	39.67	37.06	36.32	36.41	37.38	38.03	38.04	38.72	37.58	32.38	32.73

ДОДАТОК И

1	2	Продовження додатка И											
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
6	Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (не більше 25 відсотків)	22.56	22.75	22.35	22.61	22.03	21.77	21.86	21.86	21.82	22.18	22.41	23.33
7	Норматив великих кредитних ризиків (не більше 8-кратного розміру регулятивного капіталу)	171.06	161.01	158.59	151.33	155.03	146.97	154.15	148.56	150.51	162.36	169.87	170.69
8	Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру (не більше 5 відсотків)	2.01	2.01	1.96	1.98	2.11	2.22	2.19	1.83	1.84	1.81	1.81	1.55
9	Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам (не більше 30 відсотків)	6.84	6.59	6.25	6.26	6.96	6.89	7.10	6.16	6.14	6.14	7.09	6.79

		Продовження додатка И													
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
10 Н11	Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (не більше 15 відсотків)	0.58	0.53	0.44	0.38	0.40	0.41	0.42	0.42	0.45	0.40	0.30	0.23		
11 Н12	Норматив загальної суми інвестування (не більше 60 відсотків)	9.05	8.00	7.97	7.44	7.72	7.58	7.38	7.51	7.42	7.24	6.87	5.91		
12 Н13	Норматив загальної відкритої валютної позиції (не більше 30 відсотків)	7.0297	7.4082	6.7835	7.6930	8.3136	8.1802	7.7191	7.6844	7.8524	7.0912	8.3292	10.4398		
13 Н13-1	Норматив загальної довгої відкритої валютної позиції (не більше 20 відсотків)	4.2474	4.8686	4.7655	5.6300	6.3313	6.5022	6.1280	6.0739	6.7511	5.6259	6.5309	8.2593		
14 Н13-2	Норматив загальної короткої відкритої валютної позиції (не більше 10 відсотків)	2.7953	2.5755	2.0800	2.0672	1.9773	1.6945	1.6533	1.6301	1.1516	1.5099	1.8345	2.2400		

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Глуценко Ольга Вікторівна

**РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СВОБОДИ
У ФІНАНСОВОМУ СЕКТОРІ**

Монографія

Коректор *Л. Є. Стешенко*
Комп'ютерна верстка *А. І. Полякова*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 10,25. Тираж **300** пр. Зам. № 226/10

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Надруковано ФОП «Петрова І. В.»
61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79^а, к. 137
Тел. 362-01-52

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03